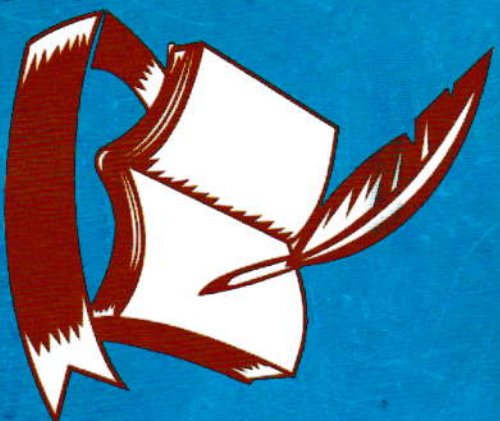

БАЙКАБИЛОВ УСЕРБАЙ
АЛИМХАНОВИЧ

ҚАЗАҚ ТІЛІ СТИЛИСТИКАСЫ

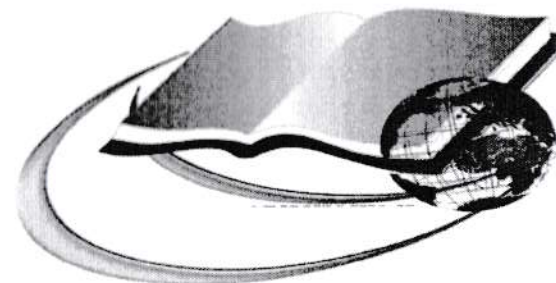
ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ, ҒЫЛЫМ
ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР МИНИСТРЛИГІ

ШЫРШЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

БАЙКАБИЛОВ УСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ

ҚАЗАҚ ТІЛІ СТИЛИСТИКАСЫ

(Оқулық)

Ташкент
«Osiyo tur»
2024

УДК-81.512.122;81'38
КБК-81.2 Рус-5
Б-30

Байкабилов У.А. Қазақ тілі стилистикасы [Мәтін]. – Т.: “Osiyo tur”, 2024. 244 б.

Пікір жазғандар:

Бекниязов Б. – *Әжинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты - Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, (PhD).*

Байзақов Ж. – *Шыршық мемлекеттік педагогикалық университеті – Өзбек тіл білімі кафедрасының оқытушысы, PhD.*

Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған қазақ тілі стилистикасына арналған оқулық бүгінгі білім беру жүйесіне жаңа талап деңгейіндегі оқулықтар қажеттілігі айқын.

Сондықтан ұсынылып отырған оқу құралы – қазақ тілі мен әдебиетті оқыту саласындағы жаңа бағыттар мен стильдік мақсаттарға негізделген. Оқулықта стилистиканың объектісі мақсат мен міндеттері және тілдік нормаларды тиімді қолдануға даярлауға бағдарланған. Бұл пәнде қазақ тілі және әдебиетінен білім беруде стилистиканың – ең алдымен стиль туралы ғылым екендігі, сондай-ақ тіліміздегі сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналарынан басқа қосымша реңін эмоциональды-экспрессивті бояуы, стильдік сапасы немесе мәнерлі тәсілдері, стильдік бірліктердің сыр-қырлары қарастырылған. Бұл пәнді үренуде педагогтарды жазба әдеби тіл қоғамның мемлекеттің ресми тілі болғандықтан оның қызметі де, қолданылу аясы да барынша кең екендігі, тіл мемлекетте жүргізілетін іс қағаздарының, әдебиеттің, оқу-ағарту, тәрбие жұмыстарының, саясаттың, өнер-білімнің, бұқаралық ақпарат құралдарының барлық салаларында қызмет атқаруда өзінің септігін тигізетін тілдің түрлі стильдік тармақарын қолдану әдістері енгізілген.

Бұл оқулық Өзбекстан Республикасы Жоғары білім, ғылым және инновациялар министрлігінің 2024 жылғы 04 марттағы 55-санды бұйрығына негізделіп баспаға ұсынылды.

ISBN 978-9910-9392-2-8

ТҮСІНІК ХАТ

«Қазақ тілі және әдебиеті» мамандығы бойынша маман дайындауда «Қазақ тілінің стилистикасы» пәнінің алатын орны мен маңызы ерекше зор.

Студенттер бұл пәнді оқып үйрену барысында стилистиканың негізгі ұғымдары мен категорияларын, қазақ тілінің бай стилистикалық құралдарын және әдеби тілдің функциональды стильдік тармақтарын жан-жақты, терең игеруі қажет. Тілдің стилистикалық байлығы, стилистикалық нормалары, олардың тарихи өзгермелілігі және тілді қолдану жағдайына байланысты түрліше нұсқаларға ие болатындығы, тілдік құралдарды қолдану контекстің стильдік тұрпатына байланысты болатыны туралы қажетті мағлұматтар алуы тиіс. Сол арқылы олар мәтіндегі, сөйлеген сөздеріндегі стилистикалық қателерді тауып, олармен жұмыс жасау жолдарын меңгереді.

Стилистика бойынша теориялық біліммен қаруланып, дәрісханада және одан тыс жүргізілген тәжірибелік жұмыстардың нәтижесінде студенттер өздерінде стилистикалық дағды мен стилистикалық түйсікті қалыптастыра алады. Алдына қойған мақсаттарына сәйкес, тілді дұрыс, тиімді, әсерлі, шешен қолданудың әдіс-тәсілдерін меңгереді.

*Ғылым – Отанның ең киелі дүниесі болуға
тиіс. Өйткені ойлаудан әрі үзбей ойлана
іздеуден өзге жұртты артқа тастап,
өзған халық қана берекелі ел бола алады.*

Л.Пастер

КІРІСПЕ

Өзбекстан Республикасы XXI ғасырда болашақ ұрпаққа білім мен тәрбие беру жүйесінің жаңа принциптерін қалыптастыруды ең негізгі міндет етіп қойып отыр.

Президентіміз Ш.М.Мирзиёев «Біз өз алдымызға елімізде Үшінші Ренесанс негізін құруда ұлы мақсатты қойған екенбіз, ол үшін жаңа Хорезмилар, Берунилер, Ибн Синалар, Мырза Ұлықбектерді, Науаи және Бабырларды тәрбиелейтін ортаны және жағдайларды жаратуымыз керек. Мұнда ең алдымен, білім мен тәлім-тәрбиені дамыту, салауатты тұрмыс салтын қалыптастыру, ғылым мен білім және инновацияларды өркендету ұлттық идеямыздың негізгі бағаны болып қызмет етуі қажет»¹ - деген болатын. Демек, әлемдік білім кеңестігінен орын алуда білім мазмұнын байыту, жаңа инновациялық технологияларды енгізу, жан-жақты дамыған, өз елін сүйетін тұлға қалыптастыру ең өзекті мәселелердің бірі.

Жаңа білім беру жүйесі дәстүрлі оқыту үдерісін түбегейлі өзгертіре отырып, оқытудың жаңа технологияларын пайдаланудың жаңа жолдарын қарастырады. Мұның өзі білім мен тәрбие берудің, жеке тұлғаны жан-жақты дамыудың нәтижелі болуын ұйымдастыра білуді, оқушылардың білімді өз ізденісі мен белсенділіктерін арттыруға бағыттайды.

Жастарды биік адамгершілікке, еліне, Отанына, халқына деген асқан сүйіспеншілік сезімге тәрбиелеуде қазақ тілі мен әдебиетін оқыту әдістемесі пәнінің орны ерекше.

¹ Өзбекстан Республикасы Президенті Шавкат Мирзиёевтің Олий Мажлиске жолдауынан «Нұрлы жол» газеті №104. 30 декабрь 2020 жыл.

Стилистика тіл білімінің негізгі салаларының бірі. Тілдік элементтердің дұрыс, әсерлі қолдануын өзінің объектісі санайтын стилистика тіл білімінің барлық салаларымен байланысты. Ол сөз ішіндегі дыбыстардың жүйелі жұмсалудың, морфологиялық сөз тұлғаларымен грамматикалық формалардың жүйелілігін, сөз тіркестері мен сөйлемдерді бір-біріне дұрыс ойластырып, дұрыс құрмаластыру жақтарын қарастырады.

Стилистика сөйлеу тілі, әдеби жазба тілі, оның әрбір салаларындағы стильдерін қамтиды. Сөйлеу, жазу барысында белгілі бір әдеби нормаға сай дұрыс әсерлі қолдануын, көңілдегі көрікті ойдың тіл арқылы айқын да көркем жеткізілуін, эмоционалды-экспрессивті бояуы бар амал-тәсілдерді орынды қолдануды үйретеді. Қазақ халқының қымбат қазынасы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің сөздік қорын мол қамтитын сауатты пайдалана білуге үйретеді.

Көркем әдебиеттегі А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов шығармаларының стильдік ерекшелігі, тілдерінің көркемдігі, енгізген жаңа сөз үлгілері, сөздік, лексикалық байлығы талданады.

Стилистика тіл білімінің негізгі салаларының бірі. Тілдік элементтердің дұрыс, әсерлі қолдануын өзінің объектісі санайтын стилистика тіл білімінің барлық салаларымен байланысты. Ол сөз ішіндегі дыбыстардың жүйелі жұмсалудың, морфологиялық сөз тұлғаларымен грамматикалық формалардың жүйелілігін, сөз тіркестері мен сөйлемдерді бір-біріне дұрыс ойластырып, дұрыс құрмаластыру жақтарын қарастырады.

Стилистика сөйлеу тілі, әдеби жазба тілі, оның әрбір салаларындағы стильдерін қамтиды. Сөйлеу, жазу барысында белгілі бір әдеби нормаға сай дұрыс әсерлі қолдануын, көңілдегі көрікті ойдың тіл арқылы айқын да көркем жеткізілуін, эмоционалды-экспрессивті бояуы бар амал-тәсілдерді орынды қолдануды үйретеді. Қазақ халқының қымбат қазынасы ауыз әдебиеті мен

жазба әдебиетінің сөздік қорын мол қамтитын сауатты пайдалана білуге үйретеді.

Көркем әдебиеттегі А.Құнанбаев, Ы.Алтынсарин, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов шығармаларының стильдік ерекшелігі, тілдерінің көркемдігі, енгізген жаңа сөз үлгілері, сөздік, лексикалық байлығы талданады.

Пәнді оқытудың мақсаты: студенттерді стилистика ғылымының теориялық негіздерімен таныстыру, қазақ әдеби тілінің стилистикалық құралдары, стильдік тармақтары туралы мағлұмат беріп, оларды ажыратудың жолдарын көрсету, студенттерге стилистикалық норманы меңгерту, сөздердің, басқа да тілдік тұлғалардың қолданылуына қарай туындайтын мағыналық реңктерін, стильдік қырларын ажырата білуге үйрету.

Пәнді оқыту міндеттері:

- студенттердің сөйлеудің әртүрлі стильдерін, қазақ тілінің синонимдік барлық байлығын, әралуан құралдарын іс жүзінде қолдана алу дағдыларын дамытып жетілдіру;

- болашақ тілші – мұғалімдерді оқушылардың стилистикалық дағдыларын қалыптастыруға баулып дайындау;

- студенттердің тілдік талғамын, сөйлеу мәдениетін арттыру.

Қысақасы, мұғалім мектеп оқушысын бұрынғыдай өз талабына ғана тәуелді ете оқытудан бас тартуға, қабілетіне, сұранымына қарай ынтымақтастықпен жұмыс істеуге баулу керек.

ТЕОРИЯЛЫҚ САБАҚТАР БОЙЫНША ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК МАТЕРИАЛДАР

1-тақырып. Стилистиканың жалпы мәселелері

Жоспар:

1. Стилистика пәнінің міндеті мен мақсеті
2. Жалпы халықтық тіл және оның түрлері
3. Әдеби тіл және оның нормасы
4. Әдеби тілдің стильдер жүйесі
5. Қорытынды.

Тірек түсінік: Стилистика – стильдер жинағы. Қарапайым сөздер, ауызша және жазбаша тіл. Стилистиканың тіл салаларымен байланысы.

Стилистика – тіл білімінің бір саласы. Орыс тіл білімінде стилистика мәселелерінің зерттелуі көптен бері қолға алынып, бұл салада біраз еңбектер де жарияланды. Солардың ішінен А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, Т.В.Винокур, А.И.Ефимов сияқты зерттеушілердің еңбектерін айтуға болады. Стилистиканың бір қатар проблемалық мәселелері 1954-жылы «Вопросы языкознания» журналы ұйымдастырған пікір талас материалдарында да қамтылған.

Стилистикадағы негізгі ұғымдардың бірі – стиль. Оны осы күнге дейін әркім әр түрлі түсінеді. Себебі, стиль терминінің мазмұны кең, оның жұмсалатын орны көп. *Стиль* – латынша *stylos* (қазақша – жазу құралы) деген сөз. Латын тіліндегі – стиль сөзі «жазу мәнері» деген мағынада қолданылатын болған. Лингвистикада «стиль» жазу мәнері, сөзге сендіру тәсілі, мәнерлі сөйлеу және белгілі бір әдеби жанрға тән тілдік құралдар жүйесі деген сияқты көптеген мағынада қолданылып келген. *Стиль* терминінің алғашқы мағыналары қазір де жойылмағандықтан сол ұғымдар негізінде стилистиканы тіл білімінің маңызды

саласының бірі деп тануға болады.

Стилистиканың анықтамасы, зерттейтін мәселелері, шектес ғылымдармен байланысы, оқытудың мақсаты мен міндеттері, негізгі бағыттары мен түрлері.

Стилистикада ең басты назарда болатын екі бағыт бар. Олардың бірі – мәтіннен тысқары стилистикалық ресурстар (мүмкіндіктер). Бұл аспектіні тіл ресурстары стилистикасы деп те аталады. Зерттеу нысандарының (объектілерінің) ауқымына, көлеміне байланысты жалпы стилистика, салыстырмалы – салғастырмалы стилистика, ішінара стилистика және дара (индивидуалдық) стилистика болып бөлінуі. Жалпы стилистика тілдің қай топқа, қай класқа жататынына қарамастан, тіл атауларына ортақ стилистикалық проблемалар мен мәселелерді қозғайды. Лингвистикалық стилистиканың анықтамасы, басты ұғымдары мен категориялары, әр түрлі топтарға жіктелуі.

Салыстырмалы – салғастырмалы стилистика әр тілдің ярустарында ұлттық өзгешеліктердің болатыны сияқты, тілдік құралдардың қолданылуына да бір заңдылыққа бағына бермейтіндігі туралы.Стилистиканың салыстырмалыжәнесалғастырмалы түрлері,ұқсастықтары мен айырмашылықтары.

Екі сөзден біріккен атауды (салыстырмалы - салғастырмалы) контрасттік стилистика қатарына жатқызушылық. Контрасттіліктің жайы сәл басқаша екенін айта кету жөн болар. Мұндай жағдайда көбіне – көп салыстырылып немесе салғастырылып отырған тілдердегі стильдік құралдардың жұмсалу реттерінде айырмашылықтарға, қарама-қайшылықтар мен қарама-қарсылықтарға көбірек көңіл бөлінеді де, олардың арасындағы жақындық пен ұқсастықты зерттеуді басқа ізденушілердің міндеті болып саналуы.

Салыстырмалы стилистика мен салғастырмалы стилистиканың бір-бірінен айырымдарына келетін болсақ, мынадай жайды ескеру қажеттілігі. Салыстырмалы

стилистикада туыстығы алыс тілдердің стилистикалық немесе стильдік құбылыстары жарыстырыла сөз болады. Мәселен, ағылшын тілі мен қазақ тіліндегі бірыңғай мүшелердің стилистикалық қызметі немесе неміс тілі мен қырғыз тіліндегі зат есім сөздердің қолданылысы т.с.с. зерттеу жұмыстары осы салаға жатқыза отырып зерттеу әдістері.

Салғастырмалы стилистика туыстығы жақын тілдердің фактылары негізінде стилистикалық зерттеу жұмыстарын қамтитындығы. Мәселен, қазақ және қырғыз тілдеріндегі сын есімнің стилистикасы немесе түрік және әзірбайжан тілдеріндегі сөздердің орын тәртібінің қолданылуы т.с.с. мәселелер туралы зерттеу еңбектердің маңызы.

Салыстырмалы –салғастырмалы деп қоса-қабат айтылуы да тегін емес. Бұл салада да зерттеулер баршылық. Мәселен, неміс, иқырғыз және қазақ тілдеріндегі синонимдердің стилистикалық қызметі немесе ағылшын, француз және өзбек, түрік тілдеріндегі метафоралардың қолданылуы жайлы сөз болатын зерттеулерді осы тұрғыдағы еңбектер. Ол арқылы ұлттық стильдік жүйенің ероекшеліктерін анықтау қажеттілігі. Ішінара стилистика нақтылы бір ұлт, халық тіліндегі стилистика мәселелерін көтереді.

Қазіргі пайдаланып жүрген қазақ, өзбек, қырғыз, орыс, неміс тілдері стилистиканың оқулықтары мен іргелі зерттеулер мұның мысалы болып табылады. Дара немесе индивидуальдық стилистика деп аталып жүрген стилистиканың түрі жеке автордың, жеке шығарманың немесе жеке жанрдың стилистикасын зерттеу нысаны болуы. Мәселен, М.Әуезовтің стиліне арналса немесе оның бір шығармасына, айталық. Қорғансыздың күніне арналса, ол ізденістен осы бағыттағы зерттеу жұмысы болғаны. Сондай –ақ кеңсе қағазының тіл туралы, бір ғалымның монографиясының тіліне қатысты т.с.с. жөніндегі үлкенді –кішілі стилистикалық еңбектер осы салаға жататын

қарастыру.

Лингвистикалық стилистиканың мазмұны мен бағыттарын айқындайтын ең басты түрлері – функциональдық стилистика мен тіл ярустары стилистикасы.

Функциональдық стилистиканы екінші бір ретте қолданыс тілі стилистикасы (стилистика речи) деп те атайды. Қалай болғанда да, стилистиканың бұл түрінің басты бағыты – шығарманың, мәтіннің құрылымы ондағы тілдік құралдардың орнымен қолданып, тыңдарманға немесе оқырманға ойды мүлтіксіз жеткізуді қадағалау. Шығарманың (бұл жеке шығарма ұғымының барынша кең мағынада екенін еске сала кетейік) болмысында саналы немесе кездейсоқ ауытқулар, қателіктер бола беруі әбден мүмкін. Функциональдық стилистика мәселенің бұл жағына да назар аударады, демек, ол олқылықты қалай толтырудың, кешің тұстарды қалай түзеудің жолдарын көрсету қызметі қарастырылады.

Стилистика және прагматика. Прагматика және стилистиканың бірігуінің нәтижелері. Стиль және прагматикалық фактор туралы. Стильдің анықтамасы, түрлілігі, стиль анықтамасы туралы ғылыми көзқарастар. Қазіргі стилистиканың жалпы филологиялық, тілдік немесе әдебиеттік тұрғыдан бөлінуі де оның мазмұны мен бағыттарының әр түрлілігін көрсетеді. Қазіргі тіл білімінде стилистиканың даму бағыттарының бірнеше түрі өте маңызды орын алады. Олардың қатарына ортостилистика, функциональдық стилистика, көркемдік тәсілдердің стилистикасы, прагмастилистика жатады.

Жалпы тіл ғылымында стилистиканың даму бағыттарының жоғарыдай түрлерінің пайда болуы, стилистика мәселесінің өте күрделі ғылым саласы екенін көрсетеді. Қазіргі жалпы қазақ стилистикасының көкейтесті мәселелері мыналар болып табылады: қазақ әдеби тіл тарихындағы стильдердің пайда болуын қайта қарау; көркем әдебиет тілін лингвистикалық поэтикамен

байланыста зерттеу; мәтін стилистикасының өзіндік құрылымы мен жүйесінің мәселелерін айқындау; сөз, сөз жанрларының, сөйлеу актілеріндегі құрылымының стилистикалық жетістіктері мен тиімділігін прагматикамен бірге қарау; стилистикалық коннотация, стилистикалық категория, стилистикалық норма және оның статусын көтерудегі прагматиканың ролін анықтау т.б. стиль түзуші тілдік емес факторларды ғылыми тұрғыдан саралау (паралингвистика, прагматикалық фактор, ойлау стилі т.б.).

Стилистиканың мән-мазмұны мен тілдің функциональдық аспектісі динамикалы болып келеді, стиль өзінің табиғаты жағынан динамикалы және функциональды құбылыс ретінде танылады. Қазіргі көптеген лингвистикалық зерттеу нысандары бола алатын өзінің жаңашылдығымен ерекше көзге түсетін прагматика мәселесі стилистика ғылымында ғана өзінің көп аспектілік ролін жан-жақты көрсете алады. Тіл білімінде стилистиканың жалпыға бірдей қалыптасқан анықтамасы жоқ. Мұның бір себебі өзінің қалыптасуы барысында тіл білімінің бұл саласы әр түрлі бағыттардың құрамында дамыды. Алғашқы кезде көркем тілді зерттеу аясында дамыса, соңғы кездері оның зерттеу нысаны әлдеқайда кеңейіп, тармақтала түсті. Барынша жалпы мәнінде алсақ, стилистика тілдің мәнерлі құралдары туралы, сонымен қоса тілдік құралдарды сөйлеудің мазмұнына, қарым-қатынастың мақсатына, жағдайы мен саласына сәйкес қолдану, яғни тілдің қызмет ету заңдылықтары туралы ілім деп анықтауға болады. Қарым-қатынастың анағұрлым жинақталған, әлеуметтік мәнге ие болған ондай салаларына ғылыми, көркем, публицистикалық, ресми және тұрмыстық салалар жатады. Функциональды стильдер осы салаларға сәйкес ажыратылады. Кейде стилистиканы тілдің мәнерлегіш құралдары туралы ілім деп те анықтайды. Ондай жағдайда стилистиканың

функционалдық жағы ескерілмей, ол тек тілдің стилистикалық боямалы құралдарын зерттейтін болып шығады. Сонымен қатар, стилистиканы функционалды стильдер туралы ғылым деп қана қарау да жеткіліксіз, өйткені стилистика ілімі тілдің стилистикалық қорын (ресурстарын) зерттеуден бастау алады, әрі стилистикалық қор функционалды стильдерді қалыптастыруға да уақыт өте келе белсенді қатысады. Сонымен, жоғарыдағы анықтаманы жалпы стилистикаға тән анықтама деуге болады. Жалпы стилистика зерттеу бағыттарына қарай іштей тармақталады. 1. Контекстен тыс түрде тілдің стилистикалық қорын зерттейтін саласы — құрылымдық стилистика. 2. Тілдің әртүрлі қарым-қатынас саласында қолдану заңдылықтары туралы ілім — функционалды немесе қолданымдық стилистика. 3. Көркем әдебиет стилистикасы. 4. Нормативті, практикалық стилистика.

Құрылымдық стилистика тілдік құралдардың стилистикалық сапа-қасиеттерін олардың нақты қолдану жағдайына қатыссыз тұрғыда зерттесе, қолданымдық стилистика, керісінше, тілдік құрылымдардың қызмет ету ерекшеліктерін олардың белгілі бір жағдайларда (мысалы, белгілі бір жанрлық ерекшелікте, ауызша, жазбаша т.б.) қолдануымен байланысты қарастырады.

Көркем әдебиет стилистикасы тілдік құралдардың ерекше салада, ерекше жағдайдағы қолданысын: көркем шығармада өнер тудырушы, өнер құбылысы ретіндегі қолданысын, яғни көркем шығармадағы өмірін зерттейді. Ал, практикалық стилистиканың міндеті — стилистикалық тілдік мәдениетті қалыптастыру. Бұған негіз болатын тілдің стилистикалық қорын және оның қызмет ету заңдылықтарын меңгеру, мұның өзі сөз қолданудың стилистикалық нормағасәйкес дағдысын қалыптастырады. Бұлардың ішінде тілдің стилистикалық қорын зерттейтін құрылымдық стилистика саласы — әріден келе жатқан дәстүрлі сала. Оны сипаттама стилистика десе де болады. Ол тілдің стилистикалық бояуға ие құралдарын, тілдік

тұлғалардың (дыбыстан мәтінге дейінгі) мәнерлегіш мүмкіндіктерін, мағыналық-қолданымдық реңктерін зерттейді. Жазушы тілінде қолданылатын көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар да осы стилистиканың қарамағына жатады. Тілдің стилистикалық синонимдік қатары — оның негізгі зерттеу аймағын құрайды. Бір сөзбен айтқанда, жалпыхалықтық тілдік қордың (байлықтың) стилистикалық құрамын зерттейді, ал ол стилистиканың негізгі базасын құрайды.

Филология ғылымында стилистика, стиль сөздері ертеден қолданысқа ие. Ресейде 19, тіпті 18 ғасырдан стилистиканың жекелеген аспектілеріне арналған зерттеулер шықты (мысалы, әртүрлі көркем шығармалардың не жазушылардың тілі, стилі туралы), теориялық сипаттағы еңбектер де жарық көреді. Алайда, ғылыми пән ретінде стилистика 20 ғасырдың 20-30 жылдарынан қалыптаса бастайды, ал оның бір тармағы болып саналатын функционалды стилистика 50 жылдардан бастап белсенді түрде зерттеу объектісіне айналады.

Стилистика, стиль ұғымының мәні тілдің коммуникативтік аспектісімен, тілдің қолданысымен, қызмет ету жағдайымен тығыз байланысты. Бұл мәселеге көңіл бөлу 19 ғасырдың аяғы 20 ғасыр басындағы тілші ғалымдардың еңбектерінен бастау алады: В.Гумбольд, Ф. де Соссюр, А.А.Потебня, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Е.Д.Поливанов, Л.П.Якубинский, Р.О.Якобсон, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур т.б.

Функционалдық-стилистикалық зерттеулер, әсіресе, өткен ғасырдың 60 жылдарынан, тіл ғылымының тілдің құрылымын зерттеуден оның қызметін (тілдің тұрақты күйінен даму жағдайын) зерттеуге ауысуынан бастап белсенді жүргізіледі. Стилистиканың қалыптасуы әдеби тіл нормасы мәселелерін зерттей бастауға да тығыз байланысты (чех ғалымдары: В.Матезиус, В.Гавренек, Э.Косериу және орыс ғалымдары В.В.Виноградов,

Г.О.Винокур т.б. еңбектері).

Стилистиканың қалыптасуына тіл ғылымының ұсақ бірліктерді зерттеуден ірі бірліктерге ден қоюы да (дыбыстардан – мәтінге қарай) әсерін тигізді. Стилистиканың дамуына әдеби тіл, тіл мәдениеті мәселелерін зерттеу де өзіндік үлес қосты. Бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына байланысты стиль, сөз мәдениеті мәселелері одан әрі өзекті бола түседі. Мәтін лингвистикасы, прагматика стилистикалық зерттеулердің кейбір жаңа бағыттарын туғызды. Ю.С.Степанов: Қазіргі уақытта ұлттық мәдениетті, тілді және психологияны зерттеу стилистиканың (тіл ғылымының бір саласы ретінде) пайда болуымен одан әрі нақтылана, айқындала түсті,- дейді.

Стилистика, сонымен, өзінің сипаты, мәні жағынан — функционалды сипатқа ие (оның даму тарихы соны дәлелдейді). Бұл теориялық ғылым бола тұра, оның қолданбалы, тәжірибелік маңызын жоққа шығармайды. Керісінше стилистиканың дамуы (функционалды стилистиканың) тілді оқыту әдістемесіне, басқа қолданбалы салалардың дамуына ықпалын тигізді. Лингвостилистика тілдік теорияның іргелі мәселелерін зерттейді (мыс, тілдің әлеуметтік табиғаты, оның құрылымдық және функционалдық аспектілерінің байланысы, қызмет ету заңдылықтары, тіл мен ойлаудың байланысы). Тіл ғылымы тарихындағы ұлы жаңалықтардың бірі — тілдің қос қырлылығының (жүйелілігі мен қызмет ететіндігі, қозғалмалылығы) ашылуы болды. Тіл осы екеуінің бірлігінен тұрады. Мұның бір жағы -құрылымдық-жүйелік жағы, жеткілікті дәрежеде зерттелсе, функционалдық жағы (сөз тудырушылық аспектісі) енді ғана зерттеле бастады.

Тіл — өте күрделі, көп қырлы құбылыс. Сондықтан оны бірден тұтастықта алып зерттеу мүмкін емес, жеке бір қырынан келіп: логикалық, құрылымдық-жүйелік, психологиялық т.б. зерттеуге болады. 20 ғасыр тіл

ғылымының үлкен жетістігі деп тілдің жүйесін, оның құрылымдық ұйымдасуын жан-жақты қарастыруын айтуға болады. Бірақ бұл тілдің кейбір мәнді белгілерін анықтауға жеткізе алмады. Соңғы кездері тілді зерттеуде коммуникативтік-функционалдық бағыт кең өріс алып, тілдің функционалдық жағына, сөйлеуге, мәтінге көңіл бөліне бастады. Шынында, тілді тек жекелеген бірліктердің жүйесі деп анықтау жеткіліксіз, өйткені жеке тілдік бірлік болсын, не, тіпті, тілдің тұтас жүйесі болсын әлі коммуникативтік қызмет атқармайды. Жеке тілдік тұлға мен жүйеде ол мүмкіндік түрінде ғана қатысады. Бұл маңызды әлеуметтік қызметтің нақты жүзеге асуы тіл шынайы қарым-қатынас процесінде қолданысқа түскенде ғана мүмкін болады. Тек осы жағдайда тіл ақпарат тасушы жүйе түрінде көрінеді. Тілді жүйе мен оның қызметінің (қолданымының) бірлігі ретінде түсіну ғана оның қатысымдық табиғатын толық түсіндіре алады. Мұнда қызмет ету дегенді тек тілдік жүйені сөйлеу актісінде пайдалану ғана деп түсінбеу керек, сонымен қатар тілді жалпы қарым-қатынас процесінде пайдалану деп түсіну керек, яғни қарым-қатынастың мақсаты мен міндеттерін орындау үшін тілдің көптеген сыртқы факторлардың әсерімен қолданысқа түсуі дегенді білдіреді. Бұл сөйлем — айтылымның мағыналық жағын байытады. Сөзде заттардың (олардың әртүрлі топтарының) белгіленуі, ұғымның бейнеленуі қарым-қатынас үшін, тілдің қатысымдық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін әлі де жеткіліксіз болады. Қарым — қатынас процесінде контексте сөздердің жалпыланған мағыналарын нақтылау жүріп жатады. Өйткені тілдік тұлғаларды (тіпті, сөздерді) сөйлеушілер шамамен бірдей мағынада қолданады. Сондықтан сөйлеу кезінде (әсіресе, жазба түрдегі) сөз азабы деген туады (ол ақын, жазушыларға ғана тән емес). Ауызша сөзде дәлсіздіктердің, оғаш құрылған сөйлемдердің болуы сондықтан. Қарым-қатынастағы мұндай кедергілер вербалды емес амалдардың (ым,

мимика) көмегімен игеріледі.

Сөйлеу (ауызша болсын, жазбаша болсын) — шығармашылық процесс, ол аз дәрежеде автоматтандырылған және әртүрлі салада бірдей болмайды. Тілдік қатынаста стандарт, әрине, негіз, тірек қызметін атқарады, бірақ толыққанды, тиімді қарым-қатынас жасау үшін тілдің бұл қасиеті жеткіліксіз. Өйткені шынайы қарым-қатынастың алдын-ала болжап болмайтын нәзік иірімдері толып жатады. Сөйлеу қызметінің шығармашылық сипаты туралы Л.В.Щерба былай деп жазды: Сөйлеу процесінде бұрын айтылғанды немесе естігенімізді жиі қайталасақ та, алайда... сөйлеуде бұрын естімеген тұлғаларды, сөздерді жиі қолданамыз, қолданып қана қоймаймыз, үнемі жаңа тіркесімдер жасап отырамыз. Тілдің қолданысы тілдік тұлғалардың мағынасын синтагматика қағидалары бойынша жай қоса салу деген емес, сондықтан сөз (сөйлеу) оны құру үшін пайдаланылған тілдік тұлғалардың мағыналарының механикалық қосындысынан тұрмайды. Өзара түсінісу қарым-қатынас контекстінде пайда болатын жаңа қолданымдардың көмегімен (солардың негізінде) жүзеге асады. Мысалы, тілдегі жаңа қолданыстар: метафора, метонимия т.б. (сөздердің, тіркестердің жаңа мағыналары) тіл жүйесінде алдын ала белгіленбейді, сондықтан белгілі бір кезеңге дейін ешкімге белгісіз болады, алайда тыңдаушы адам оны бірінші рет естігенде оның мағынасын бірден түсінеді (контекстегі белгісіз сөздерді түсіну тілдің осы қасиетіне негізделеді). Сөздің шығармашылық аспектісі айтылғанның (жазылғанның) ерекше мәнерлілігіне, әсерлілігіне байланысты, ал бұның өзі стилистикалық құбылысқа жатады. Тіл жүйесінің құпиялылығы — оны шығармашылық тұрғыдан пайдалану мүмкіндігінде жатар.

Тіл мен сөз (сөйлеу), дәлірек айтқанда, тілдің жүйелік (құрылымдық) және қолданымдық аспектілері өзара бірлікте, бірақ бірдей емес. Қолданыс кезінде тілдің бай шығармашылық мүмкіндіктері ашылады.

Олар тілден тысқарғы шексіз жағдаяттар мен әсерлерге байланысты әрдайым жаңадан туындап отырады. Тіл жүйесінде алдын ала қалыптастырылған мағыналық мазмұн электронды есептегіш машиналары (ЭЕМ) үшін, әрине, тиімді, бірақ ол тілдегі шығармашылықты жоққа шығарады. Шынында, табиғи тұрғыдағы тіл мен ойлау тілдегі осы жалпыланғандық пен қалыптылықты (стандарттылықты) әрдайым еңсеріп отырады. Тілдің жоғарыдағы белгілері (дайын үлгі, стандарттылық) — бұлар әрі қажетті, әрі пайдалы да, бірақ олар тілді қолдану процесінде кедергілер де жасайды. Тілдік жүйенің коммуникативтіктілігі толық көлемінде тек қарым-қатынас процесінде ашылады. Тілдік құралдардың барлық стилистикалық-мағыналық реңктері, мәнерлілігі, стилистикалық әсері, орындылығы, қажеттілігі тілдің қолданысында ғана айқындалады. Сөйтіп, тілдің стилистикалық феномені, яғни тілдегі стилистикалық мән о бастан функционалдық сипатқа ие. Тілді танып білу және оны сипаттау үшін жүйелілігіне қоса оның функционалдық аспектісін де ескеру керек. Сондықтан тіл грамматикасымен қоса жұмсалым грамматикасы (функционалды грамматика) да пайда болып дами бастады.

Стилистика – ең алдымен стиль туралы ғылым. Стиль - деп белгілі бір тілдегі лексикалық, грамматикалық және фонетикалық тәсілдердің қолданылу принциптерін айтамыз. Тіліміздегі сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналарынан басқа осындай қосымша реңін эмоциональды-экспрессивті бояу дейді. Оларды сондай-ақ тілдің стильдік сапасы немесе мәнерлі тәсілдері деп те атайды. Стильдік сапа немесе мәнерленетін сипат тек лексика мен фразеологияға тән құбылыс емес. Стильдік сапа стильдік бірліктердің қай-қайсысына да тән құбылыс. Морфологиялық тұлғалар мен синтаксистік құрылыстардың да мәнерлегіштік сипатын дәлелдейтін көптеген мысалдар келтіруге болады. Сөйлегіш, сөйлемпаз, сөзшең, сөзуар, сөз құмар т.б. Әр түрлі стильдік

сапа, мәнерлегіштік сипат тілдік бірліктердің барлығында да болады.

Сондықтан, стилистиканың объектісі – лексикология, семасиология, грамматика және фонетика зерттейтін тілдегі бірліктер. Бірақ, тілдің бұл салалары тілдік бірліктердің стильдік сапасын қарастырмайды.

Лексикология және стилистика. Лексикология сөздердің шығу тегін, сөз құрамын, оның баю жолдарын қарастырса, стилистика сөздердің қолданылу заңдылықтарын, сөздер мен сөз тіркестерін экспрессивтік тұрғыдан дұрыс пайдалану принциптерін зерттейді.

Семасиология және стилистика. Семасиология – тіліміздегі бейнелегіш тәсілдердің мағынасын, оның өзгеру заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Семасиологиялық стилистиканың міндеті – тіліміздегі бейнелегіш құралдарды топтастырып, олардың стиль қызметін, қолданылу заңдылықтарын көрсету.

Грамматика және стилистика. Стилистика грамматиканы да өзінің зерттеу объектісі ете алады. Ол грамматикалық құбылыстарға талдау жасайды. Бірақ, грамматикалық талдау мен стильдік талдау тәсілдері бір емес.

1) Морфология сөздердің тұлғалық көрінісін және грамматикалық мағынасын, яғни сөздердің құрылысын, өзгерілуін және құрамын талдап топтастырады. Стилистика ойды мәнерлі жеткізу үшін морфологиялық формаларды қандай жағдайда, қалай қолдануға болатындығын қарастырады. Яғни, морфологиялық тұлғадағы сөздердің, олардың варианттарының (синонимдерінің) ішінен сөйлеу не жазу арқылы жеткізілетін ойдың эмоционалды-экспрессивті реңін білдіре алатындарын сұрыптап қолдану принциптерін зерттейді.

2) Синтаксис сөйлемнің құрылысын, сөздердің тіркесу заңдылықтарын қарастырады. Ал, ойды білдіретін сөйлемдердің айтылуына, қолдану тәсіліне қарай әр түрлі реңдері болады. Стилистика синтаксистік құралдардың

мәнерлілігін, оны дұрыс пайдалану заңдылықтарын зерттейді.

Фонетика және стилистика. Фонетика тілдегі дыбыстардың жасалуын, жүйеленуін зерттесе, стилистика дыбыстарды, оларға тән белгі, интонация, қайталау, дыбыс үйлесімділігі сияқты фонетикалық ерекшеліктерді белгілі мақсатқа икемдеп мәнерлі құрал ретінде пайдалану жағын көздейді. Стилистика фонетикалық бірліктердің мәнерлі қолдану заңдылықтарын зерттейді. Біз бұл салыстырудан әр салаланың зерттеу объектілері де, мақсаттары да бір-бірінен өзгеше екенін байқаймыз. Сөйтіп, фонетика, грамматика, семасиология тілдің құрылысын қарастырса, стилистика тілдік бірліктердің қолданылу заңдылықтарын зерттейді.

Стилистика жалпы халық тілінің стильдік жүйелерін, жалпы халықтық тілдің ауызекі және жазба түрлері, олардың өздеріне тән ерекшеліктері, әдеби тілдің стильдерін тегіс қамтиды. Тіл қоғамдық құбылыс. Тілдің даму тарихы қоғамдық өмірмен тығыз байланысты. Тіл қоғам өмірімен бірге жасап, бірге дамиды. Қоғам мүшелерінің бір-бірімен қатынасы. Олардың бәріне бірдей түсінікті ортақ тіл арқылы жасалады. Ол ортақ тіл жалпы халықтық тіл деп аталады. Қолдану ерекшелігіне қарай жалпы халықтық тілдің ауызша және жазбаша түрлері болады. Мұнда ескертетін бір жай «ауызша», «сөйлеу тілі» мен «жазбаша» және «кітаби» дегендерді бір-бірімен мағыналас деп қарауға болмайды. Сондай-ақ, тіл мен сөздің де өз алдына жеке ұғымдар екенін ескерген жөн. Тіл құрайтын элементтер морфема, сөз, сөз тіркесі және сөйлем. Бұларды тіл жүйесі деп атайды. Сөздің ішкі мазмұны, сыртқы формасы болады.

Сөз ауызша және жазбаша болып бөлінеді. Ауызша сөйлеуде әр түрлі сазды үн шығады, яғни адамдар айтайын деген ойын бір-біріне тіл арқылы жеткізеді. Жазбашада ой қағазға жазылып жеткізіледі. Жазу – белгілі бір мәтін. Бұл түрлі мәтіндер (газет, журнал, кітаптардағы материалдар)

әр жай, күйді білдіріп хабарлайды. Ал хабар – тіл фактісі. Мыс: Абайдың шығармасы – жалпы тіл фактісі. Сөйлеуде жазу да – тіл фактісі болып есаптеледі.

Тіл мәдениеті жоғары адамдардың әрдайым көз тігетін жарық жұлдызы әдеби тіл. Өйткені, соңғы – екшелген, сұрыпталған мәдени тіл, белгілі қалыпқа түскен стандартты әрі ресми тіл, халық тілінің шұрайлы байлықтарымен сусынданған, көркем, өткір тіл. Әдеби тілге тән белгілер – оның нормалық сипаты, стильдік тармақтарының саралануы, жұмсалыу кендігі т.б.

Әдеби тілге қалыптасқан нормалар тән. Халық тілінің байлығы ұшан-теңіз әрқилы: онда жалпы халыққа ортақ дыбыс, сөз байлықтары, грамматикалық құрылыстары болумен қатар, диалектілері де, түрліше айтылып, түрліше ұғынылатын сөздер де, бұзылып-құбылып айтылатын грамматикалық тұлғаларда бар, жаргон сөздер де бар. Солардың бәрі бірдей «алтын қазына» емес.

Әдеби тіл керегін ауызекі сөйлеу тілінен алғанда, таңдап, сұрыптап, екшеп, әдебиет елегінен өткізіп алады. Олар көркем әдебиетте, газет-журналда, ғылыми-зерттеу жұмыстарында, барлық қарым-қатынас, іс-әрекетімізде дәстүрге айналып, жүйелі қалыпқа түседі, жалпыға ортақ тілдік әдеби нормалар пайда болады. Бұлар тілдің өн бойында – фонетикада, орфоэпияда, орфографияда терминдер де, төл, басқа да кірме сөздерде, грамматикалық құрылыста бар.

Тілдік норма – тілдегі бірізділік. Тілдік нормалар әдеби тілдің әр кезеңінде әр түрлі болып, олар да әдеби тілдің ілгері даму талабына сай өзгеріске ұшырап отырады. Мыс: Қазан төңкерісінен көп жылдар бұрын қазақ әдеби тілінің өзара тайталасқан екі түрі болды: бірі – шағатай әдеби тілімен ұласқан кітаби ақындар әдебиеті және оған қарама-қарсы демократиялық бағыттағы әдебиет. Алдыңғы әдеби тілде жазғандар үшін, мысалы: мехнат, миллат, ғұмыр, мұбада, ғамал, хакім, харам, уағда, тоғры, сұрадылар, бірлән, айтылмыш деген сияқтылар

норма болса, демократиялық бағыттағы әдебиет оларды халықтың сөйлеу тіліндегідей, ауыз әдебиеті дәстүрі негізінде өзгертіп, жаңа нормалар орнатты. Сол дәстүрлер Абай, Ыбырайлардың заманымен, іс-әрекетімен ұласып келіп, қазіргі әдеби тіл теңізіне айналды емес пе? Кеңес дәуірінің алғашқы жылдары қазақ әдеби тілі үшін ерекше бір кезең болды. Сол тұста түрлі себептермен орыс тілінен енген ұғымдарды, интернационалдық терминдерді қалайда қазақша айту керек деген бағыт үстем болды да, жандарал (генерал), алпауыт (помещик), жағрапия (география), кіндік (центральный, қазіргі орталық) сияқтылар нормаға айналған болатын. Кейін ондайлар өзгертіліп, жаңа ұғымды нормалар орнатылды.

Тілдің әдебиеттік нышанының бірі – жазу. Халық тілі жазба әдебиет арқылы өзінің нормалық қасиеттерін жетілдіреді және оның жаңа нормалары жасалады. Сондықтан әдеби тіл халықтың жазу мәдениетімен тығыз байланысты. Баспа сөз тіл жауапкершілігін арттырады. Әдебиеттің елеулі, әрі күрделі саласы – көркем әдебиет болса, ол алдымен поэзия, проза жанрлары негізінде дамып келеді. Сонымен қоян қолтық, бірақ әр кезеңде әр түрлі дәрежеде дамып келе жатқан басқа әдебиеттер, газет журналдар, ғылыми еңбектер, ресми іс-қағаздары, оқулық, оқу құралдары, бәрі де айналып келгенде, халықтың жазу мәдениетіне тіреледі. Жазуы жоқ халықтың әдеби тілі жоқ болса, ауыз әдебиеті болды. Оның тілі шын мәнінде әдеби тіл болып есептелмейді. Өйткені жазба тіл – баспасөз тілі, тілдің әдебиеттілігінің басты белгісінің бірі. Баспасөз, халық тілінің байлықтарын екшейтін елегі. Баспасөз әр тілдің лексикалық, фонетикалық, грамматикалық құрылыстарын жақсартып, нормаға түсіріп, сымбаттылық қасиетін арттыра түседі. Әрине жазу пайда болысымен әдеби тіл пайда болмайды және де қағаз түскеннің, баспаға басылғанын бәрі бірдей әдеби тіл үлгілері деуге болмайды. 1988-жылдары қазақ тілінде «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» деген газеттер шығып тұрды, бірақ олармен

бірге мерзімді баспасөз тілінің стилі қалыптасты дей алмаймыз. Өйткені, олар «Егерде кімде-кім оба науқасына ұшырап қалған мезгілде керек-дүр қылмақтық төменде айтылмыш нәрсені» сияқты тілі қотыр мақалалардан көпке дейін арыла алмады. Дегенмен, қазақша жатық жазылған материалдар көбейе-көбейе келіп, олардың тілі біртіндеп бөгде сөздерден арылып, ерекше стильдік қасиетке ие болды. Сондықтан оларды публицистикалық әдеби тіл стилінің басы деуге болады.

Әдеби тілдің осылай қоғамдық қызметі артып, оның халық тілімен, халықтың бұрынды-соңғы әдеби мұраларымен байланысы күшейтіп, даму нәтижесінде оның екі түрі қалыптасты: бірі – баспасөз тілі – жазба әдеби тілі де, екіншісі – ауызекі сөйлеу тілінің әдеби формалары.

Сонымен, әдеби тіл дегеніміз – жазба әдебиет арқылы нормалық қалыпқа түсіп, стильдік тармақтары сараланған, қоғамдық қызметі әр алуан тіл. Әрине, ондай қазақ әдеби тілінің фонетикалық, грамматикалық құрылысы, негізгі сөздік қоры халық, ұлт тіліндегіден басқа емес, негізі бір. Бірақ әдеби тіл оның сұрыпталған, кемелденген түрі, сондықтан халық **тілінің жоғары формасы дейміз**. Оның дамуына ат салысу – әрбір саналы азаматтың абыройлы міндеті.

Ал, әдеби тілді жеке кісінің жасауы мүмкін бе? Қазақ тілі жайындағы әдебиеттерде қазақтың әдеби тілі XIX ғасырдың екінші жартысында жасалды, оны жасаушы – Абай, Ыбырайлар деген пікір жиі кездеседі. Абайдың қандай ақын екенін көбімізден де жақсы білген М.Әуезов былай дейді: «Әдебиеттенген тіл де – халықтың тілі. Бұлай болғанда, әдебиеттік тіл бір дәуірдің, бір ғана жазушысымен бірге туып қана қоймайды. Абайдың сөздігі мен әдебиеттік тіл жасаған ізденулерін, табыстарын алсақ, ол тек шығыс Қазақстан тілі мен жазды деу біздіңше жеткіліксіз, дәлелсіз. Ол әдебиет тілін бастаушы ғана емес, өзінен бұрынғы әдебиет тілін халықтың әдебиет тілі сапасында өсіре, байыта, сұрыптай түскен және

өз шама-шарқынша қазақ әдеби тілін жасауда белгілі дәрежеде Қазақстанның көп өлкесінің тіл қазыналығын кеңінен пайдаланып, халықтың әдебиет тілін биікке шығара түскен классик ақын дейміз». Бұл өте дұрыс баға Абайдың көркем әдебиет тілін дамытудағы алатын орнын ерекше екендігін аңғартса керек. М.О.Әуезов әдеби тілдің қоғамдық құбылыс, оны жеке адамның жасамайтынын жақсы білген. Бірақ, Абай сияқты классик, қайраткер тұлғаның әдеби тілдің қандай негізде, қандай бағытта даму керектігінің жақсы үлгілерін қалдырып, жөн сілтеуі – оның кемеңгер ұл екенін көрсетеді. XIX ғасырдың екінші жартысында Абайдың озық ойлы әрекетіне қанық болған сол тұстағы демократиялық бағыттағы ақын-жазушылар, басқа да қалам қайраткерлері осы өнегелі үлгілерді бетке ұстап, жұртшылықты соған баулыды.

Сонымен, әдеби тіл нормасы деп – адамлардың бір-бірімен қатынас жасау нәтижесінде қалыптасып бекіген, жалпы халыққа тегіс танылған тілдік құбылыстарды айтамыз. Тіл нормасы – тарихи құбылыс. Ол сөйлеу және жазу арқылы қалыптасып, адамдардың санасында сақталып ұрпақтан-ұрпаққа ұласып, дамып, жетіліп отырады. Соған орай, әр кезде тіл қолдану орнында болса, қазір «тіл нормасы», әдеби норма, әдеби тіл терминдері қалыптасты.

Әдеби тілдің стильдік тармақтарының болуы оның басты сипатының бірі. Стиль дегеніміз – тілдің қоғамдық қызметінің әрқилы орайында тілдік тәсілдердің белгіл мақсат пен жинақталған жүйесі. Қазақ халқының әдеби тілі саяси-әлеуметтік оқу-ағарту, экономикалық, ғылыми, мәдени т.б. өміріне қызмет ету басырында, олардың тіл жұмсау дағдысында елеулі өзгерістер пайда болады. Міне, сондай өзгерістердің өзара айырмашылықтары дағдысы белгілі, стильдер тобын құрайды. Олар қоғам өмірінің арнаулы салаларында жиі қолданыла жүріп, қалыптасқан тілдік құралдар жүйесіне айналады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сондай стильдер жүйелерінің негізгілері мыналар:

1. Ресми іс-қағаздары мен кеңсе тілінің стилі.
2. Публицистикалық стиль.
3. Ғылыми-техникалық әдебиет тілінің стилі мүлде басқашы.

Ғылыми әдебиет тілі стилінің ерекшелігі мыналар:

1. Ғылым зерттеу объектілерінің, табиғаттың, қоғам дамуының т.б. заңдылықтарын айқындау үшін керекті талдау, топтастыру, салыстыру материалдарына негізделетін қорытындылар жасауды керек қылады. Олардың тілінде елеулі айырмашылықтар болады.

2. Ғылыми әдебиеттер қағидалары, тұжырымдары әдетте зерттеу жұмыстарында тәжірибеде бар объективті шындықты уағыздайды. Сондықтан оның тілі жинақы, стилі қатаң, сөздері, сөз тіркестері, сөйлем құрылыстары дәлме-дәл, тап-тұйнақтай болуға тиіс. Ғылыми прозаның тірегі – логикалық объективті байлам. Ғылыми стильге тән дәлділік әрбір ойға қатысты тек әдеби тілде бар сөздерді, әсіресе терминдерді өзара орнында, тура мағынасында қолдануды тілейді. Ғылыми стильде тілдің эмоциялық, экспрессивтік әсерлі болуы емес, айқын, тұжырымы дәл болуы көзделеді. Әсерілеу, шенеу стильге тән емес.

3. Көркем әдебиет тілінің стилі – әдеби тілдің ең басты, тарихи жағынан бұрын пайда болған стильдер тармағына жатады. Оның басқа стиль түрлерінен айырмашылығы эстетикалық қызметте жұмсалуда. Бұл стиль ұғымы көркем әдебиет тіліндегі жеке ақын, жазушы туындылары. Олардың тілінің көріктеу тәсілдерінің ерекшеліктері. Бұнда эстетикалық талғам күшті болады.

Қорыта келгенде, функционалды стилистика тілдің қарым-қатынастың әртүрлі салалары мен жағдаяттарында қолдануының заңдылықтарын зерттейді, басқаша айтқанда, ол үшін тілдің функционалды аспектісі арнайы зерттеу пәні (предметі) болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, стилистика тілді қоғам тарапынан қолдану заңдылықтарын зерттейді.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Стилистика ғылымы нені зерттейді?
2. Стилистика және стиль ұғымының пайда болу тарихы
3. Стилистиканың неше саласы бар және олар қандай мәселелерді қарастырады
4. Қазақ тілінің стилистикасын зерттеуші қандай ғалымдарды білесіз
5. Стилистикалық мағынаның қандай жасалу тәсілдері бар
6. Жалпы халықтық тілдің түрлері қандай?
7. Әдеби тіл талаптары қандай?
8. Әдеби тіл нормалары дегеніміз не?
9. Ғылыми-техникалық стиль туралы түсінік?
10. Көркем әдеби стильдің басқа стильдерден өзгешелігі?

2-тақырып. Стилистика пәні және оның салалары

Жоспар:

1. Әдеби тілдің стильдері
2. Сөйлеу стилі
3. Кітаби жазба стилі
4. Іс - қағаздары стилі мен ресми стилі
5. Публицистикалық стиль
6. Ғылыми стиль
7. Көркем әдебиет стилі

Тірек түсінік: Стиль - сөзі грек тілінен алынған термин. Мәні: таяқша, ертеде жазу үшін қолданылған әсбап.

Тілдің қоғамдық - әлеуметтік қызметіне байланысты жіктелетін әдеби тілдің функциональдық түрі. Стильдің ерекшелігіне: а) тілдік құралдардың қолданылу нормасына сайтаңдапқұралуы; ә) шектелген және арнаулы лексикалық құрам; б) өзіне тән сөздердің мағыналық реңктері мен сөзжасам элементтері; в) өзіне тән фразеология; г) өзіне тән синтаксистік конструкциялар; ғ) әрбір стильге лайық мәнерлігіш құралдардың құрамы мен қызметі жатады.

Қазақ әдеби тілінде бес функциональдық стиль бар: 1) ауызекі сөйлеу стилі; 2) ресми стиль; 3) ғылыми стиль; 4) публицистикалық; 5) көркем әдебиет стилі.

Функциональдық стильдерді бұлайша топтастыру академик В.В. Виноградов атап көрсеткен тілдің қоғамдық -әлеуметтік қызметімен тығыз байланысты. Стильдің негізгі арқауы – сөйлеудің ауызша және жазбаша формалары. Сондықтан стиль - тілдік материалды ұйымдастырудың негізгі принциптерімен көзге көрініп тұратын сыртқы тілдік белгілерге сәйкес көркемдік баяндауды сапалы түрде құру. Сыртқы тілдік белгілер әлеуметтік ортаға, тарихи кезеңге, әдеби бағытқа, жанрға, ресми құжаттарға, мектепке, жазушының жеке сез саптау

ерекшелігіне тән болып келеді.

Стильдің басты түрі фольклорға, ауызекі тұрмыстық тілге негізделген, оқырмандарға мәнерлегіш әсер қалдыратын эстетикалық жағынан барынша ықпалды стиль болып табылады. Стиль сан алуан идеялық эстетикалық мақсаттарда: тарихи баяндау үшін, өткен кездегі әлеуметтік топтың бейнесін қалыптастыру үшін, сатиралық немесе юморлық ыңғайда жұмсалуды мүмкін. Тарихи шығармалардың қай - қайсысы да (роман, поэма, повесть, драма) сол дәуірге лайық сездің қолданылуы талап ететіні белгілі. Мұндай мысалдар қазақ тілінде де баршылық. Мысалы: тарихи көнерген сөздер, фразеологизмдердің М. Әуезовтің «Абай жолы» роман, Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлкесінде», Ә. Есенберлиннің, Ә.Кекілбаевтің, М. Мағауиннің тарихи тақырыпқа жазылған шығармаларында (архаизмдер) мен историзмдер, мүмкіндігінше мол және орнымен қолданылғанына көзіміз жетеді

Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романының стилінде көңіл аударарлық жай ортақ тәл сөздің әр алуан құрылымдық түрлерін; олардың стильдік мүмкіндіктерін шебер пайдаланылады. Жазушының ортақ тәл сөзді қолданудағы бір ерекшелігі: көбінесе контексте сыналай енгізіліп, білінбей автор баяндауына айналып кетіп отырады. Мысалы: Екінші үйден Жабайға ең бір күтпеген Адамы кездесті. Ақжаулықтың үстінен бастыра ақ түбіт шәлі жамылған, денелі әйел көп еркектің ортасында үнсіз мұңаюлы екен, шешінбепті де, тамақ, та ішпей отыр.

- Апау - ау, тым болмаса, шай да ішпедің ғой... Бір шыны аяқ ішші. - деп селдір қара сақалды қапсағайлау адам әйелге қарады.

Әйел үндеген жоқ. Өз халіне таң - тамаша болып, түсіне де алмай отырған сияқты. Көзіне де сене алмай, Жабай да біраз тұрып қалды. Жоқ, осынша ұқсас адам болмаса керек... Сол... Көпей бәйбіше!...

Бұл көрініс Жабай көзімен баяндалғандықтан, ортақ

төл сөз арқылы кейіпкер ойының терең иірімдерін, ең бір ширыққан сәттерін береді. Соның нәтижесінде кейіпкер бейнесі, оның мінез - құлқы, ішкі тысқы сипаты айқындала түседі. Бұл Ғ. Мүсірепов стиліне тән ерекшелікті білдіреді. Мұндай шығармалары арқылы авторлар бір жағынан қазіргі қолданысымызға жоқ немесе өте аз ұшырасатын сөздерді айналымға түсіріп, тілдің байлығын арттырудың тағы да бір жолын көрсетіп отырса, екінші жағынан көркем бейнелер жасауда мүмкіндіктің молая түскенін дәлелдейді. Мұндайда әңгіме жекелеген лексикалық бірліктер мен фразеологизмдер төңірегімен шектеліп қалмаса керек.

Стиль барысында синтаксистік құрылымдар конструкциялар сияқты күрделі тілдік құралдардың да архаизм тұрғысынан жаңартылып отырғанын да назардан тыс қалдырмау керек. Оның үстіне мұндай жайларда авторлық баяндау тұрғысынан емес, кейіпкерлердің сөздер және бұл екеуінің авторлық баяндауымен кейіпкер тілі, байланысы жағынан бірлікте қарастырған жөн. Стильдер жасалатын қатынастың ерекшелігіне қарай сұрыпталып қолданылу нәтижесінде дамып жетіледі. Сөйлету жағдайына байланысты, әр алуан стильдік бояуы бар стильдік ыңғайдағы тілдік құралдар пайда болады.

Тілдегі стильдердің дамып жетілуі белгілі бір жанрдың пайда болуымен байланысты. Сондықтан әдеби тілдің стилдерін топтастыруда ең алдымен жанрлық принципті негізге алу қажет. Мысалы: «Тыңдаңыздар, Алматыдан сөйлеп тұрмыз!» бен Әй, тыңдасаңдаршы! дегенді салыстырсақ, 1) әдеттегі күнде радиодан есітіп жүрген ресми хабар түрі; 2) үйреншікті сөйлеу тілі. Формасы жағынан екеуі де - ауызша, бірақ айтылып жеткізілуі әр басқа. Мысалы: «Ана тілін құрметтей білуді насихаттау - басты міндеттердің бірі болуға тиісті»...

Ана тілін білмеген — Ақылы жоқ желікбас,
Ана тілін сүймеген - Халқын сүйін жарытпас.

(Б. Сарыноғаяев)

Мұнда 2 мысалда сөйлеудің жазбаша түріне жатады. Ал жазылу тәсілі жағынан: 1) публицистикалық стиль; 2) көркем сөз (поэтикалық) стиль.

Сондай-ақ ғылыми стильде оқулық жазылады, лекция оқылады «Ғылыми стиль - жазба стильдің бір түрі. Ғылыми стильде зерттеу объектісі болатын зат пен құбылыс ғылыми негізде сипатталып дәлелдеуді қажет етеді. Ал пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін мұнда логика заңына, яғни дұрыс ойлау заңына, сүйену қажет. Сондықтан, ғылыми стильде логиканың маңызы ерекше. Ғылыми шығармалар жалпы халықтық әдеби тілде жазылады. Бірақ тілдік тәсілдерді пайдалында, оның өзінің ерекшелігі болады.

Ғылыми стильдің лексикасындағы ерекшелік: сөз тек өзінің негізгі мағынасында жұмсалады. Сөздің көп мағыналығы образды сөздер мұнда аз кездеседі. Ғылым салаларының ерекшеліктеріне қарай әр саланың арнайы термин сөздер болады. Мысалы: тіл білімінде: лингвистика, лексика, фразеология, семасеология, т.б., физикада: вакуум, атом, атомдық салмақ, шама т.б. Сонымен бірге белгілі бір ғылымның саласында қолдану аясына байланысты жалпылама лексиканың кейбір сөздері термин сөзге айналады. Ғылымның дамуымен жаңа ұғымдар туып отырады. Оны белгілейтін жаңа сөз -неологизмдер туады. Ғылымның белгілі бір саласында қолдану нәтижесінде пайда болған неологизмдердің өмірінің қысқа ұзақ болуы ғылымның сол саласының өмірде алатын орнына практикалық мәніне байланысты.

Көркем әдебиет стилі немесе көркем сөз — ойды және сезімді образ арқылы бейнелейтін айырықша өнер. Тіл көркем шығармада ерекше эстетикалық қызмет атқарады. Оны В.Г. Белинскийдің мына бір сөзінен аңғаруға болады: «Жаратылыста сирек кездесетін әдемі әйелдер болады, бірақ оның сол сымбатты көркемдігінің жансыздығымен, таңқалдырғанымен де, онын кездесуі ешкімнің жүрегін тебіренге алмайды, оның көркемдігі».

Ауызекі тіл - ауыз әдеби тілінің бір түрі. Өйткені, ол адамдардың қатынас құралы ретінде күнделікті тұрмыста, өндірісте, жалпы қарым - қатынас жасайтын барлық саласында қолданылады. Сондай-ақ оны стилистика саласында функциональды стильдердің бір түрі деп қарастырады.

Басқа стильдерден оның ерекшелігі яғни, сөйлеудің алдын ала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы. Сондықтан, тіл мәдениеті тұрғысынан бұған талап қою дұрыс емес. Өйткені, ауызекі тілдің негізгі мақсаты тікелей хабар беру, хабар алу болғандықтан, онда әдеби тіл нормасынан тыс сөздер мен сөз тіркестері, варваризмдер, кәсіби сөздер, жаргондар, диалектілер т.б. кездесуі мүмкін. Бірақ бұлар әдеби тіл заңдылығын бұзуға жатпайды.

Ауызекі тілді жалпы халықтық тілдің бір түрі ретіндегі сөйлеу тілінен ажыратудың үлкен мәні бар. Сөйлеудің ауызша түрі функциональдық, стильдердің барлығында «сахнадан немесе радио мен теледидардан, көркем шығармадан үзіндінің оқылуы, қаулы - қарардың оқылуы, публицистикалық материалдың ауызша берілуі» кездеседі.

Сондықтан, ауызша сөйлесудегі, баяндама жасаудағы, радио мен телехабарлардағы сөйлеу стилі - ауыз әдеби тілі деп аталады. Мысалы: Бүгін ауа райы тым өзгеріп тұр. Қазіргі кезде Қазақстан жерінде ауа райы қолайсыз жағдайға түсті. Бүгін жел бар, жауын жаумайды, - деген сөйлемдердің күнделікті қарым - қатынаста қолданылатын ауызекі сөйлеу стилінің нормалары екенін байқасақ, мына бір мысалда, Тараз өңірінде күн құбылмалы, алағат бұлтты, жауын - шашын болады. Шымкент аймағында күн ашық, бірақ аздаған жаңбыр жауады, - деген теледидар хабарларының арасында қандайда бір айырмашылық, ерекшелік бар. Бұл ауызекі сөйлеу тілдің ауызекі әдеби тілге қарай бейімділігін байқатады.

Ауызекі тілдің сөз сөйлеу машығы, дыбыстау

ерекшелігі бар. Бұл ауызекі сөйлеу стилінің фонетика-интонациялық, ерекшелігі деп аталады. Сондықтан ауызекі сөйлеу, тілі интонациялар мен контекске көбірек сүйенеді. Көбіне экспрессиялы басумен бірге, ерекше синтаксистік конструкцияларды да құрайды. Ауызекі әдеби тіл мен жазба тілдің ықпалы басымырақ. Мұнда жазба тілдің басты белгісі - қолданудағы бір ізді жүйелікке негізделген үлгі - модельді ұстануы. Сондықтан, стилистикада жалпы халықтық тілдің ауызекі және жазба түрлері, өздеріне тән ерекшеліктері, әдеби тілдің стильдерін тегіс қарастырады.

Ауызекі сөйлеу стилінің фонетикалық-интонациялық, ерекшелігі: фонетика - тілдегі дыбыстардың жасалуын, жүйелінуін зерттесе, стилистика дыбыстарды, оларға тән белгі, интонация, қайталау, дыбыс үйелісімділігі сияқты фонетикалық ерекшеліктерді белгілі мақсатқа икемдеп, қайткенде мәнерлі құрал ретінде пайдалану жазып көздейді. Сондықтан ауызекі сөйлеуде әр түрлі сазды үн шығады, яғни адамзат айтайын деген ойын, бір - біріне деген қарым - қатынасын үнді тіл арқылы жеткізеді. Солай етіп, бірінің айтқанын бірі естиді. Сөйлеуде есту сезімі қатысады.

Ауызекі сөйлеу стилі интонациялық құбылмалыққа бейім тұрады. Ол тілге әр түрлі мәнерлілік, әуезділік сипат береді. Сол себепті фонетикалық - интонациялық ұғымға: сөйлеу темпі, сөйлеу сазы, дауыстың құбылуы, екпін т.б. енеді. Ауызекі әдеби тіл: диалог және шешендік тілі деп екіге бөлінеді. Диалог түріндегі сөйлеу тілі күнделікті қарым-қатынаста қолданатын ауызекі сөйлеу тілі. Ал шешендік тілге сөйлеу мәдениетіне тән сөз түлету тәсілі жатады. Мұнда арнайы стильдік мақсатпен лексеманың негізгі мағынасынан туындаған ауыз екі мағынасын қолдану, лексикалық элементтің семантикасына өзгеше астар беріп, ежелгі бейнелі сөз саптау әдісі арқылы ең сұрыпталған, синтезделген сөз қолданыс амалдары таразылынады.

Белгілі бір стильдік мақсатта сөздің ішкі

потенциалын ашу, оны бейнелі, перкелі кейіпте түрлентіп, жаңа мағынада түлетіп айту - ауыз екі сөйлеу тілін нормалаудағы амал -тәсілдердің бірі. Ауызекі сөйлеу стилінің мәдениеті тілдік нормаға келіп тірелсе, ал ауызекі тілде лингвистикалық (тілдік) факторлармен бірге, тілден тысқары экстралингвистикалық факторлардың да жарыса пайдаланылуы өзіндік ерекшелігі болып табылады. Бұған, мысалы сөз болып отырған оқиға тыңдаушысына түсінікті болса да, бет пішінінің, қолының қозғалыстары, дауысты көтере сөйлеуі мен сыбырлай сөйлеуі т.б. ауызекі сөйлеу тілінің лингвистикалық, экстралингвистикалық белгілер болып есептеледі.

1. Ресми қатынастар аясында қызмет ететін функциональдық стильдердің бірі. Ресми құжаттар мен іс-қағаздарының стилі деп атау да кездеседі. Бірақ мұндай шұбалаңқы атаудың тілдік жағынан ұқсастығы ескеріліп, қысқаша және түсінікті түрде «Ресми стиль» деген тоқтам жасалды. Ресми стильге тілдік тұрғыдан қойылатын талаптар: 1. түйіндеменің дәлдігі немесе бір мағыналылығы; 2. айқындық немесе жүйелілік; 3. логикалық, яғни қайшылықтың болмауы; 4. баяндаудың ықшамдылығы, артық сөздің болмауы. Таза лингвистикалық тұрғыдан да мәтінге қойылатын талаптар болады.

Лексикада - ресми құжаттар мен іс-қағаздарына тікелей қатысы бар сөздерді орнымен қолдану, көнерген сөздерді байтарап және кітабы немесе әдеби сөздермен алмастыру; морфологияда - жалпылық мағына беретін сілтеу есімдіктерін қолданбау; синтаксисте - сабақтас құрмалас сөйлемдердің, оның ішінде себеп, мақсат салдар және шарт бағыныңқылардың көбірек жұмсалыуына мүмкіндік беру. Ресми стильдің 3 шағын түрі бар: 1. кеңсе іс қағаздары шағын ресми стилі; 2. дипломатиялық, шағын ресми стиль; 3. таза заң шағын ресми стиль. Бұл аталған шағын стильдер өздерінің атауларына сай салаларда қызмет етеді.

Ресми тілге - белгілі бір мемлекеттегі заң, сот және

оқу мен ресми кеңес қызметінде қолданылатын негізгі тілдердің бірі. Мұндайда көп ұлтты елдердің (мысалы Индия, Канада, Швейцария т.б.) конституциясында қай тілге ресми мәртебе белгіленгені көрсетіліп отырады. Мысалы: Қазақстанда тілге мемлекеттік мәртебе берілгеннен кейін ресми тілде іс-қағаздары ресми стильде қолданылуы тиісті еді. Ресми тілдің ресми түрде қолданылуы сол елдегі басқа тілдердің қолданылуына кедергі болмайды, қайта сол мемлекеттің кейбір территорияларында ресми мәртебеге ие болуы мүмкін. Мысалы: 1978 Қабылданған Испания конституциясында (3 бап) кастиль наречіесі ресми тіл деп қабылданып, осыған қоса испан тілінің наречіелерін автономиялық аймақтарда ресми тіл ретінде жариялады. Индияның 1950 Қабылданған конституциясында да дәл осындай жағдай (үш тілдің формуласы).

Кейбір Азия, Африка елдерінде, мемлекеттерде жергілікті ұлттың тілімен қатар бұрынғы тілдері де кей жағдайларда ресми тіл болып қабылдануы мүмкін (ағылшын, француз т.б.). Ал Ресейде ресми тіл мен мемлекеттік тіл деген ұғым бір - біріне сәйкес ауысып қолданыла береді. Бұл мәселені Республикадағы белгілі бір тілдік жағдайдың негізінде жасалған ұлттық тілдік саясаттың өзіндік ерекшеліктерінен көреміз.

Мемлекеттік тілдің ресми тілден айырмашылықтарын мынадан көруге болады:

1) мемлекеттік тіл конституциясы бойынша мемлекеттің қамқорлығында болады;

2) мемлекеттік тіл меңгеру - мектепке дейін оқу - тәрбие мекемелерде (бақша) орта, арнайы орта және жоғарғы білім ордаларында міндетті деп саналады. Сонымен қатар мемлекеттік тілді білу - сол елде тұратын, тұрып жатқан әрбір азаматтың борышы;

3) мемлекеттік тіл - сол елдің, мемлекет, қоғамдық, саяси, экономикалық, әлеуметтік т.б. аяларында кеңінен қолданылатын басты тіл.

Ал, ресми тілге келетін болсақ: 1) оның қолданылу

аясы мемлекеттік тілге қарағанда тарлау болады; 2) ресми тілдің конституцияда аталғаны болмаса оның функциональды ролі ерекше көрсетілмейді; ресми тіл кейбір ұлт - ұлыстардың (диаспоралардың) бір аймақта шоғырланып өмір сүруіне байланысты белгіленуі мүмкін.

Ғылыми стиль-жазба стилінің бір түрі. Бұған қазақ тілінде әрбір салада жазылған ғылыми шығармалар жатады. Ғылыми шығармалар жалпы халық әдеби тілде жазылады. Мұнда көркемдегіш құралдар болмайды. Сондықтан ол таза ғылыми шағын стилде жазылады. Мысалы: А.А.Потебкяның осы мәселедегі ғылыми көзқарасы өзінен кейінгі зерттеушілерге үлкен қозғау салды. Формалистердің бірінші ұсынған тезисі: практикалық тіл жүйесі мен поэтикалық тіл жүйесі бір емес, басқа. Практикалық тіл тіл заңдылықтарына бағынбайтын өзіндік ерекше тіл. Мұндай пікірді сол тұстағы және кейінгі дәуірдегі бірсыпыра зерттеушілер де қолдады. (Б.Шалабай, 6).

Бұл мысалдан біз таза ғылыми шағын стильдің үлгісін көреміз. Бірақ тілдік тәсілдері пайдалануда, оның өзіндік ерекшелігі болады. Әдеби тілдің ғылымға қызмет ететін бір тармағы - ғылым тілі. Яғни бұл адам, қоғам, табиғат жөнінде ақиқат шындықты баяндайтын және ақпарат беретін ғылыми текст. Сондықтан ғылыми тіл жазба тілмен тікелей байланысты. Мысалы: «Поэзиялық лексика – жай лексика емес, оны білу үшін әрі тілші, әрі әдебиетші болу шарт». Зерттеуші ғалым ғана тілде, әсіресе әдеби тілде грамматикалық шарттарға қосымша, өзгеше үстем шарт талаптар барын білер еді.

Ал ғылыми-техникалық әдебиет тілінің стилі басқаша. Ертедегі ғылымға қатысты кейбір кітапша, мақалалар сол стильдің негізгі даму арнасы бола алмайды. Өйткені, ғылым ылғи алға басып дамып отырады. Ғылымның дамуымен бірге жаңа ұғымдар туып отырады. Ғылымның белгілі бір саласында, қолдану нәтижесінде пайда болған неологизмдердің өмірінің ұзақ не қысқа болуы, ғылымның

сол саласының өмірде алатын орнына байланысты.

Ғылыми стиль әдеби тілдің бір тармағы болғандықтан оның пайда болуы мен қалыптасуы, сол әдеби тілдің жасалуына тікелей қатысты. Себебі сол тілде ғылыми зерттеу жұмыстарының жүргізілуіне және ғылыми әдебиеттердің жазылуына байланысты ғылыми - оқулық шағын стилі пайда болады. Ғылыми әдебиет стиліне тән тілдік ресурстар ғылымның дамуымен, ғылыми әдебиеттің молаюымен байланысты, қазақ тілінде Қазан төңкерісінен кейінгі ғылыми прогресс дәуірінде пайда болды. Сондықтан, көпшілікке арналған шағын ғылыми стиль кейін пайда болды. Оның кейбір нышандары Қазан төңкерісіне дейінгі шығып тұрған «Дала уәлаяты», «Түркістан уәлаяты» газеттері мен «Айқап» журналдарында байқалғанымен, оның толық қызмет ете бастауы өткен ғасырдың 20-30 жылдарынан басталады.

Ғылыми әдебиет тілі стилінің ерекшеліктері: 1) ғылыми стиль зерттеу объектісінің негізгі міндеті қоғам дамуының заңдылықтарын айқындау үшін қажетті талдау, топтастыру, материалдарына негізделетін қорытындылар жасауды керек етеді. 2) Ғылыми әдебиеттер тұжырымдары мен қағидалары зерттеу жұмыстарында объективті шындықты уағыздайды. Сондықтан оның тілі жинақы, стилі қатаң, сөздері, сөз тіркестері, сөйлем құрылыстары дәлме-дәл болуы тиіс. Ғылыми стильдің бірізділік пен дәлділікке құрылуын В.Г.Белинский дәл айқындайды. Мәселен, ол: «ғалым дәлелдейді, жазушы суреттейді, философ силлогизмдер арқылы сөйлейді, ақын образдар, картиналар арқылы сөйлейді, бірақ барлығының да айтатыны бір ғана нәрсе», - дейді.

Бұлардың барлығы да ғылыми әдебиет тілі стилінің экстралингвистикалық сипаттамасы. Ал, енді оның лингвистикалық сипаттамасы не? Бұған ғылыми прозадағы авторлық баяндаулардың сөйлем құрылысы өз-ара тығыз байланысты, көбінесе күрделі болып келеді.

Мысалы, Абай - сол әдеби тілдің даму жолындағы жаңа дәуірін бастаушы, әдеби тілдің жаңа типінің ірге тасын қалаушы адам. Екіншіден, Абай лингвистикалық талдау үшін үлкен мәні бар екі салада - поэзия және проза түрінде жазған адам, оның үйіне поэзиясында да, прозасында да бірнеше жанрлардың белгілері бар мұраның иесі.

Осының барлығынан Абай тілі өз тұсындағы қазақ жазба әдеби тілін белгілі бір шамада толық көрсететін дәрежеде танылады. Сондықтан Абайдың шеберлігіне үңілмес бұрын, оның сөздік құрамы мен грамматикасын таза лингвистикалық тұрғыдан жүйелеп, талдап шығу қажеттігі туады.

Абай шығармаларының тілін зерттеген ғалым, проф. Р.Сыздықова ақынның образ жасаудағы көркем өлшеуіштеріне тоқталып, былай дейді: «единица - жақсысы, ерген елі бейне нол, единица кеткенде, не болады өңкей нол» - деген идеяны бір өлеңнің өзегі еткен Абай, орыстың ноль сөзін қазақ әдеби тіліне енгізеді, құр енгізіп қоймайды, оған негізгі ой екпінін түсіруді көздейді. Сондықтанда, оны екі рет тармақ соңына шығарып, 36 жолдық тұтас өлеңін бастан-аяқ, ұйқасын құрады, өлең идеясының өзегін таныта түседі, «нол» сөзі ерекше таныла түседі.

Ғылыми стильге тән дәлділік, әрбір ойға қатысты тек әдеби тілде бар сөздерді, әсіресе терминдерді, өз орнында тура мағынасында қолдануды тілейді. Бұл стиль сөз байлығына диалектизм, жаргон, қарапайым сөздердің енбеуі былай тұрсын, тіпті олардың ауытқуы кездесе бермейді. Мысалы: Х.Кәрімов қазақ көркем әдебиет стилистикасында кейіпкер тілі, ортақ төл сөз категорияларын тұңғыш рет жан-жақты талдап, ғылыми айналымға енгізді. Оның бұл саладағы дәлелді, нәзік пайымдаулары мен талғамды пікірлері келешек зерттеулерге бағыт-бағдар сілтеп, кең жол ашатыны сөзсіз. Олар көркем шығарма тілін өнер тілі, ғылыми стиль тұрғысынан талдау зерделі үлгісі болады.

Осылай ықшамдылыққа, әрі дәлдікке құрылған ғылыми еңбек авторы әдеби тіл нормаларын барынша берік сақтауға тырысады. Соған сәйкес ғылыми терминдер, термин емес сөздер, т.б. тілдік амалдар айқын, тура мағыналарда жұмсалады. Бұлар ғылыми стильдің ерекшеліктеріне, ғылыми еңбектің мазмұнына, пікір таластардың ерекшеліктеріне лайық өзгеше де болуы мүмкін.

Осы кезеңде жазушы тілін өзара байланысты екі тұрғыда зерттеу принципі ұсынылады. Ол ұлттық әдеби тіл мен оның стильдері тұрғысынан және барлық жанрдағы, стильдік көріністегі ғылыми стиль тұрғысынан зерттеу. Демек, ғылыми стильде көркем шығарманың тілін зерттеу бір мезгілде әрі лингвистикалық тұрғыда, әрі әдеби стилистикалық тұрғыда жүргізілуі тиіс. Сонымен бірге, көркем әдебиет тілінің жанрлары туралы мәселе қойылып зерттеле бастады.

Жазушы тілі проблемасы көркем шығарманың жанрлары мен түрлері мәселесімен байланыста қарастырылады. Ол ерекшеліктер көп жағдайда олардың жанрлық, өзіндік сипаттарына байланысты болып келеді.

Публицистикалық стильдің шағын түрлері:

1. Саяси - насихаттық шағын публицистикалық стиль;
2. Публицистикалық стильдің жазбаша - ауызша түрлері;
3. Шешендік сөз мәдениеті.

Публицистикалық стиль - қоғамдық саяси, үгіт - насихаттық әдебиетте, бұқаралық ақпарат құралдарында қолданылатын стильдердің бірі. Публицистикалық, стиль оқырмандар мен тыңдармандар арасында кең таралымымен, бейнелілігімен, баяндаудың шешендігімен, жағымды және жағымсыз мағынадығы мәнерлілігімен сипатталады.

Тіл деңгейлеріне байланысты публицистикалық стильдің ерешеліктері болады. Лексикада - қоғамдық

саяси терминдер мен сөздердің (митинг, ереуіл, демократия, парламент); эмоциональдық баға беруші сөздердің (еңбек озаты, қолбасшы, еңбекқор, дем беруші); экспрессивтік бояуы бар сөздердің (қоян-қолтық, нық қадаммен); фразеологияда – перифразалардың (ақ алтын, мақта, күріш; қара алтын, көмір, мұнай); морфологияда – қос сөздердің (қоғамдық-әлеуметтік, бұқаралық-саяси, үгіт-насихаттық); синтаксисте – сөйлемдегі сөздердің инверсиялық орын тәртібінің, қаратпа сөздердің, риторикалық, сұрақтардың, жай сөйлем бөліктерінің т.б. жиі қолданысқа түсуі.

Публицистикалық стильдің басқа стильдерден өзгешеліктерін көрсетеді. Публицистикалық стильді шағын стильдерге бөлу жөнінде бір ізділік байқалмайды. Бірақ кейбір зерттеушілердің дәлелдеуінше шағын стильдерге жіктеледі. Мәселен, А.Н. Васильеваның жіктеуі бойынша:

- ресми - ақпараттық публицистикалық стиль;
- ақпараттық - іс публицистикалық стилі;
- ақпараттық - аналитикалық публицистикалық стиль;
- ақпараттық - экспрессивтік публицистикалық стиль;
- бейресми - ақпараттық публицистикалық стиль;
- жалпы публицистикалық стиль, директивалық;
- салтанатты - декларативтік публицистикалық стиль;
- таза публицистикалық стиль;
- экспрессивтік публицистикалық стиль;
- репортаж публицистикалық стиль;
- фельетон публицистикалық стилі бөлінеді.

Стильдерді топтастыру мәселесі тіл білімінде әлі де тиянақты шешілмеген даулы мәселенің бірі. Сондықтан стильдерді топтастырудың дәстүрлі қалыптасқан бұрыннан белгілі принципі жоқ. Зерттеушілер арасында сондықтан әр түрлі көзқарастар бар.

А.Н. Гвоздев стильді екіге бөлсе, А.И. Ефимов; В.П. Мұрат алты түрге бөледі. Э.Г. Риззель оңға бөледі. Зерттеушілердің көпшілігі стильдік тармақтарды:

- ресми іс- қағаздары немесе кеңсе тілінің стилі;
- публицистикалық стиль (газет - журнал тілі, стилі),
- ғылыми - техникалық әдебиет стилі;
- оқу - педагогикалық әдебиет стилі;
- көркем әдебиет стилі.

Публицистикалық шығармашылық стилі бұқараны үгіттеп ұйымдастыруды, оларды күреске шақыруды мақсат тұтады. Бұл стильдің бойында ғылыми және көркем стильдің элементтері болады. Ғылыми көпшілік шығарма стилі көпшілікке арналған әдебиетінде қызмет етеді. Сондықтан А.И. Ефимов стильдерді былайша бөледі.

- Көркем - беллетристикалық стиль;
- Қоғамдық - публицистикалық стиль;
- Ғылыми стиль;
- Професионалды - техникалық стиль;
- Эпистолярлық стиль т.б.

Кейде газет тілі газет стилі, әкімшілдік стилі, публицистикалық стиль, жарнама, хабарнамалардың стилі т.б. көптеген публицистикалық стилдер көрініп жүр. Әрине, жарнама тілінің өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ жарнама хабарнамалардың тілі немесе әкімшілік бұйрықтарының тілі қанша өзгеше болғанымен, стиль құрай алмайды. Теледидардан берген жарнамалардың техникалық тәсілдері радиодан берген хабарнамалардан өзгеше. Мұнда тіл белгілі жүйе ретінде өзгеріп кетпейді, тек жағдайға қарап ыңғайланады. Тіл белгілі жүйе ретінде үлкен өзгеріске түспейді, тек сөздік клишелер жасалып, белгілі коммуникация қажетіне сәйкес жекелеген сөздер сол шеңберде қолдануға бейім. Клише – қалып газет-журналдарды жинақтайтын әріптер тізбегі.

Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалар негізінде қалыптасады. Кейбір лингвистер публицистикалық стильдің жазбаша түріне

саяси тақырыпқа жазылған газет, журналдардағы мақалалар, памфлет, очерк т.б. шығармаларды, шешендік сөздерді публицистикалық стильдің ауызша түріне жатқызып жүр.

Публицистикалық стильдің жазба түрінің ең алғаш қалыптаса бастауы халықтың жалпы мәдениеті мен экономикасына байланысты. Мәдениеті ерте дамыған елдерде публицистикалық жанр ерте қалыптасады. XVII ғасырда Россияда ең бірінші газет жарық көрді, сықақ журналдар шыға бастайды. Радищевтің «Петербургтен Москваға саяхаты» сол кезде жалынды публицистикалық шығарма болып есептелген. Қазақстанда XIX ғасырдың соңғы мен XIX ғасырдың басында «Айқап», «Қазақ», «Дала уалаяты», «Түркістан уалаяты» газеттері шыға бастады. Шоқанның, Ыбырайдың, Абайдың т.б. шығармалары Петербургте, Қазанда, Уфада, Орынбор мен Ташкенте шыққан. 1913 жылы басылған кітаптар ішінде С.Көбеевтің «Қалың мал» романы, «Айна», «Қарлығаш» поэмалары Қазанда жарық көріпті.

С.Дөнентаев «Қазақ әйелдері» туралы алғашқы публицистикалық шығармада әйел теңдігі туралы сөз етеді. Мәселен: Адамда екі түрлі қуат бар: біреуі - ақыл қуаты. Ақыл қуатының тәрбиесі - ғылым, тәжірибе. Екінші - дене қуатының тәрбиесі - жүру, тұру, іске айналу. Осы екі тәрбиенің қапысыз болып орнына келуіне бір - ақ шарт бар. Ол - еркіндік.

Публицистикалық стильге қойылатын талап – қандай тақырыпқа жазылса да, логикалық, жағынан дәлелді, көңілге қонымды болуы қажет. Ол тілдік құралдарды қолдана білуден байқалады. Мәселен, қаламгерге орфография мен пунктуация ережелеріне қанықтық міндетімен бірге сөздердің тіркесу қабілетін, жұмсалуды ретін, тұлғалану тәсілдерін, жалпы сөйлемді мінсіз құруға байланысты қойылатын талаптарды т.б. жетік білуі керек. Себебі, грамматика адамға талант бермегенмен, таланты барға көп септігін тигізеді. Өйткені, грамматикамен,

стилистикамен алғаш айналысқан кезінде ме екен Ғ. Мүсірепов С. Мұқановқа жолдаған бір хатында өзіне тән юмормен: «Етістік деген бір ит қой. Өйткені, қазіргі, келешек уақыттары аралысып кетуі мүмкін ... Сөйлемнің аяғы көбінесе сказуемоеға тоқтайды да, сұмдық бәле болады», - деп жазыпты. Бұдан қазіргі сөз зергері кезінде тілдің теориялық мектебінен өткен шәкірт екені көрінетін сияқты.

3. Публицистикалық стильдің ауызша түрі – шешендік сөз. Публицистиканың бұл түрі өте ерте дамыған б.д.д. 335 жылы жазылған Аристотельдің «Риторикасында» шешендік сөздің құрылысына жан - жақты талдау жасалынады.

Алқазақтілінде шешендік өнердің теориясы болмаған. Бірақ көне замандардағы шешендер, философтар сөзді бағалағанда құдайға теңеген. Сондықтан халық арасынан шыққан шешендері «өнер алды - қызыл тіл» деп сөздің шын мәнін дұрыс аңғарған.

Шешендік сөз бұрын таптық көзқарасты білдіру үшін жұмсалатын құрал білдіру үшін жұмсалатын құрал болған. Қазақтың ертедегі шешендік сөзінің тақырыптары: ру тартысы, барымта, жер дауы сияқты немесе тойларда айтылатын мақтау сөздер, ақыл, кеңес, біреу өлгенде көңіл айтуда қолданылған.

Шешендік сөз бен шешендік өнер бір - бірі мен тығыз байланысты болғанымен екеуі екі басқа түсінік атаулары. Бірақ көпшілік алдында айтылған кез келген сөз шешендік сөз болмауы мүмкін. Өйткені шешендік сөз мына талаптарға жауап беруі керек: 1) белгілі бір элементтік мәні бар тақырыпты және шаршы топ алдында ауызша айтылатын сөз болуы керек; 2) әңгіме өзінің дәлелі болуға тиіс, соның арқасында тыңдаушыларға бір нәрсені алдымен түсіндіріп, содан соң ойлантып, ақырында белгілі бір әрекетке ұмтылдыруды көздеуі қажет; 3) тыңдаушыларға жақсы әсер етіп, құлаққа құршып қандыратын, сүйсіндіретін эстетикалық қасиеті

болуы тиісті.

Қазақтың шешендік сөздерін ертедегі зерттеушілер, стильдік - композициялық құрылымын жан-жақты зерттей келіп, оларды даналық сөздер, тапқыр сөздер деп бағалып, қарапайым шешендік сөздер, үлгі-өнеге, пақыл сөздер, шешендік айтыстар деп тарамдайды. Ал қазіргі замандағы шешендік сөздердің түрлері төмендегідей ажыратылады: 1) әлеуметтік-саяси тақырыптағы шешендік сөздер: бұларға осы тақырыпқа жасалатын баяндамалар, конференция съезд, сессияларда айтылатын сөздер, хабарламалар, радио, теледидардан ауызша жүргізілетін саяси - әлеуметтік шолулар 2) академиялық шешендік, бұл топты жоғары оқу орында оқылатын лекция, ғылыми баяндамалар, хабарлама шолулар құрайды; 3) сот ішінде қолданылатын шешендікке прокурордың ойынтау сөзі, әлеуметтік айыптаушылар мен қорғаушылардың сөздері, адвокаттың, қорғаушының, айыпкердің қорғану сөзі кіреді; 4) әлеуметтік тұрмыста жұмсалатын шешендікті мерейтойларда, салтанатты дастарқан басында, көпшілік алдында сөйлетін сөздер құрайды.

Шешендік сөздерге тән лексика - грамматикалық ерекшеліктер болады. Мысалы: қарапайым, жергілікті сөздерді стильдік мақсатта жұмсау, қаратпа, қыстырма сөздерді көбірек келтіру, иә, жоқ, ғой, шығар, керек, деймін сияқты жеке сөздер мен шылауларды жиірек қолдану кездеседі. Бұлар шешендік сөздерді айтушы мен тыңдаушыны жалғастыратын құралдардың бірі болып қызмет етеді. Шешендік сөздер мен шешендік өнер қазақтың мәдени дүниесінде дәстүрі мол болашағы зор әлеуметтік құбылыс болады.

Көркем әдебиет стилі - проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармалардың стилі (тілі). Көркем әдебиет стиліне тән бірнеше ерекшеліктер бар. Солардың бірі - тіл байлығы. Көркем шығармаларда қолданылмайтын сөздер мен сөз тіркестері,

фразеологизмдер аз. Кез келген шығарма тек авторлық баяндаудан емес, кейіпкер тілінен тұрады. Ал кейіпкерлер өржастағы әр дәрежедегі білімді адамдар болып келетіндігі белгілі. Сондықтан да көркем шығармада кәсіби сөздер де, жергілікті тіл ерекшеліктері де, жаргондық сөздер де ұшырасып отырады.

Көркем әдебиет стилінің екінші ерекшелігі оның көп стильді болып келетіндігі. Мұның мәнісі - қай жанрда жазылған шығарма болса да, онда тіл арқылы қарым - қатынас құралдарының барлық түрінің қолданылуында, яғни ауызекі сөйлеу тіліне қоса, публицистикалық, ғылыми, ресми стильдердің элементтері осы стильде әр түрлі ыңғайда ұшырасап отырады. Көркем шығарма стилі, тілдің әр түрлі көркемдік тәсілдері арқылы көркем образдар жасауды мақсат етеді. Бір стильдік тармақты сөз еткенде оның лексикалық ерекшелігі көрсетілсе, енді бірде жалпы жанрлық айырмашылығы айырым белгілері болады. Жанрлық классификацияның кемшілігі онда стильдік тармаққа тән өзіндік тілдік элементтер жүйесінен жанрлық ерекшеліктер көбірек сөз болады.

Тілімізде бір - бірінен аз да болса, өзіндік айырым белгілерімен ажыратылатын әдебиет жанрлары көп. Көркем әдебиеттің өзінде жанр түрлері қаншама. Бірақ, роман, повесть, әңгіме, поэма, мысал, өлең, эпос, баллада тілі жеке - жеке стиль бола алмайды.

Екінші бір ескеретініміз - көркем әдебиет жанырының туып, дамуы тілдік стильдердің тармақтарын қалыптастыруда үлкен роль атқарады. Яғни тілдік стильдердің пайда болып, жеке өріс алуымен тығыз байланысты. Сондықтанда тілдік стильдерді әдебиет жанрлары тұрғысынан топтастыруға болмайды.

Көркем әдебиет стилінің тағы да бір ерекшелігі бұл стильде орындалатын еңбектердің басты міндеті эстетикалық тәрбие беретіндігімен тығыз байланысты болып келеді. Екінші сөзбен айтқанда, көркем шығармада сөздің эстетикалық қуаты, сөздің бейнелілігі алғашқы

орынды иелейді. Сондықтан тілдегі эмоциональдық элементтер адам сезімін білдіру үшін қызмет етеді. Ал тілдегі экспрессивтік амалдар эмоцияны, ерікті білдіруге де, ойды білдіруге де мәнерлілікпен суреттілікті күшейтуге қызмет етеді.

«Көркем шығарманың басты элементі - тіл», - дегенде, ұлы Горькийдің ойында: қалай болса, солай қолданған сөз жиынтығы емес, әсері күшті, құдіретті де құпия қуаты бар «тіл» болғаны талассыз. А.П. Чеховтың: «Ойпырым-ай! Неткен ғаламат бұл «Әкелер мен балалар»! Тіпті аттан салсаңыз да еркіңіз! Базаровтың ауыратын тұсы соншама күшті болар ма: мен қалжырап, бір түрлі, бір соның ауыруы жұққан сияқты әсерде қалдым», - деп жазған. Белгілі жазушы - драматург В. Вишневский Жамбыл өлеңінің әсері жөнінді былай деген болатын: Біз бұл өлеңді көзімізге жас алмай, қуанышқа бөленбей, тебірене толқымай оқи алмаушы едік. Бұл өлеңнің қуатын өзімізге келмекке тағы бір күшті жауынгер жасақ келгендей сезіндік. Талайлар, ақын сөзін оқып тұрып жылаған, жылай тұрып кектенген. Міне, шығарма тілінің құдіреті қуаты күшті әсері дегеніңіз осы!

Ал мұндай тіл, сөз жоқ эмоциональды, экспрессивті мән мен реңге тікелей байланысты, сол арқылы қажетті әр мен ажар алады. Айтайық, Ғ. Мұстафин сөз құдіретін былай деген болатын: «Сұлу сөзге сүйсінбейтін, сұмпайы сөзден жиренбейтін жан жоқ». Ал кемеңгер жазушы М. Әуезов болса, «Кейбір сөздердің асылды шақпақ тасқа шыққандай боп, әсем де әсерлі сөйлем ішінде ұшқындап, от төгіп тұратын шағы бар», - дейді. Ә.Тәжібаев «Әрбір сөздің қызуы теуіп, жарығы көрініп тұру әсіресе комедияға керек», - десе, Ғ. Мүсірепов «Сөзге сөз жарығын да түсіріп тұрады, көлеңкесін де түсіріп тұрады. Біріне - бірі жарығын түсіріп тұратын сөздерден құралған сөйлем, айтайын деген ойыңды оқушыға дәл жеткізеді», - дейді.

Көркем әдебиет тілі мен әдеби тілге тән ортақ белгілер болуы керек. Сонда әдеби тіл дегеніміз: 1. халықтың

сөйлеу тіліне қарағанда оның өңделген, сөз шеберлерінің қолдануынан өткен түрі; 2. қоғам мүшелеріне ортақ әрі міндетті нормасы бар тіл; 3. сол халықтың ұзақ тарихи бойына сақтаған тұрақты жүйелі дәстүрі бар тіл; 4. диалектілер мен әр түрлі жаргондық тілдерден жоғары тұрған тіл.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Әдеби тілдің стильдері қандай?
2. Сөйлеу стилі дегеніміз не?
3. Кітаби жазба стилдің ерекшелігі неде?
4. Іс-қағаздары стилі мен ресми стилдің өзгешеліктері?
5. Публицистикалық стиль туралы?
6. Ғылыми стиль мен көркем әдебиет стилінің қолданылу аясы қандай?

3-тақырып. Стильдерді топтастыру және олардың түрлері

Жоспар:

1. Стиль туралы түсінік.
2. Стильдердің топтастыру.
3. Стильдердің түрлері.
4. Стильдердің қолданылу аясы.
5. Қорытынды.

Тірек түсінік: Стиль – өмірдің белгілі бір саласында қолданылып, тарихи қалыптасқан тілдік құрамдар жүйесі. Сөйлеу стилі, публицистикалық, ғылыми, ресми т.б.

Әдеби тілдің стильдері. Стиль ұғымы да сөйлеу (речь) және оның формаларымен байланысты қаралады. Стильдердің негізгі арқауы – сөйлеудің ауызша және жазбаша формалары. Форма тұрақты ұғым. Мәселен, тілдің ауызша түрі адам қай кезден бастап сөйлесе, содан бері бірге жасап келеді, және бұдан былай да жасай береді. Стиль болса - ол тарихи категория. Сондықтан, тарихтың бір кезінде кейбір стильдердің болмауы заңды құбылыс деп саналады. Форма – ол тіл құралдарының көмегімен болатын сөйлеудің (речь) сыртқы көрінісі. Ал, стиль – ол белгілі бір қатынастың түрінде тілдік единицаларды сұрыптап пайдалану арқылы, ойды жеткізу мәнерінің көрінісі. «Тілдегі стильдердің дамып жетілуі бір жанрдың пайда болуымен байланысты. Сондықтан, әдеби тілді топтастыруда ең алдымен жанрлық принципті негізге алу қажет».

Ал жанрлық пайда болуы, жазба әдеби тілдің даму қалпын көрсетеді. Жазба тілдің жетіле түсуі ғылым мен техника, әдебиет пен өнер салаларының дамуы жаңа жанрлардың пайда болуына ықпал жасайды. Ол жанрға сай тілімізде жаңа стиль қалыптасады.

Стиль – тілдің бәріне тән құбылыс. Стильдерді

топтастырудың дәстүрлі, қалыптасқан, бұрыннан белгілі принципі жоқ. Тіл стильдері туралы қазір де әр түрлі көзқарастар бар. Сөйтіп, стиль дегеніміз – өмірдің белгілі бір саласында қолданылып, тарихи қалыптасқан тілдік құралдардың жүйесі. Басқа тілдер сияқты қазақ тілінің де әр түрлі стильдері бар. Олар: сөйлеу стилі және кітаби – жазба стильдер.

Сөйлеу стилі. Сөйлеу тілі адамдардың бір-бірімен күнделікті қатынасында пайдаланылады. Сондықтан, онда тілдің коммуникативтік функциясы баса сезіледі. Сөйлеу стилі белгілі бір жағдайда тікелей жасалатын қатынас стилі болғандықтан, ол сөйлеудің ауызша формасымен тығыз байланысты. Ауызша сөйлеуде еркіндік басым келеді. Яғни үйреншікті жағдайда адамдар қысылмай, еркін сөйлейді. Сөйлеу тілінің өзіндік ерекшелігін жасайтын айрықша белгісі – жағдайға (ситуация) байланысты сөйлеу мәнері. Сөйлеу мәнеріне қарай тілдік единицаларды қолдану өзгешелігі болады. Өмірдің барлық саласында сөйлеу тілі кеңінен пайдаланылады, бірақ онда атқарған қызметі және тілдік жүйенің пайдалануы бір текті болып келмейді. Солай болғандықтан, сөйлеу тілін зерттегенде оның формасын, түрін және стилін ескерген жөн.

Сөздердің ауыспалы мағынада қолдану амалы сөйлеу тіліне мәнерлегіштік, әрі бейнелегіштік қасиет береді. Ауыспалы мағынадағы бейнелі сөздер, сол сөз болатын зат не құбылысқа адамдардың жағымды не жағымсыз көзқарасын білдіру құралы болып саналады. Сөйлеу тілінің эмоционалдық қасиеті басым болғандықтан, бұл құралдар сөйлеуде жиі пайдаланылады. Сонымен бірге, сөйлеу стилінде әдетте, олардың көп қайталанып, тұрақталған түрлері жұмсалады. Мыс: - Алда көргенсіз ит-ай. Нәрестедей жанына аузы қалай барды екен. Тұра тұр бәлем, ит аяқтан сары су ішкізермін. (Ғ.Мұстафин).

Осы мысалдарда «ит» сөзі біріншіде жағымды эмоцияны (сүйсіну), екіншіде жағымсыз эмоцияны (жек көру) білдіреді. Бұлай қолдану қарапайым сөйлеу түрі үшін

орынды. Сөйлеу тілінде жұмсалатына уыспалы мағынадағы сөздер де құрамы жағынан әр түрлі: қарапайым, тұрпайы және жалпылама қолданылатын сөздер болып келеді. Ал жасалуы жағынан метафора (өзің бір тұлкі екенсің); метонимия (аудитория тынышталды); синекдоха (үйінде қанша жан бар) т.б. жіктеледі. Тілді бейнелі жасайтын құралдың бірі – фразеологизмдер. Фразеологизмдерге идиом, мақал-мәтел, нақыл сөздер енеді. Бұл тұрақты сөз тіркестері көпшілік жағдайда сөйлеу тілі ыңғайында жұмсалады.

Сөйлеу тілдің фонетикасы мен морфологиясының да ерекшелігі бар. Бірақ ол өз алдына бөлек зерттеу объектісі. Сөйлеу тілі диалогқа құрылады. Диалог репликалар тізбегінен тұрады да, қысқа, тұжырымды болып келеді.

- Бүгін келесің бе?

- Келем

Мұнда сөйлеуге қатысушы екі адам. Бірі сұрақ қоюшы, екіншісі – жауап қайтарушы. Олар бірінің айтқанын бірі естіп, тез түсінеді. Тез түсіну сөйлеудің қандай жағдайда өтуіне, дауыс ырғағы, интонацияға және басқа да дене қимылдарымен тікелей байланысты. Әсіресе, интонацияның маңызы ерекше. Сөйлеу тілінің ерекше бір түрі – монолог. (Монолог – бір кісінің сөзі). Монолог өте күрделі ойға құрылып, әр түрлі тәсілмен жеткізіледі. Мұнда кітаби – жазба стильдерге тән ерекшеліктермен заңдылықтар қатал сақталады. Сондықтан, монолог әдеби сөйлеу үлгісіне жатады. Монологта белгілі бір тақырыпты әңгімелеп айтып беру мақсаты көзделеді. Саяси ғылыми және басқа да тақырыптар да әңгімеленеді. Тақырып аясының осындай кеңдігінен, монологты сөз көптеген түрге бөлінеді. Олар: көпшілік алдында, жиналыста, радио мен телевизордан, лекция, баяндамалар, консультация т.б. сөйленген сөз.

Кітаби – жазба стильдер Кітаби – жазба стильдер, осының алдында талдау жасалған сөйлеу стилі сияқты, өмірдің белгілі салаларында пайдаланылып танылған

үлт тілінің нақтылы түрі т.с. Олар әр саладағы атқаратын қызметіне (функция) қарай іс қағаздар мен ресми стиль, публицистикалық стиль, ғылыми стиль және көркем сөз стиліне бөлініп жіктеледі.

Кітаби – жазба стильдер жалпы халықтық тілдің жазбаша формасының негізінде қалыптасады да, кітаби сипатта болады. Бұл стильдер қатынастың жазбаша формасында жиі жұмсалатындықтан мұнда тілдік құралдар сұрыпталып қолданылады, кітаби-жазба стильдер сөйлеу стиліндей тікелей қатынас жасауда көрінбейді. Сондықтан, онда қаралатын ғылым, заң жобалары, іс-қағаздары, ресми документтер және басқа да осылар сияқты қоғамдық маңызды мәселелер жан-жақты толық қамтылып, логикалық жүйелілікті бұзатын қажетсіз детальдар болмай, нақтылы, дәл жазылуы керек, мұндай талап кітаби-жазба стильдердің бәріне бірдей қойылады. Төменде, кітаби-жазба тіл негізінде қалыптасқан іс-қағаздары мен ресми стильге және ғылыми, публицистикалық, көркем сөз стильдеріне қысқаша тоқталып, сипаттама береміз.

Іс қағаздары стилі мен ресми стиль. Іс қағаздары стиліне әр түрлі мекемелерде жүргізілетін жазу үлгілері жатады. Іс қағаздары белгілі бір форма бойынша жазылады. Ол форманың түрлі үлгілері болады. Кеңсе іс қағаздарының үлгілеріне өтініш, сенім хат, қол хат, анықтама, мінездеме, шақыру билеті, хабарландыру, протокол, қатынас қағазы, акт, рапорт, шарт, міндеттеме, бұйрық, есеп т.б. жатады.

Ресми стиль — ресми қатынастар аясында қызмет ететін стильдің бірі. Ресми құжаттар мен іс қағаздарының стилі деп те аталады. Ресми стильге тілдік тұрғыдан төмендегідей талаптар қойылады:

1. түйіндеменің дәлдігі немесе бір мағыналылығы;
 2. айқындық немесе жүйелілік;
 3. логикалық, яғни қайшылықтың болмауы, дәлелділігі;
 4. баяндаудың ықшамдылығы, артық сөздің болмауы.
- Лингвистиканың салалық тұрғысынан да мәтінге

қойылатын талаптар болады.

• Лексикада — ресми құжаттар мен іс-қағаздарына тікелей қатысы бар сөздерді орнымен қолдану, көнерген сөздерді бейтарап, кітаби немесе әдеби сөздермен алмастыру;

• морфологияда — жалпылық мағына беретін сілтеу өсімдіктерін қолданбау;

• синтаксисте — сабақтас құрмалас сөйлемдердің (себеп, мақсат, салдар, шарт бағыныңқылы) көбірек жұмсалыуына мүмкіндік беру;

• қыстырма конструкцияларды қолдануды дағдыға айналдырмау сияқты принциптердің сақталуы бұл стильдің ерекшелігін айқындай түседі. Ресми стильдің шағын үш түрі бар: кеңсе (іс-қағаздары, қ. Кеңсе тілі); дипломат. және заң Ресми стильдері.

Іс-қағаздарының қызметтері:

- жеке тұлғалар арасындағы қатынасты реттеуші;

- жеке адам мен қоғам арасындағы қатынасты реттеуші;

- әр түрлі мекеме, ұйымдардың өзара байланысын реттеуші;

- мекеме, ұйым жұмысын ұйымдастыру тәртібін негіздеуші;

- жеке адам мен қоғам өміріне қатысты оқиғаларды айғақтаушы;

- мемлекеттік басқару ісін жүйелеуші;

- тарихи құбылыстарды зерттеудің қайнар көзі;

- мекеме мен ұйымның атқарған істерінің көрсеткіші;

- мемлекеттік тілдің жүзеге асуының нақты көрсеткіші.

Іс қағаздарының сипаттары:

- саяси (мемлекетшілік, мемлекетаралық, халықаралық қатынастарда);

- әлеуметтік (қоғамдық-әлеуметтік қатынастарда);

- ұйымдастырушылық (басқару қызметі жүйесінде);

- құқықтық (заңдық және жеке

тұлғалар арасындағы қатынастарда);
- тарихи (әр дәуірдің, қоғамдық сатының өзіндік ерекшеліктеріне сай қатынастарда).
- ресмилік (міндетті түрде заңдық тұрғыда тіркелуінде).

Құжаттау үрдісі элементтері:

- құжаттарды дайындау;

- құжаттарды жолдау, тіркеу;

- сырттан келген құжаттарды қабылдау, тіркеу;

- құжаттарды қолдануға дайындау;

- құжаттардың жүзеге асырылуын бақылау;

- құжаттарды мұрағат қорына дайындау.

Ресми немесе іс қағаздар стилінің ерекшелігі, онда акт дәл көрсетіліп, бір ізбен жүйелі жазуға айрықша мән беріледі. Қазақ тілінде қолданылып жүрген қалыптасқан сөз орамдарының көпшілігі орыс тілінің ықпалымен жасалған : қызу мақұлдау, қызу қарқын, тұрмыстық қызмет, қызмет көрсету, жүзеге асыру, қамтамасыз ету, өз күшінде қалдыру, қол жеткен табыс, кең жол ашу, іске қосу, мәселе көтеру, алғыс жариялау, сөгіс жариялау.

Көптеген сөздер белгілі стильге телулі болады, қолданылу жағынан шектеліп отырады. Мысалы: тағайындалсын, міндеттелсін, осы анықтама берілді, қаулы етеді, жарлық етеді т.б.

Ресми іс қағаздарында кейде бір заттың я ұғымның атауы қолданылу орнына қарай әр түрлі аталады. Мысалы, адам деген сөз ресми құжаттарда – азамат, жолдас, телефон станциясында – абонент, ательеде – заказ беруші, шаштаразда – клиент, ауруханада – науқас, санаториінде – демалушы, тынығушы, транспортта – жолаушы т.б. болып табылады. Іс қағаздары стиліне әр түрлі мекемелерде жүргізілетін жазу үлгілері болады. Ресми құжат стильдеріне тән белгілер:

- мазмұнының қысқа әрі тұжырымды баяндалуы;

- тұжырымдардың дәл, нақты болуы;

- сөздер мен терминдердің нақты, тура мағынасында

пайдаланылуы;

- терминдер мен тұрақты орамдардың бірегейлігі;

- терминнің ең қолданылу жиілігі жоғары, Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен нұсқасының пайдаланылуы;

- қалыптасқан мазмұндық-құрылымдық нормалардың қатаң сақталуы.

Іс-қағаздары стиліне әр түрлі мекемелерде жіргізілетін жазу үлгілері жатады. Іс-қағаздары белгілі бма бойынша жазылады. Ол форманың түрлі үлгілері болады. Іс-қағаздардың үлгілеріне-өтініш, сенім хат, қол, хат, анықтама, мінездеме, шақыру билеті, хабарландыру, протокол, акт, рапорт т.б. жатады. Іс-қағаздардың әрқайсысының бұрыннан белгілі бірыңғай сөздері мен сөйлем үлгілері болады. Ресми стильдің көлемі. мазмұн және жазылу формасы жағынан іс-қағаздарының біраз ерекшелігі бар. Ресми қағаз белгілі бір қалыпқа түсіп отырады. онда сөз қолданысы ерекше болады. Ресми стильде көбінесе заң, үкімет орындарының қаулылары, халықаралық шарт, келісім, нота, үкімет хабарлары жазылады. Мұндай мемлекеттік документтерде саяси публицисти-калық лексиканың әкімшілік терминдерінің қолданылуы басым келеді. Публицистика латынша –көпшілік, әлеумет қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау деген ұғымда жұмсалады. Публицистика стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Белгілі бір публицистика өз алдында бөлек стиль болып қалыптасуы қоғамдық сананың өскенін, арқанын көрсетеді. Ресми стильге ресми құжаттың барлық түрі жатады: іскери, әкімшілік, низамшылық (законодательный), ресми канцелярлық, іскери шешен сөз, әскери ресми құжат, заң елшілік т.б. Қазіргі қазақ әдеби тілінің функционалдық қызметінде ресми стиль толық өзінің ақпараттық-мазмұндық мәнін толық көрсете алады. Қоғамдағы құқықтық, үкімдік, әкімшілік, халықаралық

ішкі және сыртқы қарым-қатынастардың мемлекеттің ішкі басқару жүйесіне қызмет ететін барлық құжат түрлері ресми стильдің құрамына кіреді. Қазақ тілінің функционалдық стильдерінің ішінде ресми стиль бізге дейін ауызша, жазбаша құжаттар арқылы жетті. Хандар жарлықтары мен қызметтік хаттардың мемлекеттік ресми өкіметті билеушілерінің, батырларының, белгілі тарихи тұлғалардың жазысқан хаттары арқылы жеткені қазақ әдеби тіл тарихынан да, тарихи мәдени жазба мұрағаттардан белгілі. Ресми стильдің жанрлары басқа стиль жанрларына қарағанда тақырыбы біршама тұрақты мәтіндерден тұрады. Ресми стильді ғылыми стиль жанрларымен салыстырып қарағанда ресми стиль жанрлары анық, дәл, тұрақты тілдік-стильдік белгілерімен ерекшеленіп тұрады. Ресми стильдің көлем, мазмұн және жазылу формасы жағынан іс-қағаздарынан біраз ерекшелігі бар. Ресми қағаз белгілі бір қалыпқа (штампқа) түсіп отырады, онда сөз қолданысы ерекше болады. Ресми стильде көбінесе заң, устав, үкімет органдарының қаулылары, халықаралық шарт, келісім, нота, үкімет хабарлары жазылады.

Публицистикалық стиль. Публицистика (латынша: publicus – көпшілік, әлеумет) – қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау деген ұғымда жұмсалады. Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Белгілі бір тілде публицистиканың өз алдына бөлек стиль болып қалыптасуы, қоғамдық сананың өскенін, артқанын көрсетеді. Тілдің басқа стильдері сияқты публицистикалық стиль де бірыңғай болып келмейді.

Публицистикалық стильдің шағын түрлері: саяси-насихаттық шағын публицистикалық стилі; таза публицистикалық шағын стилі; газет шағын публицистикалық стилі; газет тілінің өз ішіндегі жүктелетіндігі (бас мақала, репортаж, сұхбат, ақпарат, т.б.) Публицистикалық стиль (бұқаралық ақпарат

құралдарының тілі) – функционалдық стильдердің бірі. Публицистикалық стиль қоғамдық өмірдің алуан саласында, саяси, мәдени экономикалық қарым-қатынастарды көрсетуге қызмет етеді. Публицистикалық стильдің екінші бір ерекшелігі бар: ол – ұлттық әдеби тілдің толығына зор ықпал етеді әрі әдеби тілдің лексикалық-грамматикалық жүйелеріндегі даму ерекшеліктерін көрсете алады. Публицистикалық стильге газет, журнал, радио, теледидар, деректі фильмдер тілі жатады. Публицистикалық стильдің тақырыптық диапазоны өте кең: саясат, идеология, философия, экономика, мәдениет, күнделікті тұрмыс-тіршіліктің проблемалары, қазіргі уақыттың кезектегі міндеттері, ағымдағы саясат мәселелері, әлемдегі, қоғамдағы жаңалықтар мен өзгерістер (публицистиканы “қазіргі кезең жылнамалары” деп бекер айтпайды) т.б. Публицистикалық стильдің негізгі мақсаты өмірдегі оқиғалар мен фактілерді бағалау, философиялық дүниетанымдық көзқарас тұрғысынан пайымдау мен түйін жасау болып табылады. Публицистикалық стиль тілдің екі қызметін атқарады, бірі – хабар беру, екіншісі ықпал ету. Тілдің екі қызметі, ортақ прагматикалық “әрекеті” публицистикалық стиль тілдің құрылымдық жүйесінің ерекшелігін құрайды. Публицистикалық стильдің хабарлама функциясы тілдің құрылымдық жүйесінің, бейтарап сөздердің қабатын құрайды. Олар – ұлттық тілдің сөз байлығы, стандарт сөздердің лексикалық қатарлар тізбегі. Мәдени коммуникацияда стилистикалық амал-тәсілдер хабарлама жеткізу үшін ауызша және жазбаша тілмен берілетін шығарманың стилистикалық нормасы жасалу қажеттігі бірінші орынға қойылады. Тілдің стилистикалық әсер ету және прагматикалық мақсат ету функциясынан концептуалды сөздер (бағалаушы лексика), көркемдік тәсіл, сөйлем құрамы, сөйлемдердің компоненттерінің құрылымдық ерекшеліктері айқындалып отырады. Хабарламалық және әсер ету функциясының өзара ортақ

қызмет бірлігінен сөздің экспрессивтігі және стандартты сөз үлгілері публицистикалық стильдің негізгі стильдік базасын құрайды, оның жазылуын тездетеді және қоғамдық қызметінің әмбебаптық ролін арттырады. Публицистика (латынша: көпшілік, әлеумет)—қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау деген ұғымда жұмсалады. Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Белгілі бір тілде публицистиканың өз алдына бөлек стиль болып қалыптасуы қоғамдық сананың өскенін, артқанын көрсетеді. Тілдің басқа стильдері сияқты публицистикалық стиль де бірыңғай болып келмейді. Бірқатар лингвистер публицистикалық стильдің жазбаша түріне саяси тақырыпқа жазылған газет, журналдардағы мақалалар, памфлет, очерк т. б. шығармаларды, шешендік сөздер публицистикалық стильдің ауызша түріне жатады.

Қалыптасу кезеңі. Публицистикалық стильдің жазба түрінің ең алғаш қалыптаса бастауы халықтың жалпы мәдениеті мен экономикасына байланысты. Мәдениеті ерте дамыған елдерде публицистикалық жанр ерте қалыптасады. Оған орыс тілі мысал бола алады. Ресейде XVIII ғасырда ең бірінші газет жарық көрді; сықақ журналдар шыға бастайды. Радищевтің “Санкт-Петербургтен Москваға саяхаты” сол кезде жалынды публицистикалық шығарма болып есептелген. XIX ғасырдың екінші жартысы публицистикаға үлкен өзгерістер енген кез болды. Бұл кезде революцияшыл-демократтар публицистиканы царизмге қарсы күрес құралы етіп жұмсады. В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский сияқты сыншы-публицистер өздерінің сын мақалаларында қоғамдық құрылысты қатты сынға алып, революциялық идеяны қуаттады. Революциялық публицистиканың ең жоғарғы үлгісі марксистік-лениндік классикалық еңбектер болып саналады. Жазба публицистика баспасөз мәдениетінің өркендеп даму дәрежесін көрсетеді. Қазақ баспасөзі — Қазан төңкерісінің жемісі. “Қазақстанда

революциядан бұрын баспа орны болған жоқ. Бірен-саран шыққан кітаптарда қазақ тілі бұрмаланып басылып жүрді. Қазақ тілінде ең тұңғыш басылған кітаптың бірі — “Қозы Қөрпеш — Баян сұлу” қиссасы (ең алғаш -1816 жылы басылыпты). Шоқанның, Ыбырайдың, Абайдың т. б. шығармалары Санкт-Петербургте, Қазан мен Уфада, Орынбор мен Ташкентте шыққан. 1913 жылы басылған азын-аулақ кітаптардың ішінде Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” романы, “Айна”, “Қарлығаш” деген өлеңдері мен поэмалары Қазанда жарық көрді. Публицистикалық стиль жұртқа үндеу, үгіт айтуда пайдаланылады. Мұндай үндеуге, үгітке қоғам үшін және дәл сол кезеңде зор мәні бар мәселелер тақырып болады. Мысалы, саяси, экономикалық, экологиялық, мәдени, моральдық мәселелер. Үндеудің, үгіттеудің мақсаты - жұртшылықты қоғамдық мәні бар іске қатыстыру, жұртшылықтың санасына ықпал ету. Публицистика (латынша: *publ*ісіз — көпшілік, *әлеумет*)—қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау деген ұғымда жұм-салады. Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде калыптасады. Белгілі бір тілде публицистиканың өз алдына бөлек стиль болып қалыптасуы қоғамдық са-наның өскенін, артқанын көрсетеді. Тілдің басқа стильдері сияқты публицистикалық стиль де бірыңғай болып келмейді. Бірқатар лингвистер публицистикалық стильдің жазбаша түріне саяси тақырыпқа жазылған газет, журналдардағы мақалалар, памфлет, очерк т. б. шығармаларды, шешендік сөздерді публицистикалық стильдің ауызша түріне жатқызып жүр.

Публицистикалық стильдің жазба түрінің ең алғаш қалыптаса бастауы халықтың жалпы мәдениеті мен экономикасына байланысты Мәдениеті ерте дамыған елдерде публицистикалық жанр ерте қалыптасады. Оған орыс тілі мысал бола алады. Россияда XVIII ғасырда ең бірінші газет жарық көрді; сықақ журналдары бастайды.

Радищевтің “Петербургтен Москваға саяхаты” сол кезде жалынды публицистикалық шығарма болып есептелген. Октябрь революциясынан кейін мәдени-ағарту мәселесі қолға алынып, оны жедел өркендету талабы қойылды. “1919 жылы 26 декабрьде В. И. Лениннің қолымен Халық Комиссарлар Советі қалың еңбекші бұқараның сауатсыздығын жою туралы шаралар белгіледі. Осы қаулыда және партия мен үкіметтің 1920 жылдардың бас кезінде шыққан нұсқау-директиваларында ұлттардың ана тілінде мектеп ашу, газет-журналдар шығару, әдебиетін өркендету мәселелеріне айрықша көңіл бөлінді. Осы жылдары шыға бастаған “Қазақ тілі” (1919 ж., Семей), “Дұрыстық жолы” (1919 ж., Орда), “Жаңа өмір” (1920 ж., Ташкент), “Тіршілік” (1918—1919 ж., Ақмола), “Ұшқын” (1919—1920 ж.ж., Орынбор), “Кедей сөзі” (1920 ж., Омбы) және басқа советтік газеттердің бетінде басылған өлеңдер мен әңгімелер алғашқы революциялық жеңісті қуанышпен қарсы алған тілек-мақсатты бейнелейді”². Бұл баспа органдарынан осындай мақсатта жазылған публицистикалық шығармаларды да көп кездестіреміз. 1920 жылдары республикалық тұңғыш газет “Еңбекші Қазақ” (қазіргі “Социалистік Қазақстан”) шыға бастайды.

Публицистикалық стильге қойылатын талап – қандай тақырыпқа жазылса да, логикалық жағынан дәлелді, көңілге қонымды болуы қажет. Ол тілдік құралдарды қолдана білуден байқалады. Публицистикалық стильдің қоғам өмірімен тығыз байланыстылығы оған үгіт-насихаттық сипат береді. Сондықтан, публицистикалық шығарманың тақырыбына, мазмұнына сай сөздер мен сөз тіркестерін сұрыптап қолдана білудің және қажетті синтаксистік құрылысты пайдалана білудің үлкен мәні бар.

Публицистикалық стильде тілдің эмоционалды элементтері және сөзді образды қолдану сияқты әдеби стильге тән құбылыстар да кездеседі. Бұл оның әдеби стильге жақындығын көрсетеді. Ал, оның фактіні толық

және логикалық жүйелі баяндау тәсілі жағынан ғылыми стильге жақын екені байқалады.

Публицистикалық стильдің ауызша түрі – шешендік сөз. Публицистиканың бұл түрі өте ерте дамыған. Шешендік сөз бұрын таптық көзқарасты білдіру үшін де жұмсалатын құрал саналған. Оны әр кездегі тарихтан жақсы аңғаруға болады. Қазақтың ертедегі шешендік сөзінің тақырыптары: ру тартысы, барымта, жер дауы сияқты немесе тойларда айтылатын мақтау сөздер, ақыл, кеңес, біреу өлгенде көңіл айту т.б. Осындай шешендік сөздердің үлгілерінің қай-қайсысын да М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясынан кездестіруге болады. Романда тобықты мен ұақ руларының араздасу – жолдары берілген.

Ғылыми стиль туралы түсінік және ғылыми стильге тән ерекшеліктер Ғылыми стиль — жазба стилінің бір түрі. Бұған қазақ тілінде әр салада жазылған ғылыми шығармалар жатады. Ғылыми стильде зерттеу объектісі болатын — зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді қажет етеді. Ал, пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін мұнда логика заңына, яғни дұрыс ойлау заңына, сүйену қажет. Сондықтан, ғылыми стильде логиканың маңызы ерекше. Ғылыми шығармалар жалпы халықтық әдеби тілде жазылады. Бірақ, тілдік тәсілдерді пайдалануда, оның өзінің ерекшелігі болады. Ғылыми стильдің лексикасындағы ерекшелік: - сөз тек өзінің негізгі мағынасында жұмсалады. Сөздің көп мағыналылығы, образды сөздер мұнда аз кездеседі. - ғылым салаларының ерекшеліктеріне қарай әр саланың арнайы термин сөздері болады. Мысалы, тіл білімінде лингвистика, лексика, фразеология, семасиология т. б. физикада анод, вакуум, атом, атомдық салмақ, шама т. б. Сонымен бірге белгілі бір ғылымның саласында қолдану аясына байланысты жалпылама лексиканың кейбір сөздері термин сөзге айналады. Ғылым ылғи алға басып, дамып отыратыны белгілі. Ғылымның дамуымен бірге жаңа ұғымдар туып отырады. Оны белгілейтін жаңа сөз —

неологизмдер — туады. Ғылымның белгілі бір саласында қолдану нәтижесінде пайда болған неологизмдердің өмірінің ұзақ, қысқа болуы ғылымның сол саласының өмірде алатын орнына, практикалық мәніне байланысты. Ғарыш, ғарышкер, ғарышты игеру, жердің жасанды серігі сөздері өздерінің практикалық мәнімен танылып, берік қалыптасты. Ғылыми стильде жалпы жазу тіліне тән синтаксистік құрылыспайдаланылады. Бұл стильдің негізгі ерекшелігі — мұнда ой күрделі баяндалып, анықтама, дәлелдеме және формулаларға негізделуінде. Сонымен бірге, әрбір ғылым саласының өзінің ерекшелігіне қарай баяндау тәсілінде кейбір өзгешеліктері болады. Мысалы, химия оқулығында былай делінген: Газ күйіндегі қандай заттың болса да граммолекулалары бірдей жағдайда, бірдей көлем алады. Физикада: Бір инерция моментінен екінші инерция моментіне көшу мына теория бойынша орындалады: кез келген айналыс осіне қатысты инерция моменті сол оське параллель, ауырлық центрінен өтетін оське қатысты инерция моменті мен дене массасының сол дене ауырлық центрінің айналыс осінен қашықтығы квадратының көбейтіндісінің қосындысына тең болады. Бұл келтірілген мысалдарда жалпыға бірдей түсінікті бола бермейтін молекула, инерция, масса, ось сияқты көптеген термин сөздер — осы мамандықтағы адамдарға ғана таныс. Сонымен қатар, ұғымның түсіндірілуі де ғылымның басқа салаларынан өзгеше берілген.

Ғылым тілі. Ғылым тілі – ғылым негізде жасалатын өзіндік қалыптасу принциптері бар, стильдік өңі ерекше әдеби тілдің ғылымға қызмет ететін бір тармағы, адам, қоғам, табиғат жөнінде ақиқат ақпарат беретін, шындықты баяндайтын ғылыми мәтін. Ғылым тілі көптеген ғылыми-зерттеулерде ғылыми стильмен теңестіріледі. Ғылым тілі жазумен тікелей байланысты. Өйткені ғылыми стиль жазу арқылы танылады. Ғылым тілі әдеби тілдің бір тармағы болғандықтан, оның пайда болуы мен қалыптасуы сол әдеби тілдің жасалуына тікелей қатысты. Өйткені сол

тілде ғылыми-зерттеу жұмыстарының жүргізілуіне және ғылыми әдебиеттердің жазылуына байланысты ғылым тілі өрбиді. Ғылым тілі айтылатын ойдың анықтылығын, дәлдігін, дұрыстығын және кез келген ғалым түсінерліктей дәйектілігін қалыптастыруы тиіс. Мұны белгілі бір ұғым, мәселе турасындағы логикалық жағынан тұжырымдалған толық хабарлама десе де болады. Сондықтан логикалық маңызы зор. Ғылым тіліндегі сөздер негізінен өзінің бастапқы мағынасында жұмсалады. Келтірінді, ауыспалы мағынадағы сөздер мұнда болмайды. Ғылым тілін қалыптастыра бастаған ғылым салалары негізінен өздерінің терминдік лексикасын, термин сөздерін жүйелеп пайдаланады. Сонымен бірге ғылым тілінде интернационалдық сөздер де жиі кездеседі. Ғылым тіліне тән негізгі ерекшеліктер – ғылымның әр саласына байланысты өзінше дамиды. Мысалы, қоғамдық ғылымдар мен жаратылыстану ғылымдары салаларының немесе техника ғылымдары салаларының даму тарихынан өзара жіктелмейтін өзгешеліктерді байқауға болады. Қазақ тілінде ғылыми стильдің қалыптасуы бірдей емес. Оның кейбір нышандары Қазан төңкерісіне дейінгі шығып тұрған бірен-саран газет-журналдар мен кітапшаларда байқалғанымен, оның толыққанды қызмет ете бастауы ХХ ғасырдың 20–30-жылдарынан басталады. Оның көш басында Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Шоқай, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, Ә.Ермеков, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Қ.Жұбанов сынды тұлғалар тұрған. Онда да ғылымның бар саласы бірдей қазақыланбағаны белгілі. Әсіресе, тіл мен әдебиет, өнер мен мәдениет салаларын қазақша сөйлетуде А. Байтұрсыновтың еңбегі ерекше зор. Аталған салалар бойынша қазақ тілінің ғылым тілі ретінде қалыптасып, дамуы тек осы қайраткердің еңбегіне байланысты болғаны мәлім. Ал ғылым тілі түрлі монографиялық зерттеулер, оқулықтар, мақалалар, баяндамалар, тезистер, патенттер, т.б. сан-салалы еңбектерден көрінеді. Ғылым дамуымен бірге онда жаңа

ұғымдар мен атаулар пайда болып жатады. Мұндай жаңа сөздер ғылыми қолданыста неологизмдер деп аталады. Өмірдің даму заңдылығына сәйкес әлгіндей жаңа сөздердің біразы тұрақталып, біразы қолданыстан ығысып жатады. Неологизм сөздердің бәрі термин бола бермейді. Олардың бірқатары жалпыхалықтық тілдің қатарын толықтырады. Қазақ тілінде қоғамдық ғылымдардың кейбір салалары болмаса, жалпы ғылым тілі толық қалыптаса қойған жоқ.

Ғылыми стиль-жазба стилінің бір түрі. Бұған қазақ тілінде әр салада жазылған ғылыми шығармалар жатады. Ғылыми стильде зерттеу объектісі болатын зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелденуді қажет етеді. Ғылыми шығармалар жалпы халықтың әдеби тілде жазылады. Ғылыми стильдің лексикасындағы ерекшелік: сөз тек өзінің негізгі мағынасында жұмсалады. Сөздің көп мағыналық, образдары сөздер мұнда да кездеседі. Ғылыми салаларының ерекшеліктеріне қарай әр саланың арнайы термин сан есімдері болады. Мысалы, тіл білімінде лингвистика, лексика, фразеология, семасиология т.б. -Көркем әдебиет стильді немесе көркем сөз-ойды және сезімді образ арқылы бейнелейтін айрықша өнер. Тіл көркем шығармада ерекше эстетикалық қызмет атқарады. Көркем сөзбен жазылған әдеби шығарма-өмір фактілерін жан-жақты терең қамтитын жанды организм Онда адам да, аң да, құс та, табиғат та-бәрі де қатысады.

Көркем әдебиет сөз арқылы әдемі түрде суреттелетін искусство. Жазушының стилі – көркем шығарма жазу үстінде қалыптасатын әрі жазушының өзіндік мәнері, сөз қолдану тәсілдері. Тіліміздегі басқа стильдерге қарағанда көркем сөз стилінің маңызы кең. Мұнда барлық стильдердің элементтері кездеседі. Тілдік тәсілдер көркемдік мақсатта жұмсалады. Көркем әдебиет сөз өнері ретінде ғана танылмайды. Ол өмір шындығын біліп, тануымызға, ықпал жасайтын, біздің өміріміздің эстетикалық жағын қамтитын қоғамдық құбылыс болып саналады. Көркем әдебиет түрлерінің жанрлық жақтан

топтастырылуы, олардың тілдік көркемдік ерекшеліктерімен сараланып жіктелуі, қазіргі таңда стилистикалық категориялар – мәтін стилистикасы – автор бейнесі – қабылдаушы категориясы деген ұстанымдарды қажет етеді. Көркем әдебиет стиліндегі шығармаларды тарихи шығармалар, эпопея, романдар, фантастикалық шығармалар, сатиралық туындылар, эсселер т.б. деген бөлініске бөлудің өзі осы бір стильдің көркемдік жағын тануда күрделі талдауды қажет ететіндігін танытады. Бұл мәселе – қазақ филология ғылымы алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі. Филология ғылымдарының қазіргі зерттеу деңгейі соны талап етеді.

Көркем шығарма тілі табиғатының ерекшеліктері, олардың іштей жанрлық жағынан бөлінуіне, оның осы салаларының негізгі функциясына байланысты айқындалатындығына көңіл аударылып отыр. Көркем әдебиет стилі – өте күрделі стиль саласы.

Көркем әдебиет стилі туралы сөз қозғағанда “концепт” туралы айта кету керек. Концепт өте танымал атау ретінде қазіргі лингвистикада жиі қолданылып жүр. Оның пайда болуы тіл ғылымындағы антропоцентрикалық парадигма және когнитивті прагматиканың әдіс-тәсілімен тікелей байланысты. Ол кейде “дискурс”, “әлем картинасы” атауларымен қатар айтылады. Жеке тұлға туындысында әлемді тану эмоционалды қарқындылықты өз санасында қайта қарап бейнелілікке айналдыруы болып саналады.

“Концепт” термині туралы ғалымдардың зерттеулерінде “идеалды-ақиқат”, “сөз бен экстралингвистикалық ақиқаттың делдалы, сарапшысы” деп қорытындылайды. Концепт әлем картинасының адам санасында бейнеленетіндігін көрсету мақсатында пайдаланылады. Концепт термині тек көркем әдебиет стилінде ғана емес, функционалдық стильдерде, тіл ресурстарының стилистикасында, оның барлық жүйесінде қолданылады. Публицистикалық стильде қазіргі ассоциациялар

арқылы стилистикалық фреймдер жасалынады. Қазіргі уақытта семантикалық талдау мен концептуалды талдау туралы пікірлер айтылып жүр. Концептуалды талдау семантикалық талдаумен түйісе отырып, ең соңғы талдау қорытындыларында материалдық жалпы жан-жақты талдау жүйесіне, яғни концептуалды талдауға сүйенеді. Семантикалық талдау сөздің мағынасын түсіндірсе, концептуалды талдау әлемді тану білімін қамтиды. Концепт арқылы талдау стилистикалық тәсілдерді түсіндірудің жаңа баспалдақтарын көрсете алады. Көркем әдебиет стилінде концепт термині арқылы тілдік-стильдік құбылыстың мазмұнын кеңейтіп қана қоймайды, оның терең мазмұнында стилистикалық әсерді қалыптастырудағы жаңаша рухани ой-сана әлемін танытады.

Диалектизмдер. Кәсіби сөздер. Диалектизмдер, кәсіби сөздер стилистика мәселесімен тығыз байланысты.. Диалектизм ғылыми, ресми стилінде де қолданылады. Кәсіби сөздер қажетіне қарай стиль түрлерінің қай-қайсысында да бола береді. Диалектизмнің көркем әдебиет стиліндегі қолданылуы екі түрлі: авторлық реморкада, екіншісі –диалогта.Авторлық реморкада кейіпкер тіліндегімен салыстырғанда, диалектизм аз қолданылады.

Кітаби лексика. Кітаби лексикаға саяси-әлеуметтік терминдер әр алуан техникалық атаулар т.б жатады. Бұлар өздерінің стиль түрлеріндегі қолданылу аясына қарай бір-бірінен өз ара ерекшеленеді. Мысалы: ғылыми стильге, әр түрлі оқулықтар тілінде терминдер, техникамен байланысты сан сала атаулар көбірек ұшырасады.

Көнерген сөздер мен неоогизмдердің қолданылуы. Көнерген сөздер ара-тура сөйлеу тілінен де кездесіп отырады, әсіресе өткен дәуірдегі оқиғаны суреттейтін, тарихи шығармада жиі ұшырасады.Мыс: исі, игі, келе, би, болыс, елу, басы, старшын, тоқал және осы сияқтылар әдеби шығарма стиліндегі белгілі бір көркемдік мақсат үшін нұсқалады.Көркем әдебиет стилінде қолданылатын көне

сөздердің мағынасы қазіргі оқушыға әсересе жастарға, көбінесе түсініксіз келеді. Көнерген сөздер архаиздер және историзм болып екіге бөлінеді.

Неологизм. Неологизмдер стиль түрлерінің жалпы қай-қайсысында, тіпті сөйлеу стилінде де азды көпті қолданылады. Олар көбінесе ғылыми стиль мен публицистикалық стильде жиі ұшырасады. Өйткені неологизмдер көбінесе көп сонда сол стильдерде қалыптасады. Бірақ, көркем әдебиет стиліндегі неологизмдермен өзгестілердегі неологизмдер бір емес. Осы екі сала неологизм бір-біріне ұқсамайды. Синонимдер публицистикалық стильдерде жиі ұшырасады. Олар мұнда да белгілі бір ойды Жан-жақты түсіндіру, толықтыра түсу мақсатында пайдаланылады. Синонимдер саяси әдебиеттердің өзінде де осындай қызмет атқарады.

Лексикалық синонимдердің қолданылуы. Синонимдердің қай стильде болса да бәрінде бірдей дәрежеде қолданылмайды. Ресми, ғылыми стильде синонимдердің жеке бір сыңарлары кейде ретіне қарай қолданылады. Ал екі не үш синоним бірдей қатар жұмсалмайды. Бұлар тек публицистикалық және сөйлеу стилінде жұмсалады. Мысалы: ағайын және қарындас сөздерінің өз ара синонимдік сипаты бар. Серт, уәде, ант, сөздері бір-бірімен мағыналық жеке күйінде стиль түрлерінің қай-қайсысына да қолданыла береді. Екеуі, не үшеуі қатар көбінесе көркем әдебиет стилінде, сондай-ақ публицистикалық стильде кездеседі.

Көркем әдебиет стилі. Көркем әдебиет стилі немесе көркем сөз – ойды және сезімді образ арқылы бейнейтін айрықша өнер. Тіл көркем шығармада ерекше эстетикалық қызмет атқарады.

Көркем сөзбен жазылған әдеби шығарма – өмір фактілерін жан-жақты терең қамтитын жанды организм. Онда адам да, ақ да, құс та, табиғат та – бәрі де қатысады. Көркем шығармада көптеген кейіпкерлер болады. Олар жағымды, жағымсыз образдарға бөлініп, топталады.

Олардың әрқайсысының өз алдына жеке-дара сырт пішіні – портреті – жасалып, іс-әрекеттері, ой-өрісі, өмір тануы суреттеледі. Ол кейіпкерлердің тіл ерекшеліктері болады. Сөйтіп, типтік образдар жасалады. Шығармалардағы адамдар табиғат қоршауында әрекет жасайды. Мұның бәрі шығарманың идеялық мазмұнын, көркемдік ерекшелігін айқындауда маңызды роль атқарады.

Көркем шығарма тілі – проблемалық мәселе. Көркем шығарманы жасайтын – жазушы. Шығармадан жазушының өзіндік ерекшелігі, шеберлігі, стилі байқалып отырады. Шеберлік мәселесі тілге тікелей қатысты. Сондықтан да жазушының шеберлігі жайында сөз еткенде, ең алдымен оның тілінен бастаған жөн.

Көркем әдебиет – сөз арқылы әдемі түрде суреттелетін искусство. Әдебиетшілер болсын, тілшілер болсын көркем шығарма тілін сөз еткенде, екеуінің де негізгі объектісі – әдеби шығарма. Өйткені, әдеби шығарманың негізгі құралы – тіл. Жазушылар да құрылысшылардың кірпіштен салған биік әсем пуқарасы сияқтандырып өмірдегі сан алуан құбылыстарды бейнелі сөз өрнегі арқылы қиюластырып, көркем образдар жасайды. Жазушының стиль ерекшелігі – жалпы халықтық тілдің жалғасы ретінде дамитын әдеби тілдің маңызды бөлшегі.

Көркем шығарма тілін зерттеуде кездесетін бір қиындық – оның проза, драма, поэзия сияқты жанрларды қамтып, көп жанрлы болып келуінде. Шығарманың жанрлық ерекшелігіне қарай, тіл өзгешелігі болатындығы әдебиет теориясының оқулықтарында және кейбір лингвистикалық еңбектерде тиіп-қашып айтылады.

Көркем сөз стилінде стильдердің элементтері кездеседі. Тілдік тәсілдер көркемдік мақсатта жұмсалады. Образды сөздер жиі қолданылады. Әр жазушының өзінің талғамына қарай тіл ерекшелігі, қолдану тәсілі болады.

Көркем әдебиет сөз өнері ретінде ғана танылмайды. Ол өмір шындығын біліп тануымызға ықпал жасайтын, біздің өміріміздің эстетикалық жағын қамтитын

қоғамдық құбылыс болып саналады. Сондықтан академик В.В.Виноградовтың: «Көркем шығарманың тілін зерттеу мәселесі тіл білімінен де, әдебиет танудан да өз алдына айырмашылығы бар филология ғылымдарының айрықша бір бөлек саласы болуға тиіс», - деген пікірі әбден дұрыс.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Көркем әдебиет стиліне жалпы сипаттама беріңіз
2. Көркем әдебиет тілінің әдеби тілге қатысы
3. Көркем әдебиет стилінің көп стильдік болып келетіндігі жайлы баяндаңыз
4. Көркем әдебиет тілінде диалектизмдер мен кәсіби сөздердің қолданысына мысалдар келтіріңіз
5. Стильдерді қалай топтастырамыз?
6. Стильдердің қандай түрлері бар?
7. Стильдердің қолданылу ерекшеліктері?

4-тақырып. Лексикалық стилистика

Жоспар:

1. Кіріспе.
2. Сөйлеу тілінің лексикасы.
3. Бейтарап лексика
4. Кітаби лексика
5. Сөздің экспрессивтік және эмоциялық бояуы
6. Сөз және оның мағынасы

Тірек сөздер: Лексикология - сөз мағынасын, шығу тегін зерттейтін сала. Стиль аралық, кітаби лексика, қарапайым сөздер, табу, эвфемизм, диалектизм т.б. Метафора, метонимия, синекдоха, омоним, антоним, синоним. Сөз мағыналарын стильдік қолдану.

Лексикология және стилистика бір-бірімен тығыз байланысты құбылыстар. Лексика деп - әдетте тілдегі барлық сөз қорын айтады. Лексикология сол сөздік құрамды тексеретін ғылым. Тілімізде өте ертеден өмір сүріп келе жатқан, сонымен қатар жаңа сөздер жасауға бірден-бір ұйытқы болған, аз буынды, көп мәнді жалпы халықтық сөздер негізгі сөздік қордағы сөздер есептеледі. Негізгі сөздік қор арқылы, сөздік құрам көбейеді. Тіліміздегі қай тілден, қай жолмен енгеніне қарамастан қолданылатын сөздер сөздік құрам болады.

Адамдар күнделікті қарым-қатынасында, қызмет бабында стильдік бояуы әр түрлі сөздерден қолданады, сөйлеу тілі лексикасына қарапайым сөздер, табу, эвфемизм, диалектизмдер және кәсіби сөздер жатады. Қарапайым сөздер - күнделікті сөйлеу барысында қолданылады. Мыс.: Көпке шекем ол пәлендей болды деп айта алған жоқ, егер барнасаң ол да, мен де қатты ренжимін деп талақтай жабысты. Пошымьң құрысын, әй, боқ неме, пәленшеге ертең кел дегенмін, түгенше секілді т.б.

Тәуір екен тапаншаң,
Түсі суық неме екен (І.Жансүгіров)

Пәленшені ұрам деп,
Түгеншені қырам деп (Абай)

Бұл белгілі бір стильдік мақсат үшін көркем шығармада, сықақ-мысал түрінде қолданылуы.

Табу мен эвфемизмдер - бір-біріне мағыналары жақын, мәндес терминдер. Мифтік ескі наным бойынша атын тура айтуға тиым салынған сөздер табу делінсе, мағынасы тұрпайы сөзді сыпайы етіп, яғни сөздерді алмастырып қолдану эвфемизм деп аталады. Табуға - шырайлым, кенжем, қайнаға т.б. Сексенді-жүзден жиырмасы кемнің ауылы деп атаған. Эвфемизмге - өлді, дүниеден өтті, ыстық демі тоқтады, өмірден кетті, жан тәсілім қылды, үзіле берді т.б. (Абай жолында). Ауру аттары алмастырылады - рак-жаман ауру, туберкулез-өкпе ауру т.б. Аксақ-аяғының ақауы бар, керең-құлағының мүкісі бар, өсекші-аузы жеңіл, сымсыз телефон, қосып айтады, ұрлықшы-қолының жымысқысы бар т.б.

Диалектизмдер - қай шығармада болса да кездеседі. Жазушы диалектизмді өзінің авторлық баяндауында әдейі қолдануы да мүмкін. Көркем әдебиет стилінде диалектизм көбінесе диалогта қолданылады. Автор жергілікті жердің тіл ерекшелігін, сөз байлығын аңғартуды көздеп, кейіпкердің қай жақтың адамы екендігін байқату үшін да әдейі қосуы мүмкін. Мыс: шаршап, талып шақ жеттік. Шалқалап барып шақ қалдым. Көріп тұрмыз, есітпей болмайды (М.Әуезов).

Кәсіби лексиканың қолдану аясы кең. Бұған белгілі бір аймаққа ғана тән кәсіп түрлері. Мыс: Көмір өнеркәсібімен, мақта өсірумен, балық шаруашылығымен т.б. термин ыңғайындағы әр түрлі атаулар жатады. Мыс: Ұстаған сүгенім, ауға сағағынан ілініп тұр екен. Балық тондататын үлкен мүз қала т.б.

Кітаби лексикаға - саяси әлеуметтік терминдер,

әр алуан техникалық атаулар жатады. Қазақ халқында XVIII-XIX ғасырда, тіпті одан арғы кезеңдерде, жазу-сызу мәдениетінің бірі кітаби тіл болды. Бұл жайында да әр түрлі пікір бар. Біреулер «кітаби тілді» Орта Азия калықтарына тән үлгі деп қараса, енді біреулер татар, шағатай, түркі тілдерінің қоспасы деп атайды. Абайдың қара сөздерінен де: Бахасқа бола үйренбе, бахас адамды түземек түгіл, бұзады. Бахас хүсідшілікті зорайтады. Бахас - өзі де ғылымның бір жолы, бірақ оған хірслану жарамайды (1961; 463-464-беттер). Бахас-талас, егес (арабша). Хүсідшілік-күндеді, күншілдік. Хірслану - сараң болу, ашқарақтану. Кітаби лексика формалары: қаған (хан), тамға (таңба), оғлақ (лақ), улуғ (ұлы, үлкен), бітік (жазу), сөзле (сөйле) т.б.

Тіліміздегі сөздер өздерінің экспрессивтілігі жағынан әр түрлі. Экспрессивтік сапа белгілі бір сөздерден ғана байқалады. Мыс: адам, көл, үлкен, бала, тау деген бір топ сөзді, тыраш, шалжию, дардию деген сөздермен өзара салыстырсақ, соңғы топтағылар экспрессивті сөздер. Әдетте, әр сөздің өзіне тиісті қолданылу ерекшелігі, белгілі бір стиль түріне бейімі стильдік сипаты болады. Әрбір сөздер өз стиліне тән қолданылады. Тіліміздегі қала сөзімен бірге шаһар, жырақ сөзімен бірге қашық сөздері қатар қолданылады. Іргелі мекен, өнерлі шаһар жоқ. Қазіргі бұлтсыз аспандай алысқа, тазалық рахатқа шақырып, жыраққа меңзейді.

Эмоция - латын тілінен алынып *толқыту* дегенді, **экспрессив** - латынша *көркемдеуші, бейнелеуші* деп білдіреді. Махамбет өзінің үстем тапқа деген көзқарасын былайша көрсеткен.

Хан емессің ылаңсың,

Қара шұбар жылансың т.б.

Лексикалық мағынасы өзінің экспрессивтік бояу тілімен тұратын сөздердің қатарына селтию, іншік, жырағайлау, құйтындау, құқай т.б. Жалаудан жел де сарнайды. Сөлектеп алдымды орап екеуің бір

болмайсын. Тек кез келгенді белуардан көстите береді. Іншік-кейіпкердің тұрмысының жүдеулігін көрсететін экспрессивті сөз. Тіліміздегі сөздердің негізгі тура және ауыс мағынасы бар. Күйме алыстап ұзын белден аса берді. Мына тірлікте қай белдің астында жүрсем де, артымдағы бір бел - өзің едің. 1-ші бел-тура мағына, 2-ші бел - қай жерде жүрсем де, 3-ші бел - тірек, сүйеніш ұғымында. Жалпы халықтық ауыс мағына тілімізде үш түрлі: метафоралық, метонимиялық және синекдохалық жолмен жасалады.

Метафора - белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың екінші бір зат не құбылыс атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы. Сөздің метафоралық мағынасы шешендік сарындағы өсиет өлеңдерден, мақал-мәтелден, айтыс жырларынан, ауыз әдебиетінің өзге үлгілерінен де кездеседі. Метафораның ең басты стильдік ерекшелігі - бейнелілігі, ойды бейнелі түрде жеткізетіндігі. Сондықтан, көркем әдебиет стилінде жиі қолданылады, ғылыми, кеңсе, ресми, іс-қағаздар стилінде мұндай дәрежеде кездеспейді. Мыс:

Тәтті ауыздан дәм кетпей.

Уылжыған тәтті жас (М.Әуезов)

Жылы тәтті жауап айт,

Жақсы ән мен тәтті күй (Абай)

Бұндағы тәтті - сөзінің әр түрлі мағыналары, стилі контексте белгілі. Сөздің метафоралық мағынасы белгілі бір стильде контекстік болып, белгілі бір аяда ғана көрінеді. Мұндай контекстік метафора көбінесе көркем әдебиет стилі мен публицистикалық стильден байқалады. Ол әр автордың өзіндік сөз қолдану шеберлігімен байланысты. Контекстік метафораға

Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек

Терің сатпай, телміріп көзін сатып.

Оқыған білер әр сөзді.

Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп жүрмесін деп,-

аз ғана сөз шығардық

(Абай)

Қызыл-сырты жылтырақ, ішінде түгі жоқ, бос кеуде, ойсыз, жеңілтек адам мағынасында қолданылған. Терін - еңбегін деген сөз. Сөз біріншіде - көп білетін адам, екіншідегі - өлең мағынасында. Мыс: Соны ойлап тайыздар таранар, Тереңдер-тереңге тереңдер (М.Әлімбаев)

Тайыз - ойсыз, пасық адамдар, терең - ақыл-парасаты мол, білімді.

Метонимия - бір заттың немесе құбылыстың екінші затқа не құбылысқа өзара іргелестігі, шектестігі негізінде атауларының алмасуын, соған орай, сөздің ауыспалы мағынада жұмсалуды метонимия дейді. Метонимияның көркем әдебиет стиліндегі қолданылуы метафорадан гөрі өзгешелеу. Метонимияны көркем әдебиетте қолдану мәселесі, оның шығармадағы аз, көптігі ең алдымен жеке автордың сөз қолдануындағы өзіндік шеберлігімен тығыз байланысты. Метонимияны қолдану үшін шеберлік қажет. Мыс: Теңіз астында найзағай көбейген, жарқылдау көбейген. Сол найзағайлар барлық ана балықтарға ұлы жарықтың бет алысын, жөнін сілтейді. Жазушының найзағай деп отырғаны - көкқасқа тәріздес ата балықтар, Мыс: Төменнен жоғары қарай лақтырған қаншарлар күн көзінде бір жарқ етіп қалды да, суға шаншыла түсіп жоқ болды. Қаншарлар - барлық.

Синекдоха - бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны, үлкеннің орнына кішіні қолданудың немесе керісінше қолданудың негізінде сөз мағынасының ауысуын айтады. Метафора, метонимияға қарағанда синекдоханың білдіретін мағынасын оқушы оңай байқайды. Жазушылар өзінің айтайын деген ойына әзіл нышанын, юморлық өң беру үшін жиі қолданылады. Мыс: Қайдан келген, қандай сақалдар бұлар? Сақал-мұртына мұз қатып, шақыр-шұқыр басып келген кім десем, ауыл екен ғой.

Көп мағыналы сөздер өздерінің сырт формасы жағынан омонимдерге ұқсас. Сөздің көп мағыналылығы жалпы халықтық ауыс мағынаның негізінде жасалады, ең

көп жұмсалатын жері - көркем шығарма. Мыс: Ол телмірген көздерден жасырынды. Қалаға барып, ескі көздерді көрген соң, есінен бәрі шығып кетті. Бұндағы көз – адамдар, көз – таныстар.

Екі күймек бір жанға әділет пе,
Қаны қара бір жанмын, жаны жара (Абай)

Бұл екі жердегі жанға, жанмын - адам мағынасында, жан – көңіл, ақыл, ой, сана мағынасында.

Омоним - сырт формасы, дыбыстық құрамы бірдей, бірақ білдіретін мағынасы әр түрлі сөздер. Бұл сөздерді жарыстыра пайдалану көбінесе публицистикалық стиль мен сөйлеу, көркем әдебиет стильдерінен айқын көрінеді. Омонимдердің әдеби шығармадағы стильдік қызметі әр түрлі. Көркем әдебиет стилінде қолланылатын омонимдердің көпшілігі - күнделікті сөйлеу стилінде әбден қалыптасып, жалпы халықтық сипат алып кеткен сөздер. Көркем әдебиет стиліне бейім тұратын омонимдердің қашан да контекстік сипаты басым болып келеді. Сырт тұлғасы бірдей, екі сөздің өзара омонимдік қатынасы белгілі бір контекст ішінде ғана байқалады. Мыс: Қара түнді қара баспаса, Ертісті кезген қайықшыны қашан көрдің. Қара қасқа кедей болсам да, қара ниет болмаспын, қартайған шағыңда қара басайын деді ме.

Синонимдер - дыбысталуы басқа-басқа, бірақ мағыналары бірдей сөздер. Синонимдер қайсы тілде болса да бәрінде бірдей дәрежеде қолданылмайды. Екі, үш синоним бірдей қатар жұмсалмайды. Мыс: Ағайын және қарындас сөздерінің өзара синонимдік сипаты бар. Бірақ, соңғы сөз көбінесе көркем әдебиет стилінде жұмсалады. Мыс: Қарындасқа қайырымы бар бала деп естуші едім. Жазушы да, ғалым да басқалар да синонимді әдетте бір сөзді қайталай бермеу үшін қолданады. Көркем әдебиет стилінде синоним белгілі бір ойды толықтыра түсу нақтылап, дәлді айту ыңғайында қолданылады. Мыс: Қалың қарындас арасында жырлап көріскен шешен,

ділмар аз емес.

Көркем әдебиет, публицистикалық, сөйлеу тілі стильдерінде әсіресе контекстік синонимдер керісінше қабат жұмсалады. Мыс: Оразбай өзінің қыңыр, қияс, қасқой мінезі бойынша орайын тауып сөйледі.

Синонимдер сияқты, дублет сөздер де осылай әр түрлі стильдік қызмет атқарады. Мыс: қала-шаһар-кент, мырза-жомарт, тырбану-тырману т.б. Бұл дублеттерді кез-келген стильде қолдана беруге болмайды. Әрқайсысы әр түрлі стильге лайықты. Осындағы кент, шаһар сөздері әдеби шығармада белгілі бір көркемдік қызмет үшін қолданылады. Синонимдер публицистикалық стильде де жиі жұмсалады. Олар мұнда сол белгілі ойды жан-жақты түсіндіру, толықтыра түсу мақсатында пайдаланылады. Бұлардың көркем әдебиет пен публицистикалық стильдегі қолданылу жиілігі автордың жазу стилі мен тікелей байланысты.

Синонимдер кейде ғылыми стильден де кездеседі. Мұнда сол көркем әдебиет, публицистикалық стильдердегідей жарыстырыла қатарымен қолданылады. Мыс: Бесжылдықтың шешуші жылын екпінді, қажырлы еңбекпен аяқтауға шақырады.

Антонимдер - мағыналары қарама-қарсы сөздер. Антонимдер жеке-жеке түрінде кез келген стильде жұмсала береді. Ғылыми, ресми-кеңсе стильдерінде антоним сөздер сирек ұшырасады. Көркем әдебиет стилінде антонимдердің қызметі де айрықша байқалады. Тіліміздегі осы қарсы мәнді сөздерді ақын, жазушылар өзара қатар алып шығарма тілінің көркемдігіне жұмсайды. Достары да аз емес, жаулары одан да көп. Антонимдер публицистикалық стильде де қолданылады. Онда да сол белгілі бір ойды әсерлі етіп жеткізу мақсатында қосарлана жұмсалады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Лексикалық стилистикаға қандай сөздер жатады?
2. Сөздің экспрессивтілігі, эмоциялылығы дегенде нені түсінесің?
3. Сөздің қандай мағыналары бар?
4. Ақын-жазушылар тіліндегі стильдік ерекшеліктер қалай көрінеді?
5. Полисемия мен омонимдердің өзгешелігі неде?

5- лекция. Фразеологиялық стилистика

Жоспар:

1. Фразеология туралы түсінік.
2. Фразеологизмдердің стилистикалық қызметі.
3. Фразеологизмдерді қолданудың стилистикалық тәсілдері.
4. Фразеологиялық синонимдер.
5. Фразеологиялық бірліктердің эмоциональды-экспрессивті бояуы.

Тірек түсінік: Фразеология – тұрақты сөз тіркестері туралы. Өз-ара мағыналары бірдей синонимдер. Тіліміздегі фразеологияның бейнелілігі.

Фразеологизмдер тіліміздегі тұрақты сөз тіркестері. Фразеологияның өзіне тән негізгі қасиеттері.

1. Дайын тілдік бірлік ретінде жумсалады.
- 2 Жалпыға бірдей танылған қолдану заңы болады.
3. Мағына бірлігі сақталады.
- 4 Екі сөзден кем болмайды.

Қазақ тілі фразеологизмдерінің біразы өткір сықаққа құрылған. Ол қасиет әсіресе, жағымсыз образдарды сипаттайтын идиом, мақал-мәтелдерде баса сипатталады. Мыс: тірі жан жоқ, иненің жасуындай. Мыс:түйе үстінен сирақ ұйту, қу бастан қуырдақ ет алу, ит екеш итке де бір сүйек қарыздар т.б.

Фразеологизмдер тіл білімінде актуаль мәселелердің бірі, өйткені – тіл мәдениетін арттырып, шеберлікке үйрететін сөз өнерінің асылы. Тұрақты сөз тіркестері тілімізде екі түрлі қызмет атқарады:

1. Фразеологиялық бірліктердің негізгі қызметі – заттың не құбылыстың атын білдіретін (қызыл алаң, қырғи қабақ соғыс т.б.) және сөйлем түрінде келіп, пікір алысу құралы болатын тілдің элементі (көзім ашылды. Жақсыдан жаман туған).

2. Фразеологиялық бірліктер тілімізге образды, бейнелі және мәнерлі рең беруде, тіліміздің эмоциональды-экспрессивті бояуын арттыруда зор мәні бар. Тұрақты тіркестердің осы қызметінің стилистика үшін мәні ерекше зор.

Образдылық – тұрақты сөз тіркестеріне тән қасиет. Мыс: тақырға отырып қалу – алдану, белінен бесік табы кетпеген – жас.

Ақыл-кеңес ретінде жумсалатын да сөз орамдары бар. Мыс: сақтықта қорлық жоқ, игіліктің ерте-кеші жоқ, қыс азығын жаз жина. Мұндай қасиет көбінесе мақал-мәтел, шешендік сөздерге тән. Фразеологизмдер өздерінің бейнелік құрылысы жағынан да әр алуан болып келеді. Онда тұрақты эпитет т.б. поэтикалық тіл үлгілерінің бәрі бар.

Тұрақты эпитет: ай қабақ, сүмбіл шаш, алма мойын, ит жанды, айыр тілді т.б.

Тұрақты теңеу: атқан оқтай, қордың қызындай, инемен құдық қазғандай, тонның ішкі бауындай т.б.

Тұрақты әсерілеу: Жаны мұрнының ұшына келу, қырық жамау, әлемде теңі жоқ, телегей-теңіз т.б.

Тұрақты литота: Әсерілеу белгілі бір зат не құбылыс шамадан тыс үлкейтіліп айтылса, литотада, керісінше кішірейтіліп сипатталады. Мыс: түйе сойған ешкі сойғаннан қуырдақтық ет дәметеді, тіс шұқитын шөп таба алмау т.б.

Фразеологизмдердің көпшілігі шендестіру, дамыту, параллелизм, анафора сияқты поэтикалық синтаксиске құрылған.

Шендестіру (антитеза) – жолымен құрылған сөз тіркестері: түздегі май ішсе, үйдегі зәр ішеді; атадан алтау тусаң да бір жалғыздық; фразеологиялық антонимдер: жүрек жұтқан, су жүрек, көзі ашық, әліпті таяқ деп білмеу т.б.

Оксюморен – мағынасы қарама қарсы, антоним сөздер, өзара тіркесіп бір ұғымды білдіреді. Ешкінің құйрығы

көкке, түйенің құйрығы жерге жеткендей, тікеннен гүл, шабардан бал т.б.

Дамыту – тай құнанға жеткізер, құнан атқа жеткізер – ат мұратқа жеткізер.

Параллелизм – киім кірі жуса кетер, көңіл кірі айтса кетер, сүңгінің жарасы бітер, тіл жарасы бітпес т.б. Бұл мақал мен афоризмдерде көп кездеседі.

Анафора – сөзді не сөйлемшені сөйлемнің басында бірыңғай қайталауды айтады. Қол-қолды табады, бояушы-бояушы дегенге сақалын бояйды.

Эпифора – қайталанатын сөз керісінше сөйлемнің аяғында келеді. Мыс: жақсыда кек жоқ, кектіде тек жоқ, аласаны атқа санама, жақыныңды жатқа санама, т.б.

Фразеологизмдерге бейнелік, мәнерлік сипат беретін дыбыс үйлесімі – ырғақ пен ұйқас болады. Мыс: сабыр түбі – сары алтын, айтпа – айтқаныңнан қайтпа, аманат-аманатқа қылма қыянат. Ырғаққа, ұйқасқа құрылған мақал-мәтелдер мен шешендік сөздер көңілге қонымды, жаттауға оңай келеді. Фразеологизмдер сөзді жандандырып, тілімізге өткірлік сипат, ұлттық ажар беретін стильдік мәні айрықша құрал болып саналады.

Тұрақты сөз тіркестері (қанатты сөз, мақал-мәтел, идиомдар) аз сөзбен көп мағына береді, тілдің стильдік сапасын арттырады. Мақал-мәтел – астарлап, кестелеп айтатын ойдың бейнелі көрінісі. Мақал – көбінесе тиянақталған қорытынды ой ретінде, сөйлем түрінде келеді. Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі. Мәтел – бейнелеп сөйлеу элементі, ой аяқталмай келте қайырылады. Ұзын арқау, кең тұсау. Ауырдың үстімен, жеңілдің астымен т.б.

Фразеологизмдер – сөйлеу тілінде де, жазба тілде де көп қолданылады. Ал оның бейнелегіштік, мәнерлегіштік сипаты әсіресе көркем және публицистикалық шығармаларда айқын көрінеді. Фразеологизмдерді қолданудың екі тәсілі бар.

1. Фразеологизмдердің жалпы халықтық формада

қолданылуы. Бұл жалпыға танылған белгілі тәсіл. Мұнда айтылып не жазылып жеткізілетін ойға көркемдік сипат беру көзделеді. Автор тілінде: Бұл өзі (жорға Нурым) жеті атасынан бері уызы арылмаған, бағы таймаған, қолынан ұры кетпеген, бір жақсылық етпеген, басы сәждеге тимеген, жамандықтан басқаны сүймеген, бірді-бірге атастырып, елді қан жылатумен шынжыр балақ, шұбар төс, қанды ауыз атанған бір жауыз еді. Кейіпкер тілінде: тап осы бір ойланып үлгірмес, көз ілеспес, қас қаққандай бір сәтте сездім - жарық дүниеде қоштасарым да көп екен.

2. Фразеологизмдердің өзгертіліп, авторлық өңдеумен қолданылуы. Бұл тәсіл - ақын жазушыларға тән. Фразеологизмнің мағынасы кеңейіп, экспрессивті бояуы айқындала түседі.

Сол күресте сен дағы,
Тобыңмен сойыл соғасың (С. Мұқанов)

3. Жалпы халықтың формадағы тұрақты сөз тіркесін өзгертіп қолдану арқылы жаңа мағына беріледі. Мыс: «Берекелі болса ел, жағасы жайлау ол бір көл» мақалы былай айтылған.

Кең жайлау - жалғыз бесік жас балаға.
Алла асыраған пендесі аш бола ма?
Ер жеткен соң сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанаға (Абай)

Тұрақты сөз тіркесінің құрылысы өзгертіліп қолданылады. Мыс «Бір асқанға бір тосқан» мәтелі.

Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға
Одан үміт кім қылар
Жол табар деп сасқанда
Сөйтіп асқан жолығар
Кешікпей-ақ тосқанға (Абай)

4. Жалпы халықтық тұрақты сөз орамы шешендік сөз үлгісінде құрылып, оның бұрынғы мағынасы

толықтырылып дамытылады. Бұл тәсіл көбінесе М.Әуезовтің стиліне тән. Мыс: Гүл өссе – жердің көркі, қыз өссе – елдің көркі мақалына сай:

Сұлу қыз бен келіншек - елдің сәні,
Сұлу кеткен елдің де болмас мәні.
Сұлу қыз тоғайлы өзен бұлбұлындай,
Бұлбұл кетсе, тоғайдың жоғалды әні.

5. Тұрақты сөз тіркесінің бір компоненті өзгертіліп, жаңа мазмұнда қолданылады. Көңіл кірі тіркесі.

Мыс: Аспанда ай болмаса адасады,
Көңілді көтермесе, кір басады (халық өлеңі)

6. Фразеологизмдер көбінесе ауыс мағынада жұмсалып, тілімізде бейнелегіш, мәнерлілік қызмет атқаратыны белгілі. Бірақ стилистикалық тәсіл ретінде тұрақты сөз тіркестері тура мағынада да қолданылады. Мыс: «жай түскендей» тұрақты сөз тіркесі.

Күлін көкке ұшырды,
Төбеден жай түскендей (С.Мұқанов)

7. Бұрынғы белгілі тұрақты сөз тіркестерінің үлгісімен жаңа сөз орамдарын қалыптастыру. Мыс: «сырты жылытырақ, іші қалтырақ» мәтелін

1. Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау.
Бүгінгі дос - ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?
2. Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей (Абай)

3. Сырты сопы молдадан іші таза қара қазақ артық.
(Ғ.Мүсірепов)

Ақын-жазушылардың қаламына тән осындай сөз орамдарының бірқатары халық арасына кең тарап, қанатты сөзге айналған.

Досыңа достық қарыз іс,
Тіл өнері дертпен тең (Абай)

Ар ұялар іс қылмас ақыл зерек,
Өмір озады, ажар тозады.
Жалған намыс қасиет емес,
Ар сақтаған қасиет (М.Әуезов)

Тұрақты сөз тіркестерімен сөйлемшелердің бір-бірімен мағына ұқсастығын фразеологиялық синоним дейді. Мыс: уақыт пен қашықтықты білдіретін фразеологизмдер: шай қайнатым, ет асым, сүт пісірім, биле сауым, арқан бойы, қозы көш жер, ат шаптырым т.б. Фразеологизмдердің бір ерекше сипаты - мақал-мәтелдердің өз-ара синонимдес келуі. Мыс:

Сиыр су ішсе,
Бұзау мұз жалайды.
Тек жүрсең,
Тоқ жүрерсің.
Жығылып жатып,
Сүрінгенге күлген т.б.

Фразеологиялық синонимдер бір-бірінен семантикалық реңіне, стильдік бояуы мен қолданылу аясына қарай ерекшеленеді. Мыс: Тайға таңба басқандай, соқырға таяқ ұстатқандай @ ашық, айқын ұғымын білдіреді. Кейбір фразеологиялық синонимдер бірыңғай болып келеді: беті қайту, сағы сыну, тауы шағылу, жүрегі шайылу т.б. Сөйтіп, фразеологиялық синоним дегеніміз – әр түрлі образға құрылған, бірақ мағынасы бір-біріне жақын, тұрақты сөз тіркестері.

Жеке сөздерге тән эмоциональдық-экспрессивті бояу тұрақты сөз тіркестерінде де болады. Эмоциональдық-экспрессивті сөздердің тіркесін төмендегіше топтастырамыз.

Бірінші топқа: іші-бауыры елжіреген, қу табан, сор маңдай, ит екеш иттен де бір сүйек қарыздар сияқты жағымды-жағымсыз образды сипаттайтын эмоциональдық-экспрессивті тұрақты сөз тіркестерін жатқызамыз.

Екінші топқа адамның әр түрлі көңіл-күйін білдіретін

тұрақты тіркестер жатады. Тілек мәні бар тіркестер: құтты болсын, мұратқа жет, іске сәт т.б. Қарғыс мәнді тіркестер: қырық жілік болғыр, сеспей қат, көк соққан, жер жастанғыр т.б. Кейбір сөз тіркестері бейнелеу, көріктік сипат беру қызметін атқарады. Мыс: Маң-маң басқан – маңғаз жүрісті елестетсе, бүрсең-бүрсең – кәріліктен еңкейіп бүрсеңдеген адам кейпін көрсетеді. Көптеген фразеологизмдердің эмоциональдық-экспрессивтік бояуы контексте анық сезіледі.

Лингвистикалық пәндер сөйлемді дұрыс құрып, қалай жазуды, тыныс белгілерін қоюды оқытып үйретеді. Ал, тілдік тәсілдерді өткір, нақтылы, дәл және мәнерлі қолдану, жалпы тіл мәдениетін арттыру сияқты мәселелер стилистиканың үлесіне тиеді. Стилистика үшін фразеологизмдердің мәнерлеу тәсілі ретінде маңызы зор.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Фразеологизмдер дегеніміз не?
2. Фразеологизмдердің түрлері және еркін тіркестерден өзгешелігі неде?
3. Фразеологизмдерді қолдануда қандай стилистикалық тәсілдер бар?
4. Фразеологиялық синонимдерге нелер жатады?
5. Фразеологизмдердің экспрессивтілігі қалай көрінеді?

6-тақырып. Морфологиялық құрылыстың негізгі стилистикалық белгілері

Жоспар:

1. Морфологиялық құрылыстың негізгі стильдік белгілері.

2. Морфологиялық тұлғалардың жеке стиль түрлеріне қатысы.

3. Көптік және септік жалғауларының сөз қолданысындағы стильдік ерекшеліктері.

4. Экспрессивті-эмоциональды лексика жасайтын кейбір морфологиялық тұлғалар.

Тірек түсінік: Морфологиялық тұлғалар. Стильдік ерекшеліктер ғылыми стильдегі, көркем әдебиет, публицистикалық, жазба стильдердегі қолданылатын морфологиялық тұлғалар. Сын есім-шырайларының стильдік қолданылуы.

Морфологиялық құрылыс стильдік қолданыс тұрғысынан сөздік қормен салыстырғанда біршама бейтарап екені айқын. Өйткені, морфологиялық құрылыс стильдік топтардың қай саласына да бірдей, барлығына да тән. Сондықтан сөз таптарының немесе сөз тудырушы аффикстер мен сөз өзгерту тәсілдерінің бір-бірінен оқшау қолданылу сырлары анық байқала бермейді. Тілдің морфологиялық тұлғаларының стильдік қолданылу жүйесі мен заңдылықтары бар. Оны мына өзгешеліктерден де байқауға болады. Алдымен стилистика тілдегі синонимдік құбылыстармен ұштасып жатады. Ал біздің тіліміздің морфологиялық құрылысында да мұндай синонимдік қатарлар кездеседі.

Әрине сөз өзгертуші, сөз жасаушы қосымшалардың синонимдік қатарларын айқындау, жіктеу тілдің лексикалық қорымен салыстырғанда әлдеқайда қиын жұмыс. Тіпті сөз қолдану тәжірибесінде белгілі бір

аффикстің қай аффикспен синонимдігі барлығын ажырату мүмкін де бола бермейді. Оған себеп: біріншіден, қандай бір аффикс болмасын өзі жалғанған (немесе, біріккен) түбірге қосылып, оның өзі мәні айқын жіктеліп тұрмайды. Екіншіден, тілдің грамматикалық құрылысында кез келген аффикс абстрактану процесіне ұшырайды. Соның салдарынан, оның өзіне ғана тән мән-мәнер бірте-бірте көмескіленіп, өшуге айналады. Қазіргі тіліміздегі бүршік, талшық, келіншек, т.б. сөздерді осы сипатында, осы күйінше тұтас ұғынамыз, оны түбір мен қосымшаға жіктеу былай тұрсын, - *шік*, -*шық*, -*шек* аффикстерінің біркезгі кішірейту мәнерін де байқамаймыз. Бірақ түйіншек, інішек, төбешік сөздерінің құрамында бұлардың кішірейту мәнері айқын сезіледі. Соңғы сөздер құрамындағы (түбіршік, інішек, төбешік) -*шық*, -*шақ* ұзынша, сұрша сөздерді құрамындағы -*ша* аффиксімен мәндес болғанмен алдыңғы сөздер (бүршік, талшық, келіншек) құрамындағы сондай аффикстермен мәндес деп есептелмейді. Осылар тәріздес, жеке сөздер ыңғайында, бір-бірінен мәнерлік айырмасы бар, бірақ орайлас мағыналы сөздер жасайтын қосымшалар қатарына сын есім жасайтын -*ғыш* пен -*шақ*, -*қыр* мен -*ғыш*, -*шыл* мен -*қай*, -*шыл* және -*паз*, -*қор* қосымшаларын жатқызуға болар еді. Осылар арқылы жасалған сөзшең мен сөйлегіш, тапқыр мен тапқыш, сауықшыл мен сауыққой, шайшыл мен шайқор, ойыншыл тәрізді сөздер орайлас мағыналы, бірақ бір мәнерлі емес. Осы ыңғайда аталған аффикстердің синонимдік қатар құрай алатындығын көруге болады. Бірақ аффикстер арқылы жаңа сөз жасауда кездесіп отыратын грамматикалық шектелу процесі де өскеріліуі қажет. Мәселе мынада: сөзшең, сөйлегіш сөздерінің синоним болуы олардың құрамындағы -*шең*, -*гіш* аффикстеріне байланысты болғанмен, -*шаң* аффиксі жалғаса алатын түбірлердің бәріне бірдей -*гіш* аффиксі қосылып айтыла бермейді. Мысалы, ашушаң, тершең деп айта береміз, бұлардың қайсысыда кісінің белгілі бір ерекшелікке беімділігін білдіреді. Дегенмен осы

түбірлерге *-гіш* аффиксін тікелей қосып айтуға болмайды. Есім түбір туынды етістікке айналғанда ғана (ашуланғыш, терлегіш) жалғанады. Бірақ сол түбірге *-шыл* аффиксі тікелей қосылып, *-шең* аффиксімен синонимдік қатар құрады: ашушыл, тершіл. Сондай-ақ тапқыр, тапқыш сөздерінің синоним болуы *-қар*, *-қыш*, *-қыр* аффикстеріне байланысты. Бірақ, сенгіш, болжағыш, сөйлегіш, байқағыш, аяғыш сөздеріне *-қыр* аффиксіне жалғап айтуға келмейді. Сонымен, сөз жасаушы аффикстердің синонимдік қатар құруы кез келген сөз құрамынан байқала бермейді. Аффикстердің синонимдігі жайында айтқанда, түбірге қандай аффикс жалғана алатындығы ескерілуі керек болады.

Жеке сөз таптарының өздеріне ғана тән категорияларының ішінде сөз қолданыстың белгілі бір заңдылығы қалыптасқан. Осы ретте көптік жалғауларының қолдану заңдылығын еске алу қажет болады. Көптік жалғаулары ең алдымен көптік ұғым туғызу үшін қолданылатыны белгілі. Өз табиғатында жекелік ұғымға негізделген сөздер көптік жалғаулар арқылы көптік мән алады (тас-тастар, кітап-кітаптар т.б.). Қазақ тіліндегі кей сөздер сол күйінде, қосымшасыз-ақ көптік мағына бере алады. Бұлар көбіне топталған, жинақталған заттардың атауы болады. Мысалы, шаш, қас, сақал, жүн, бидай, тары, сұлы, жүгері, шөп өсімдік т.б. Бұл сөздерге мағыналық тұрғыдан көптік жалғаудың ешбір қажеті жоқ. Бірақ кейде жазушы не басқа автор өз ойын тұсталдап жеткізу үшін жинақты зат атауларына көптік жалғауы жалғапта қолданады. Бұндай реттерде зат атаулы өзінің тура мәнінде емес, ауыспалы мәнде айтылады, көп ыңғайда жансыз зат жандыға айналады. Көптік жалғауы осындай мәнді туғызудың тәсілі болады. Мысалы: Күн көзінің алтын кірпіктері аласа үйлерден асып, биік үйлердің терезелерін шам жаққандай жарқырата бастады (Ғ.Мүсірепов). Жазушы **кірпік** сөзін көптік жалғауынсыз да қолдана алар еді, бірақ онда заттық мән айқын болмас еді.

Жинақтың мәнді зат есімдерге көптік жалғауларын қосып қолдану кеңсе стилінде немесе ғылыми әдебиеттер стилінде кездесе бермейді. Бұндай сөз қолданыстары әрине, тек көркем әдебиет пен публицистикалық шығармалар тіліне ғана тән. Сөз жүйесінде септік жалғаулары да айрықша көңіл аударуды қажет етеді. Олар сөз бен сөзді байланыстырып қана қоймай жалғанған сөзіне қосымша мән де үстемелейді.

Ілік септіктегі сөз конкретті меншікті білдірмей, коллективтік қатнасты білдіргенде: ауыл малы, мемлекет қаржысы т.б. Яғни жалғауды немесе тәуелдік жалғаулы сөздің білдіретін мағынасының нендей құбылысқа, затқа, кісіге қатыстылығын білдіру ниеті көзделгенде, ілік жалғауы түсірілмей айтылады. Мыс: Дүние жүзінің халықтары бейбітшілікті қолдайды (газеттен). Бұл жерде *-нің* жалғау нақтылы мақсатпен айтылған. Барыс жалғауы іе бағытталған, арналған жанама объект мәнінде, кейде жатыс жалғауымен синонимдік қатар құрады. Ол затын қай жерде сақтайды, қай жерге сақтайды. Бұл етістіктермен қатар келгенде де байқалады. Мыс: далада, далаға қону. Қазақ тілінде бірде сөз табыс жалғауымен келеді де, бірде табыс септік мәнді болса да, жалғаусыз айтыла береді. Кітапты оқыды, кітап оқыды. Осыдан кітап оқыды бір нәрсемен айналысты деген жалпы мән болса, кітапты оқыды, тек кітап оқығандығын хабарлайды. Жатыс септікте тек мезгіл мәнді (кез, шақ, уақыт) т.б. сөздер ғана емес, лексикалық тұрғыдан оған жатпайтын сөздер де мезгілдік мән ала алады. Мыс: Тыныштықта сүйген менің қырдағы өнім. Бұл жерде нақтылы мезгіл, уақыт жоқ, тек жобалау бар.

Шығыс жалғауы мынадай мағыналық мәнерлерде қолданылады.

1. Заттың неден істелгендігін білдіреді. Тастан үй салды.
2. Нәрсенің шығар көзін білдіреді, білімді кітаптан алады.

3. Іс-әрекеттің шығатын мекенін білдіреді. Қарағандыдан көмір шығады.

4. Іс-қимылдың пайда болу таралу мезгілін, уақытын білдіреді. Мыс: жастайынан суретке әуес.

Көмектес септік негізінен, іс-қимылдың не, кім арқылы жасалғандығын, іс-әрекеттің болу ерекшелігін, себебін, орын-мекенін, мезгілін білдіреді. Ол ойланып ұзын жолмен келе жатқанын да сезбей қалды.

Әдеби тілдің белгілі бір стильдік саласында жиі қолданылуға бейім морфологиялық тұлғалар бар. Құрамында жиі жұмсалатын морфологиялық тұлғалардың сипатына қарай жазба стильдерді негізінен екі топқа бөлуге болады. Морфологиялық құрамы тұрғысынан кеңсе стилі мен ғылыми стиль бір-біріне жақын. Сол сияқты публицистикалық стиль мен көркем әдебиет стилі бір-бірімен үндеседі. Соған орай публицистикалық стильде жиі кездесетін морфологиялық тұлғалар көркем әдебиет тілінде де жиі қолданылады.

Кеңсе және ғылыми әдебиет стиліне ортақ морфологиялық тұлғалар деп төмендегілерді көрсетеміз.

1. Зат есімдік және сын есімдік түбірден зат есім тудыратын -лық (лік, дық, дік, тық, тік) жұрнағы. Бұл арқылы әр түрлі мағыналық топтарға жататын сөздер жасалады. Мыс: оқулық, сөздік, жылылық, дымқылдық т.б. -лық аффиксі арқылы нақтылы зат атауы да жасалады. Мыс: белдік, ауыздық, өсімдік т.б. -шылдық, шілдік - төрешілдік, қантшылдық көбіне саяси әдебиеттер тілінде қолданылады. Халық тілінде белгілі бір зат атауын жасауда ертеден қалыптасқан тәсілдің бірі - етістік сөздер деп (қыш, кіш, ғыш, гіш) аффиксі арқылы жаңа сөздер жасау. Мұздатқыш, жапқыш, сепкіш, жылытқыш т.б. Ауыз-екі сөйлеу тілі айтылар ойды қосымша эмоциямен, экспрессивтілікпен толықтырып жеткізуде жазба тілде жоқ ерекше тәсілдерді пайдаланады. Айтушы өз ойын айтқанмен, сөзбен жеткізе алмайтын немесе айтқысы келмейтін жерлерін көз бен беттің құбылысы арқылы, не

қол қимылы әлде дауыс интонациясы арқылы аңғартады.

Қазақ әдеби тілінде ерте кезден қалыптасып кеткен сөйлеу стилінің бірі - шенеу, мысқыл. Тілдік фактілерге қарағанда мұндай экспрессия көбіне жеке сөздер мен синтаксистік шумақтар арқылы беріледі. Кекету, кемсіту, жақтырмау мағыналарында жұмсалатын аффикстер -сымақ (адамсымақ, сулусымақ), -сып (адамсып), -қалақ (үшқалақ), -ымсақ (сұрамсақ). Бұлар арқылы жасалған туынды есімдер юморлық портрет жасауда, суреттелетін заттың басқадан оқшау ерекшелігін бір сөзбен жеткізуде қолданылатын өткір тәсіл болады. Тіліміздегі биік-биік, үлкен-үлкен, қисық-қисық тәрізді бір сөздің қайталануы арқылы жасалған күрделі сын есімдер эмоциялы екпін туғызудың өнімді тәсілдерінің бірі. Сөйлем ішінде мұндай сөздерге әдетте логикалық екпін түседі. Қос сөз тулғалас сын есімдер-көркем әдеби тілдің басты суреттеу құралдары болып есептеледі.

Сын есімнің шырайлары да экспрессиялық мән туғызудың өнімді тәсілі -рақ (рек). Оның бойы басқалардан бойшаңырақ көрінді -лау (леу, дау, деу). Қазір ол сұңғақтай ұзын бойлы, жіңішкеуеу қыр мұрынды сұлу қыз болыпты. Сын есімнің шырайларының ішінде күшейтпелі шырайға:

Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Бейне бір ұқсатамын туған айға (Абай)

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Морфологиялық құрылыстың стильдік белгілері қалай көрінеді?
2. Жалғаулардың сөз құрамында қолданылуындағы стильдік ерекшеліктер қандай?
3. Экспрессивті-эмоциональдық сөздердің морфологиялық тұлғаларға қатысы?
4. Сын есімдердің қолданылуындағы ерекшеліктер қандай?
5. Фразеологизмдердің экспрессивтілігі қалай көрінеді?

7-тақырып. Синтаксистік стилистика туралы жалпы түсінік

Жоспар:

1. Синтаксистік тұлғалардың стильдік қызметі.
2. Синтаксистік құрылыс және стильдер жүйесі.
3. Синтаксистік синонимдер.
4. Экспрессивтілікті білдірудің синтаксистік тәсілдері.
5. Қайталама сөздердің стильдік қызметі.
6. Қаратпа, қыстырма сөздердің стильдік қызметі.

Тірек түсінік: Синтаксистік тұлға. Синтаксистік стильдер түрлері. Синтаксистік синонимдер: қайталама, қаратпа, қыстырма сөздердің қызметі.

Синтаксистік категория мен синтаксистік тұлғалар – адам ойын жинақты, тиянақты түрде білдірудің ұйымдастырушы бөлшектері де, сөйлем – ойды білдірудің негізгі формасы болып есептеледі. Олай болса, стилистика ғылымының синтаксисті зерттеуінің мақсаты не болмақ?

Синтаксистік стилистика сөздер қалай тіркеседі, сөйлемдер қалай құралады, олардың тілдегі қалыптасқан жүйелері қалай болады, дегендерге жауап іздемейді және олардың әрқайсысы қандай мағынада айтылады деп те жатпайды – кісінің мақсатты ойын қалайша дұрыс айтуға болады? Ол, міне, осы сұраққа жауап іздеу мақсатымен синтаксис мәселелерін қарастырады. Сонда стилистика синтаксистік тұлғалардың жұмсалып аясын, мағыналық құбылыстарын, кісіге етер әсерін, экспрессивтік мағыналарын тіл жұмсау шеберлігі тұрғысынан қарастырады. Сайып келгенде, стилистиканың мақсаты – дұрыс сөйлеуге, дұрыс жазуға үйрету. Тілдің ой өрнегін салу қасиетін ұлы Абай сондықтан да былай суреттейді:

Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі,
Өрнегін сендей сала алмас.

Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
Надандар бәһра ала алмас ...
Толғауы тоқсан, қызыл тіл,
Сөйлеймін десең өзің біл !

Стилистика ғылымы, соның бір саласы синтаксистік стилистика, осындай «толғауы тоқсан» тілдің ой өрнегін дұрыс салу мүмкіншілігін қарастырады, сөз маржанын тани білуді, сөйлемді дұрыс құрай білуді үйретеді. Әрине, айтылғанның, жазылғанның бәрі бірдей «маржан» емес. Олардың да жақсысы бар, жасығы бар. Стилистика жақсыдан үйренуге, қате-кемшіліктен аулақ болуға шақырады.

Әдеби тілдің қай стилінде болмасын, - оның бәріне тән нәрсе – **ой айқындылығы**, ол үшін сөйлем дұрыс құралу керек. Осы талап тұрғысынан әдеби тілдің сөйлемдері әбден қиюластырылып, сөздері рет-ретімен орналастырылып, синтаксистік басқа да тәсілдер белгілі қалыпқа түсіріліп жазылады. Әдеби тілде жазып отырған не сөйлеп тұрған кісі сөйлем құраудың бұл талаптарын да, оған керекті синтаксистік мүмкіншіліктерін де жақсы білуге тиіс.

Әдеби тілдің синтаксисін дұрыс бағдарлау үшін оны сөйлеу тілінің синтаксисімен салыстыруға болады. Сөйлеу тілінің синтаксисі әрдайым жүйелі бола бермейді. Өйткені, адамдар өз ара қарым-қатынас жасауда біріне-бірі әр алуан өмір әрекетінің жайын сөз қылады. Ондайда олар айтпақ пікірін алдын ала ойланып жазып алмай да сөйлей береді. Тіпті ойын ойланып, толғанып сөйлегенмен, оның сөйлем құрамында тілдік нормалар сақтала бермеуі мүмкін. Әдетте, сөйлеу тілінің синтаксисі қарапайым, сөйлемдері қысқа-қысқа, көбінесе толымсыз болады. Әдеби тіл халық тілінің ең жоғарғы формасы болатындықтан, студенттер стилистика пәнін әдеби тіл материалдары негізінде игеруге тиіс. Әдеби тіл синтаксисінің стилистикаға да негізгі объекті болатын бір бүтін бөлшегі – сөйлем.

Сөйлемдер әр алуан сөзден, сөз тіркестерінен құралып, түрлі-түрлі мағынада, экспрессивтік қызметте жұмсалады, олардың түрі көп, стильдік сыр-сипаты, кедір-бұдыр қыры көп. Сөйлем тізбектері бір-бірімен өз ара дұрыс байланыста болуға тиіс. Бұл – стилистика ғылымының басты талабының бірі. Мақсатты ойды дәлме-дәл айтуға жарамды тілдік тәсілдер жүйесі стильдер тобын құрайды.

Синтаксистік тәсілдердің көріктеу мүмкіншілігі әр алуан болатындықтан, жазушының синтаксисінен оның шығармаларының стильдік ерекшеліктері айқын көрінеді. Мысалы: шебер жазушы-стилистердің қаламынан шыққан көркем сөз үлгілерінде авторлық пафос та, баяндаудағы экспрессивті-эмоциялы бояулар да, авторлар мен персонаждардың дүниеге көзқарастары да, олардың ішкі сезімдері де көбінесе көркем туындылардың синтаксистік құрылыстары арқылы беріледі.

Сөз зергерлері тілде жоқты емес, әдеби тілде, халық тілінде барды «қиыннан қиыстырған» «тың тілмен» ой өрнегін құрастырады. Сондайдан әр сөз шеберінің өзіндік стиль ерекшеліктері жасалады. Сөйлеу тілі стилінде түсінігі ауыр күрделі орамдар, шұбатылған аралас құрмалас сөйлемдер көп айтылмайды. Ондай күрделі синтаксистік құрылыстарды ауыз екі тілде бірден дұрыс құрастыра салу да, оларды сазына келтіріп айтып шығу да, таңдау да қиын болатындықтан, шешендер әдетте сөйлемдерді тап-тұйнақтай етіп ықшамдап, логикалық, синтаксистік байланыстарын берік ете баяндауға тырысады.

Синтаксистік құрылыстың стильдік қызметін, стильдік бояуын айқын білдіруге себепкер болатын амалдың бірі – интонация. Әдеби тілде жазылғанның бәрі оқу үшін жазылады. Жақсы стилист әрбір сөйлемді құрастырғанда, оның айтылуы мен мазмұны стильдік қызметі арасында тығыз байланыс бар екенін сезеді. Сайып келгенде ол байланыс жазушы мен оқушы арасындағы байланыс болып шығады. Әрбір сөйлемнің, тұтас сөйлеудің мазмұнына, стильдік қызметіне лайық

айтылу сазы болады. Оларды өздеріне лайықты үнмен, тиісті екпінмен, өз әуенімен дұрыс оқып, дұрыс айтқанда, текст пен оның жеке сөйлемдеріне жан біткендей болады. Солар арқылы синтаксистік орамдар мен синтаксистік тұлғалардың әсіресе, стильдік қызметтері өз орнында дұрыс танылады. Сондықтан хатқа жазылмағанды ғана емес, жазылғандарды да дұрыс оқу, дұрыс айтудың стильдік қызметі ерекше болады.

Жақсы стилист болу – сөз зергері болу деген сөз. Сөз зергері мақсатты ойдың тек түсінікті болуын ғана емес, көркем, әсерлі болуын да көздейді. Ол үшін сөз орамын түрлендіріп, нақыштап, барынша жатық етіп құруға тырысады.

Жанымның жарық жұлдызы,

Жамандық күнде жарымсың, - дегенді Абай ғана айта білді.

Тілге бай, сөзі жатық кісілер ана тілінің мүмкіншілігін толынан пайдаланады. Соның бірі - синонимдер. Мәндес сөздер, мәндес грамматикалық тұлғалар мен синтаксистік тәсілдер өз орнында дұрыс қолданылса, тілге ерекше өң береді. Сөз шеберлері синоним сөздерді бірыңғай мүше қызметінде де көп жұмсайды. Ондайда бірыңғай мәндес мүшелер бірін-бірі толықтыра, сурет бояуы айқындала түседі.

Ісіндің, кебіндің

Сонда да не пайда (Абай)

Ойдың күшейтіліп, мәнерлі түрде айтылуын сөйлемнің экспрессивтілігі дейміз. Экспрессивтілікті білдірудің синтаксистік тәсілдері әр түрлі болады, олардың бастылары мыналар:

1. Сөйлеу тілінде және жазғанды оқығанда, дауыс ырғағын құбылту арқылы сөйлемге экспрессивтік мағына енгізуге болады. Білмеймін дейсің бе әй! Көріңде өкіргір! Ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс сөйлемдерін өршелене көтеріңкі, мәнерлі дауыспен айтса олардың экспрессивті

баяуы айқын сөйлемдер болып ұғынылады.

2. Бір ойды білдіретін болымды сөйлемнің орнына болымсыз сөйлемді жұмсау арқылы оған экспрессивті мағына қосуға болады. Мысалға мына сөйлемдерді салыстырыңыздар: Мен шындықты айтамын – Мен шындықты айтпай тұра алмаймын.

Айта келген сөзім бар,
Не қылсаң да жасырман! (Махамбет)

Сөйлемнің бір мүшесін қайталау әсіресе шешендік өнердің, көркем әдебиеттің өте ұғымды, әрі әсерлі тәсілінің бірі болады. Оларда қайталаулар екі түрлі орайда эмоциялы-экспрессивті қызмет атқарады:

3. Анафора (басталуы бірдей). Мұнда қатар айтылған бірнеше сөйлем, кейде өлең шумағының бірнеше жолы бір сөзден басталады. Сөзді солай қат-қабаттап жұмсау арқылы ойды күшейтуге, әсерлі етуге болады. Анафора қазақ тілінде өлеңді сөйлемдерде көбірек кездеседі:

Мен – мен едім, мен едім,
Мен Нарында жүргенде,
Еңіреп жүрген ер едім (Махамбет)

4. Эпифора (аяқталуы бірдей). Мұнда қатар айтылған сөйлемдердің, өлең жолдарының аяқталуы бірдей болады.

Мұнар да мұнар, мұнар күн
Бұлттан шыққан шұбар күн ... (Махамбет).

Сөйлем стилін түрлендіруде қаратпа, қыстырма сөздердің де қызметі ерекше. Олар сөйлемдегі басқа сөздермен синтаксистік байланыста айтылмағанымен, мағыналық байланыста жұмсалып, ойды тартымды, әсерлі, дәл түсіндіруге үлкен қызмет атқарады.

Қаратпа сөз әсіресе шешендік сөзде, үндеуде, диалогты сөйлемде, кім үшін, кімге қарап, неге арналғанын және сөйлеушінің ішкі сезімін аңғарту үшін жұмсалады. Мысалы: Шырағым, сен ағаңның тілін ал – деген сөйлемді кім айтса да, жылы шыраймен айтылып

өтырғаны бірден аңғарылады, оның орнына Сен, оңбаған, ағаңның тілін ал! – десек, біреудің екінші біреуді жек көріп айтқаны аңғарылады. Бұл мағыналық, эмоциялық айырмашылықтың болуы, бір жағынан, сөйлемнің айтылу әуенімен байланысты болса, екінші жағынан, ең бастысы сөйлемде қолданылған қаратпа сөздердің мағынасымен байланысты.

Қыстырма сөз – сөйлемге модальді мағына үстейді. Модальділік – айтылған ойға айтушының көзқарасын қоса білдіру. Әрбір сөйлемге сондай модальділік тән. Мысалы, сөйлеуші, жазушы бірдеңенің жайына көзі жетіп не болжап, не күмәнданып сөйлем құрауы мүмкін: Қайыржан келді. Қайыржан келетін шығар. Қайыржан келер ме екен? Сөйлемнің осындай мағыналық айырмашылықтарын түрлендіре түсу үшін оның ішінде оқшау сөз қосып айтуға да болады. Мысалы, Мен білсем, Қайыржан бүгін келеді. Қайыржан шамасы, бүгін келетін болар. Қайыржан кім біледі, келе ме екен?

Қыстырма сөздердің бірқатары ойдың айтылу тәсілін, өз ара қатынасын, тағы басқа мағыналарды білдіреді. Қысқа сөйлемдегі ойға, оның айтылу тәсіліне айтушының көзқарасын да білдіру мақсатымен қыстырма сөздер сөйлем құрамына еніп отырады.

Сұрақтар мен тапсырмалар

1. Синтаксистік тұлғалардың стильдік қызметі қандай?
2. Қандай синтаксистік стильдер жүйесі бар?
3. Синтаксистік синонимдерге нелер жатады?
4. Экспрессивтілікті білдіру тәсілдері қандай?
5. Қайталама, қаратпа, қыстырма сөздердің стильдік өзгешеліктері қалай көрінеді?

8-тақырып. Стилистикалық ерекшеліктер

Жоспар:

1. Стилистика және оның жалпы халықтық тілге қатысы
2. Функционалдық стильдердің стильдік белгілері.
3. Функционалдық стилистиканың түрлері.

Функционалдық стиль түрінің әрқайсысының өзіне тән стильдік белгісі болады. Стильдік белгі дегеніміз – белгілі бір функционалдық стильдің даралығын, басқа стильдерден өзгешелігін танытатын қасиеті. Мысалы, көркем әдебиет стиліне тән ерекшелік – сөздің бейнелілігі, эстетикалық қуаты. Ғылыми тілге тән басты белгі – сөздің дәлдігі, нақтылығы. Функционалдық стильдерге қойылатын белгі кейде бірнеше түріне ортақ болуы мүмкін. Қазақ әдеби тілінің әрбір функционалдық стилі өзіндік ерекшеліктерге ие. Осы ерекшеліктері арқылы олар бір-бірінен дараланады. Әр стильдің өзіндік белгілерін, қасиеттерін, ерекшеліктерін танып, білудің қазақ тілінде ерекше мәні бар. Әдеби тілдің функционалдық стилдерінің тығыз байланыста болуы, олардың саралануының кейіннен пайда болған құбылыс екенін растайды. Бұл байланыс бір функционалдық стильге тән амал-тәсілдің екінші бір функционалдық стильде қолданылуынан, бір функционалдық стильдің екіншісіне әсер етуінен, соның нәтижесінде әдеби тілдің стильдер жүйесінің дамуынан байқалады. Бір стильге тән тілдік ерекшеліктердің екіншісіне ауысып, өнімді қолданылуы стильаралық диффузия деп аталынады.

Стилистикалық норма – қолданыс тіліне қойылатын барлық функционалдық-стилистикалық талаптардың жиынтығы. Сөз қолданудағы стильдік нормаға сай емес қолданыстар стильдік қателер деп танылады. Орынсыз қолданылған, бұзып айтылған әрбір сөз немесе сөз тіркесі стильдік қатеге

жатады. Сөйлем ішінде бір сөздің немесе сөз тіркесінің орынсыз қайталануын да стильдік қате деп танымыз.

Лингвистикалық стилистиканы түр-түрге тарамдағанда, басшылыққа алатын принцип оның негізгі зерттеу бағыттары болуға тиіс. Лингвистикалық стилистикада ең басты назарда болатын екі бағыт бар. Олардың бірі – мәтіннен тысқары стилистикалық ресурстар (мүмкіндіктер). Бұл аспектіні тіл ресурстары стилистикасы деп те аталады. Зерттеу нысандарының (объектілерінің) ауқымына, көлеміне байланысты жалпы стилистика, салыстырмалы-салғастырмалы стилистика, ішінара стилистика (частная стилистика) және дара (индивидуальдық) стилистика болып бөлінуі.

Лингвистикалық стилистиканың мазмұны мен бағыттарын айқындайтын ең басты түрлері – функционалдық стилистика мен тіл ярустары стилистикасы.

Стилистиканың анықтамасы, зерттейтін мәселелері, шектес ғылымдармен байланысы, оқытудың мақсаты мен міндеттері, негізгі бағыттары мен түрлері.

Стилистикада ең басты назарда болатын екі бағыт бар. Олардың бірі – мәтіннен тысқары стилистикалық ресурстар (мүмкіндіктер). Бұл аспектіні тіл ресурстары стилистикасы деп те аталады.

Зерттеу нысандарының (объектілерінің) ауқымына, көлеміне байланысты жалпы стилистика, салыстырмалы – салғастырмалы стилистика, салыстырмалы – салғастырмалы стилистика, ішінара стилистика және дара (индивидуальдық) стилистика болып бөлінуі.

Жалпы стилистика тілдің қай топқа, қай класқа жататынына қарамастан, тіл атауларына ортақ стилистикалық проблемалар мен мәселелерді қозғайды. Лингвистикалық стилистиканың анықтамасы, басты ұғымдары мен категориялары, әр түрлі топтарға жіктелуі.

Салыстырмалы – салғастырмалы стилистика әр

тілдің ярустарында ұлттық өзгешеліктердің болатыны сияқты, тілдік құралдардың қолданылуына да бір заңдылыққа бағына бермейтіндігі туралы. Стилистиканың салыстырмалы және салғастырмалы түрлері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары.

Екі сөзден біріккен атауды (салыстырмалы - салғастырмалы) контрасивтік стилистика қатарына жатқызушылық. Контрасивтіліктің жайы сәл басқаша екенін айта кету жөн болар. Мұндай жағдайда көбіне – көп салыстырылып немесе салғастырылып отырған тілдердегі стильдік құралдардың жұмсалып реттерінде айырмашылықтарға, қарама-қайшылықтар мен қарама-қарсылықтарға көбірек көңіл бөлінеді де, олардың арасындағы жақындық пен ұқсастықты зерттеуді басқа ізденушілердің міндеті болып саналуы.

Салыстырмалы стилистика мен салғастырмалы стилистиканың бір-бірінен айырымдарына келетін болсақ, мынадай жайды ескеру қажеттілігі. Салыстырмалы стилистикада туыстығы алыс тілдердің стилистикалық немесе стильдік құбылыстары жарыстырыла сөз болады. Мәселен, ағылшын тілі мен қазақ тіліндегі бірыңғай мүшелердің стилистикалық қызметі немесе неміс тілі мен қырғыз тіліндегі зат есім сөздердің қолданылысы т.с.с. зерттеу жұмыстары осы салаға жатқыза отырып зерттеу әдістері.

Салғастырмалы стилистика туыстығы жақын тілдердің фактылары негізінде стилистикалық зерттеу жұмыстарын қамтитындығы. Мәселен, қазақ және қырғыз тілдеріндегі сын есімнің стилистикасы немесе түрік және әзірбайжан тілдеріндегі сөздердің орын тәртібінің қолданылуы т.с.с. мәселелер туралы зерттеу еңбектердің маңызы.

Салыстырмалы –салғастырмалы деп қоса –қабат айтылуы да тегін емес. Бұл салада да зерттеулер баршылық. Мәселен, неміс, иқырғыз және қазақ тілдеріндегі синонимдердің стилистикалық қызметі немесе ағылшын,

француз және өзбек, түрік тілдеріндегі метафоралардың қолданылуы жайлы сөз болатын зерттеулерді осы тұрғыдағы еңбектер. Ол арқылы ұлттық стильдік жүйенің ерекшеліктерін анықтау қажеттілігі.

Ішінара стилистика нақтылы бір ұлт, халық тіліндегі стилистика мәселелерін көтереді. Қазіргі пайдаланып жүрген қазақ, өзбек, қырғыз, орыс, неміс тілдері стилистиканың оқулықтары мен іргелі зерттеулер мұның мысалы болып табылады.

Дара немесе индивидуальдық стилистика деп аталып жүрген стилистиканың түрі жеке автордың, жеке шығарманың немесе жеке жанрдың стилистикасын зерттеу нысаны болуы. Мәселен, М.Әуезовтің стиліне арналса немесе оның бір шығармасына, айталық, «Қорғансыздың күніне» арналса, ол ізденістен осы бағыттағы зерттеу жұмысы болғаны. Сондай –ақ кеңсе қағазының тіл туралы, бір ғалымның монографиясының тіліне қатысты т.с.с. жөніндегі үлкенді –кішілі стилистикалық еңбектер осы салаға жататын қарастыру.

Лингвистикалық стилистиканың мазмұны мен бағыттарын айқындайтын ең басты түрлері – функциональдық стилистика мен тіл ярустары стилистикасы.

Функциональдық стилистиканы екінші бір ретте қолданыс тілі стилистикасы (стилистика речи) деп те атайды. Қалай болғанда да, стилистиканың бұл түрінің басты бағыты – шығарманың, мәтіннің құрылымы ондағы тілдік құралдардың орнымен қолданып, тыңдарманға немесе оқырманға ойды мүлтіксіз жеткізуді қадағалау. Шығарманың (бұл жеке шығарма ұғымының барынша кең мағынада екенін еске сала кетейік) болмысында саналы немесе кездейсоқ ауытқулар, қателіктер бола беруі әбден мүмкін. Функциональдық стилистика мәселенің бұл жағына да назар аударады, демек, ол олқылықты қалай тоқтатудың, кешің тұстарды қалай түзеудің жолдарын көрсету қызметі қарастырылады.

Стилистика және прагматика. Прагматика және стилистиканың бірігуінің нәтижелері. Стиль және прагматикалық фактор туралы. Стильдің анықтамасы, түрлілігі, стиль анықтамасы туралы ғылыми көзқарастар. Қазіргі стилистиканың жалпы филологиялық, тілдік немесе әдебиеттік тұрғыдан бөлінуі де оның мазмұны мен бағыттарының әр түрлілігін көрсетеді.

Қазіргі тіл білімінде стилистиканың даму бағыттарының бірнеше түрі өте маңызды орын алады. Олардың қатарына ортостилистика, функционалдық стилистика, көркемдік тәсілдердің стилистикасы, прагматилистика жатады.

Жалпы тіл ғылымында стилистиканың даму бағыттарының жоғарыдай түрлерінің пайда болуы, стилистика мәселесінің өте күрделі ғылым саласы екенін көрсетеді.

Қазіргі жалпы қазақ стилистикасының көкейтесті мәселелері мыналар болып табылады:

- қазақ әдеби тіл тарихындағы стильдердің пайда болуын қайта қарау;
- көркем әдебиет тілін лингвистикалық поэтикамен байланыста зерттеу;
- мәтін стилистикасының өзіндік құрылымы мен жүйесінің мәселелерін айқындау;
- сөз, сөз жанрларының, сөйлеу актілеріндегі құрылымының стилистикалық жетістіктері мен тиімділігін прагматикамен бірге қарау;
- стилистикалық коннотация, стилистикалық категория, стилистикалық норма және оның статусын көтерудегі прагматиканың ролін анықтау т.б.
- стиль түзуші тілдік емес факторларды ғылыми тұрғыдан саралау (паралингвистика, прагматикалық фактор, ойлау стилі т.б.).

Стилистиканың мән-мазмұны мен тілдің функционалдық аспектісі динамикалы болып келеді, стиль өзінің табиғаты жағынан динамикалы және

функционалды құбылыс ретінде танылады. Қазіргі көптеген лингвистикалық зерттеу нысандары бола алатын өзінің жаңашылдығымен ерекше көзге түсетін прагматика мәселесі стилистика ғылымында ғана өзінің көп аспектілік ролін жан-жақты көрсете алады.

Тіл білімінде стилистиканың жалпыға бірдей қалыптасқан анықтамасы жоқ. Мұның бір себебі өзінің қалыптасуы барысында тіл білімінің бұл саласы әр түрлі бағыттардың құрамында дамыды. Алғашқы кезде көркем тілді зерттеу аясында дамыса, соңғы кездері оның зерттеу нысаны әлдеқайда кеңейіп, тармақтала түсті.

Барынша жалпы мәнінде алсақ, стилистика тілдің мәнерлік құралдары туралы, сонымен қоса тілдік құралдарды сөйлеудің мазмұнына, қарым-қатынастың мақсатына, жағдайы мен саласына сәйкес қолдану, яғни тілдің қызмет ету заңдылықтары туралы ілім деп анықтауға болады. Қарым-қатынастың анағұрлым жинақталған, әлеуметтік мәнге ие болған ондай салаларына **ғылыми, көркем, публицистикалық, ресми** және тұрмыстық салалар жатады. Функционалды стильдер осы салаларға сәйкес ажыратылады.

Кейде стилистиканы тілдің мәнерлегіш құралдары туралы ілім деп те анықтайды. Ондай жағдайда стилистиканың функционалдық жағы ескерілмей, ол тек тілдің стилистикалық боямалы құралдарын зерттейтін болып шығады. Сонымен қатар, стилистиканы функционалды стильдер туралы ғылым деп қана қарау да жеткіліксіз, өйткені стилистика ілімі тілдің стилистикалық қорын (ресурстарын) зерттеуден бастау алады, әрі стилистикалық қор функционалды стильдерді қалыптастыруға да уақыт өте келе белсенді қатысады.

Сонымен, жоғарыдағы анықтаманы **жалпы стилистикаға** тән анықтама деуге болады. Жалпы стилистика зерттеу бағыттарына қарай іштей тармақталады.

1. Контекстен тыс түрде тілдің стилистикалық қорын

зерттейтін саласы — **құрылымдық стилистика**.

2. Тілдің әртүрлі қарым-қатынас саласында қолдану заңдылықтары туралы ілім — **функционалды немесе қолданымдық стилистика**.

3. Көркем әдебиет стилистикасы.

4. Нормативті, практикалық стилистика.

Құрылымдық стилистика тілдік құралдардың стилистикалық сапа-қасиеттерін олардың нақты қолдану жағдайына қатыссыз тұрғыда зерттесе, **қолданымдық стилистика**, керісінше, тілдік құрылымдардың қызмет ету ерекшеліктерін олардың белгілі бір жағдайларда (мысалы, белгілі бір жанрлық ерекшелікте, ауызша, жазбаша т.б.) қолдануымен байланысты қарастырады.

Көркем әдебиет стилистикасы тілдік құралдардың ерекше салада, ерекше жағдайдағы қолданысын: көркем шығармада өнер тудырушы, өнер құбылысы ретіндегі қолданысын, яғни көркем шығармадағы өмірін зерттейді. Ал, **практикалық стилистиканың** міндеті — стилистикалық тілдік мәдениетті қалыптастыру. Бұған негіз болатын тілдің стилистикалық қорын және оның қызмет ету заңдылықтарын меңгеру, мұның өзі сөз қолданудың стилистикалық нормаға сәйкес дағдысын қалыптастырады.

Бұлардың ішінде тілдің стилистикалық қорын зерттейтін құрылымдық стилистика саласы — әріден келе жатқан дәстүрлі сала. Оны сипаттама стилистика десе де болады. Ол тілдің стилистикалық бояуға ие құралдарын, тілдік тұлғалардың (дыбыстан мәтінге дейінгі) мәнерлегіш мүмкіндіктерін, мағыналық-қолданымдық реңктерін зерттейді. Жазушы тілінде қолданылатын көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар да осы стилистиканың қарамағына жатады. Тілдің стилистикалық синонимдік қатары — оның негізгі зерттеу аймағын құрайды. Бір сөзбен айтқанда, жалпыхалықтық тілдік қордың (байлықтың) стилистикалық құрамын зерттейді, ал ол стилистиканың негізгі базасын құрайды.

Филология ғылымында **стилистика**, **стиль** сөздері ертеден қолданысқа ие. Ресейде XIX, тіпті XVIII ғасырдан стилистиканың жекелеген аспектілеріне арналған зерттеулер шықты (мысалы, әртүрлі көркем шығармалардың не жазушылардың тілі, стилі туралы), теориялық сипаттағы еңбектер де жарық көреді. Алайда, ғылыми пән ретінде стилистика 20 ғасырдың 20-30 жылдарынан қалыптаса бастайды, ал оның бір тармағы болып саналатын функционалды стилистика 50 жылдардан бастап белсенді түрде зерттеу объектісіне айналады.

Стилистика, стиль ұғымының мәні тілдің коммуникативтік аспектісімен, тілдің қолданысымен, қызмет ету жағдайымен тығыз байланысты. Бұл мәселеге көңіл бөлу 19 ғасырдың аяғы 20 ғасыр басындағы тілші ғалымдардың еңбектерінен бастау алады: В.Гумбольд, Ф. де Соссюр, А.А.Потебня, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Е.Д.Поливанов, Л.П.Якубинский, Р.О.Якобсон, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур т.б.

Функционалды-стилистикалық зерттеулер, әсіресе, өткен ғасырдың 60 жылдарынан, тіл ғылымының тілдің құрылымын зерттеуден оның қызметін (тілдің тұрақты күйінен даму жағдайын) зерттеуге ауысуынан бастап белсенді жүргізіледі. Стилистиканың қалыптасуы әдеби тіл нормасы мәселелерін зерттей бастауға да тығыз байланысты (чех ғалымдары: В.Матезиус, В.Гавренек, Э.Косериу және орыс ғалымдары В.В.Виноградов, Г.О.Винокур т.б. еңбектері).

Стилистиканың қалыптасуына тіл ғылымының «ұсақ» бірліктерді зерттеуден «ірі» бірліктерге ден қоюы да (дыбыстардан – мәтінге қарай) әсерін тигізді. Стилистиканың дамуына әдеби тіл, тіл мәдениеті мәселелерін зерттеу де өзіндік үлес қосты.

Бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына байланысты стиль, сөз мәдениеті мәселелері одан әрі өзекті бола түседі.

Мәтін лингвистикасы, прагматика стилистикалық зерттеулердің кейбір жаңа бағыттарын туғызды. Ю.С.Степанов: «Қазіргі уақытта ұлттық мәдениетті, тілді және психологияны зерттеу стилистиканың (тіл ғылымының бір саласы ретінде) пайда болуымен одан әрі нақтылана, айқындала түсті», - дейді.

Стилистика, сонымен, өзінің сипаты, мәні жағынан — функционалды сипатқа ие (оның даму тарихы соны дәлелдейді). Бұл теориялық ғылым бола тұра, оның қолданбалы, тәжірибелік маңызын жоққа шығармайды. Керісінше стилистиканың дамуы (функционалды стилистиканың) тілді оқыту әдістемесіне, басқа қолданбалы салалардың дамуына ықпалын тигізді. Лингвостилистика тілдік теорияның іргелі мәселелерін зерттейді (мыс, тілдің әлеуметтік табиғаты, оның құрылымдық және функционалдық аспектілерінің байланысы, қызмет ету заңдылықтары, тіл мен ойлаудың байланысы). Тіл ғылымы тарихындағы ұлы жаңалықтардың бірі — тілдің қос қырлылығының **(жүйелілігі мен қызмет ететіндігі, қозғалмалылығы)** ашылуы болды. Тіл осы екеуінің бірлігінен тұрады. Мұның бір жағы - құрылымдық-жүйелік жағы, жеткілікті дәрежеде зерттелсе, функционалдық жағы (сөз тудырушылық аспектісі) енді ғана зерттеле бастады.

Тіл — өте күрделі, көп қырлы құбылыс. Сондықтан оны бірден тұтастықта алып зерттеу мүмкін емес, жеке бір қырынан келіп: логикалық, құрылымдық-жүйелік, психологиялық т.б. зерттеуге болады.

20 ғасыр тіл ғылымының үлкен жетістігі деп тілдің жүйесін, оның құрылымдық ұйымдасуын жан-жақты қарастыруын айтуға болады. Бірақ бұл тілдің кейбір мәнді белгілерін анықтауға жеткізе алмады. Соңғы кездері тілді зерттеуде коммуникативтік-функционалдық бағыт кең өріс алып, тілдің функционалдық жағына, сөйлеуге, мәтінге көңіл бөліне бастады.

Шынында, тілді тек жекелеген бірліктердің жүйесі деп анықтау жеткіліксіз, өйткені жеке тілдік бірлік болсын, не, тіпті, тілдің тұтас жүйесі болсын әлі коммуникативтік қызмет атқармайды. Жеке тілдік тұлға мен жүйеде ол мүмкіндік түрінде ғана қатысады. Бұл маңызды әлеуметтік қызметтің нақты жүзеге асуы тіл шынайы қарым-қатынас процесінде қолданысқа түскенде ғана мүмкін болады. Тек осы жағдайда тіл ақпарат тасушы жүйе түрінде көрінеді. Тілді жүйе мен оның қызметінің (қолданымының) бірлігі ретінде түсіну ғана оның қатысымдық табиғатын толық түсіндіре алады. Мұнда қызмет ету дегенді тек тілдік жүйені сөйлеу актісінде пайдалану ғана деп түсінбеу керек, сонымен қатар тілді жалпы қарым-қатынас процесінде пайдалану деп түсіну керек, яғни қарым-қатынастың нақсаты мен міндеттерін орындау үшін тілдің көптеген сыртқы факторлардың әсерімен қолданысқа түсуі дегенді білдіреді. Бұл сөйлем — айтылымның мағыналық жағын байытады.

Сөзде заттардың (олардың әртүрлі топтарының) белгіленуі, ұғымның бейнеленуі қарым-қатынас үшін, тілдің қатысымдық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін әлі де жеткіліксіз болады. Қарым — қатынас процесінде контексте сөздердің жалпыланған мағыналарын нақтылау жүріп жатады. Өйткені тілдік тұлғаларды (тіпті, сөздерді) сөйлеушілер шамамен бірдей мағынада қолданады. Сондықтан сөйлеу кезінде (әсіресе, жазба түрдегі) «сөз азабы» деген туады (ол ақын, жазушыларға ғана тән емес). Ауызша сөзде дәлсіздіктердің, оғаш құрылған сөйлемдердің болуы сондықтан. Қарым-қатынастағы мұндай кедергілер вербалды емес амалдардың (ым, мимика) көмегімен игеріледі.

Сөйлеу (ауызша болсын, жазбаша болсын) — шығармашылық процесс, ол аз дәрежеде автоматтандырылған және әртүрлі салада бірдей болмайды. Тілдік қатынаста стандарт, әрине, негіз, тірек қызметін атқарады, бірақ толыққанды, тиімді қарым-

қатынас жасау үшін тілдің бұл қасиеті жеткіліксіз. Өйткені шынайы қарым-қатынастың алдын-ала болжап болмайтын нәзік иірімдері толып жатады.

Сөйлеу қызметінің шығармашылық сипаты туралы Л.В.Щерба былай деп жазды: «Сөйлеу процесінде бұрын айтылғанды немесе естігенімізді жиі қайталасақ та, алайда... сөйлеуде бұрын естімеген тұлғаларды, сөздерді жиі қолданамыз, қолданып қана қоймаймыз, үнемі жаңа тіркесімдер жасап отырамыз». Тілдің қолданысы тілдік тұлғалардың мағынасын синтагматика қағидалары бойынша жай қоса салу деген емес, сондықтан сөз (сөйлеу) оны құру үшін пайдаланылған тілдік тұлғалардың мағыналарының механикалық қосындысынан тұрмайды.

Өзара түсінісу қарым-қатынас контекстінде пайда болатын «жаңа қолданымдардың» көмегімен (солардың негізінде) жүзеге асады. Мысалы, тілдегі жаңа қолданыстар: метафора, метонимия т.б. (сөздердің, тіркестердің жаңа мағыналары) тіл жүйесінде алдын ала белгіленбейді, сондықтан белгілі бір кезеңге дейін ешкімге белгісіз болады, алайда тыңдаушы адам оны бірінші рет естігенде оның мағынасын бірден түсінеді (контекстегі белгісіз сөздерді түсіну тілдің осы қасиетіне негізделеді).

Сөздің шығармашылық аспектісі айтылғанның (жазылғанның) ерекше мәнерлілігіне, әсерлілігіне байланысты, ал бұның өзі стилистикалық құбылысқа жатады. Тіл жүйесінің «құпиялылығы» — оны шығармашылық тұрғыдан пайдалану мүмкіндігінде жатар.

Тіл мен сөз (сөйлеу), дәлірек айтқанда, тілдің жүйелік (құрылымдық) және қолданымдық аспектілері өзара бірлікте, бірақ бірдей емес. Қолданыс кезінде тілдің бай шығармашылық мүмкіндіктері ашылады. Олар тілден тысқарғы шексіз жағдаяттар мен әсерлерге байланысты әрдайым жаңадан туындап отырады. Тіл жүйесінде алдын ала қалыптастырылған мағыналық мазмұн электронды есептегіш машиналары (ЭЕМ) үшін, әрине, тиімді,

бірақ ол тілдегі шығармашылықты жоққа шығарады. Шынында, табиғи тұрғыдағы тіл мен ойлау тілдегі осы жалпыланғандықпен қалыптылықты (стандарттылықты) әрдайым еңсеріп отырады. Тілдің жоғарыдағы белгілері (дайын үлгі, стандарттылық) — бұлар әрі қажетті, әрі пайдалы да, бірақ олар тілді қолдану процесінде кедергілер де жасайды.

Тілдік жүйенің коммуникативтілігі толық көлемінде тек қарым-қатынас процесінде ашылады. Тілдік құралдардың барлық стилистикалық-мағыналық реңктері, мәнерлілігі, стилистикалық әсері, орындылығы, қажеттілігі тілдің қолданысында ғана айқындалады. Сөйтіп, тілдің стилистикалық феномені, яғни тілдегі стилистикалық мән о бастан функционалдық сипатқа ие. Тілді танып білу және оны сипаттау үшін жүйелілігіне қоса оның функционалдық аспектісін де ескеру керек.

Сондықтан тіл грамматикасымен қоса жұмсалым грамматикасы (функционалды грамматика) да пайда болып дами бастады.

Қорыта келгенде, **функционалды стилистика** тілдің қарым-қатынастың әртүрлі салалары мен жағдаяттарында қолдануының заңдылықтарын зерттейді, басқаша айтқанда, ол үшін тілдің функционалды аспектісі арнайы зерттеу пәні (предметі) болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, стилистика тілді қоғам тарапынан қолдану заңдылықтарын зерттейді.

Функционалдық стиль түрінің әрқайсысының өзіне тән стильдік белгісі болады. Стильдік белгі дегеніміз — белгілі бір функционалдық стильдің даралығын, басқа стильдерден өзгешелігін танытатын қасиеті. Мысалы, көркем әдебиет стиліне тән ерекшелік — сөздің бейнелілігі, эстетикалық қуаты. Ғылыми тілге тән басты белгі — сөздің дәлдігі, нақтылығы. Функционалдық стильдерге қойылатын белгі кейде бірнеше түріне ортақ болуы мүмкін. «Қазақ әдеби тілінің әрбір функционалдық стилі өзіндік ерекшеліктерге ие. Осы ерекшеліктері арқылы

олар бір-бірінен дараланады.

Әр стильдің өзіндік белгілерін, қасиеттерін, ерекшеліктерін танып, білудің қазақ тілінде ерекше мәні бар. Әдеби тілдің функционалдық стилдерінің тығыз байланыста болуы, олардың саралануының кейіннен пайда болған құбылыс екенін растайды. Бұл байланыс бір функционалдық стильге тән амал-тәсілдің екінші бір функционалдық стильде қолданылуынан, бір функционалдық стильдің екіншісіне әсер етуінен, соның нәтижесінде әдеби тілдің стильдер жүйесінің дамуынан байқалады. Бір стильге тән тілдік ерекшеліктердің екіншісіне ауысып, өнімді қолданылуы стильаралық диффузия деп аталынады».

Стилистикалық норма – қолданыс тіліне қойылатын барлық функционалдық-стилистикалық талаптардың жиынтығы.

Сөз қолданудағы стильдік нормаға сай емес қолданыстар стильдік қателер деп танылады. Орынсыз қолданылған, бұзып айтылған әрбір сөз немесе сөз тіркесі стильдік қатеге жатады. Сөйлем ішінде бір сөздің немесе сөз тіркесінің орынсыз қайталануын да стильдік қате деп танымыз.

Лингвистикалық стилистиканы түр-түрге тарамдағанда, басшылыққа алатын принцип оның негізгі зерттеу бағыттары болуға тиіс.

Лингвистикалық стилистикада ең басты назарда болатын екі бағыт бар. Олардың бірі – мәтіннен тысқары стилистикалық ресурстар (мүмкіндіктер). Бұл аспектіні тіл ресурстары стилистикасы деп те аталады.

Зерттеу нысандарының (объектілерінің) ауқымына, көлеміне байланысты жалпы стилистика, салыстырмалы-салғастырмалы стилистика, ішінара стилистика (частная стилистика) және дара (индивидуальдық) стилистика болып бөлінуі.

Лингвистикалық стилистиканың мазмұны мен бағыттарын айқындайтын ең басты түрлері

– функционалдық стилистика мен тіл ярустары стилистикасы.

Функционалдық стилистика өз ішінде стильдер жүйесі бойынша жіктеледі:

ауызекі сөйлеу тілі;

ресми стиль;

ғылыми стиль;

публицистикалық стиль;

көркем әдебиет стилі (тілі).

Тіл ресурстары стилистикасын бұдан сәл ықшамдап, тіл стилистикасы (стилистика языка) деп те атап жүр. Стилистиканың бұл түрінің басты бағыты – сөздердің мәтіннен тысқары күйіндегі стилистикалық қызметін айқындау.

"Стиль" сөзінің тарихы мен мағынасы туралы функционалдық стиль және экспрессивтік-эмоционалдық стиль олардың арақатынасы. Функционалдық стильдерді жіктеуге қатысты әр түрлі ғылыми көзқарастар. Функционалдық стильдің түрлері.

Стилистика, сонымен, өзінің сипаты, мәні жағынан – функционалды сипатқа ие (оның даму тарихы соны дәлелдейді). Бұл теориялық ғылым бола тұра, оның қолданбалы, тәжірибелік маңызын жоққа шығармайды. Керісінше стилистиканың дамуы (функционалды стилистиканың) тілді оқыту әдістемесіне, басқа қолданбалы салалардың дамуына ықпалын тигізді. Лингвостилистика тілдік теорияның іргелі мәселелерін зерттейді (мыс, тілдің әлеуметтік табиғаты, оның құрылымдық және функционалдық аспектілерінің байланысы, қызмет ету заңдылықтары, тіл мен ойлаудың байланысы). Тіл ғылымы тарихындағы ұлы жаңалықтардың бірі — тілдің қос қырлылығының (жүйелілігі мен қызмет ететіндігі, қозғалмалылығы) ашылуы болды. Тіл осы екеуінің бірлігінен тұрады. Мұның бір жағы – құрылымдық-жүйелік жағы, жеткілікті дәрежеде зерттелсе, функционалдық жағы (сөз тудырушылық

аспектісі) енді ғана зерттеле бастады.

Тіл — өте күрделі, көп қырлы құбылыс. Сондықтан оны бірден тұтастықта алып зерттеу мүмкін емес, жеке бір қырынан келіп: логикалық, құрылымдық-жүйелік, психологиялық т.б. зерттеуге болады.

20 ғасыр тіл ғылымының үлкен жетістігі деп тілдің жүйесін, оның құрылымдық ұйымдасуын жан-жақты қарастыруын айтуға болады. Бірақ бұл тілдің кейбір мәнді белгілерін анықтауға жеткізе алмады. Соңғы кездері тілді зерттеуде коммуникативтік-функционалдық бағыт кең өріс алып, тілдің функционалдық жағына, сөйлеуге, мәтінге көңіл бөліне бастады.

Шынында, тілді тек жекелеген бірліктердің жүйесі деп анықтау жеткіліксіз, өйткені жеке тілдік бірлік болсын, не, тіпті, тілдің тұтас жүйесі болсын әлі коммуникативтік қызмет атқармайды. Жеке тілдік тұлға мен жүйеде ол мүмкіндік түрінде ғана қатысады. Бұл маңызды әлеуметтік қызметтің нақты жүзеге асуы тіл шынайы қарым-қатынас процесінде қолданысқа түскенде ғана мүмкін болады. Тек осы жағдайда тіл ақпарат тасушы жүйе түрінде көрінеді. Тілді жүйе мен оның қызметінің (қолданымының) бірлігі ретінде түсіну ғана оның қатысымдық табиғатын толық түсіндіре алады. Мұнда қызмет ету дегенді тек тілдік жүйені сөйлеу актісінде пайдалану ғана деп түсінбеу керек, сонымен қатар тілді жалпы қарым-қатынас процесінде пайдалану деп түсіну керек, яғни қарым-қатынастың мақсаты мен міндеттерін орындау үшін тілдің көптеген сыртқы факторлардың әсерімен қолданысқа түсуі дегенді білдіреді. Бұл сөйлем — айтылымның мағыналық жағын байытады.

Сөзде заттардың (олардың әртүрлі топтарының) белгіленуі, ұғымның бейнеленуі қарым-қатынас үшін, тілдің қатысымдық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін әлі де жеткіліксіз болады. Қарым — қатынас процесінде контексте сөздердің жалпыланған мағыналарын нақтылау жүріп жатады. Өйткені тілдік тұлғаларды (тіпті, сөздерді)

сөйлеушілер шамамен бірдей мағынада қолданады. Сондықтан сөйлеу кезінде (әсіресе, жазба түрдегі) «сөз азабы» деген туады (ол ақын, жазушыларға ғана тән емес). Ауызша сөзде дәлсіздіктердің, оғаш құрылған сөйлемдердің болуы сондықтан. Қарым-қатынастағы мұндай кедергілер вербалды емес амалдардың (ым, мимика) көмегімен игеріледі.

Сөйлеу (ауызша болсын, жазбаша болсын) — шығармашылық процесс, ол аз дәрежеде автоматтандырылған және әртүрлі салада бірдей болмайды. Тілдік қатынаста стандарт, әрине, негіз, тірек қызметін атқарады, бірақ толыққанды, тиімді қарым-қатынас жасау үшін тілдің бұл қасиеті жеткіліксіз. Өйткені шынайы қарым-қатынастың алдын-ала болжап болмайтын нәзік иірімдері толып жатады.

Сөйлеу қызметінің шығармашылық сипаты туралы Д.В.Щерба былай деп жазды: «Сөйлеу процесінде бұрын айтылғанды немесе естігенімізді жиі қайталасақ та, алайда... сөйлеуде бұрын естімеген тұлғаларды, сөздерді жиі қолданамыз, қолданып қана қоймаймыз, үнемі жаңа тіркесімдер жасап отырамыз». Тілдің қолданысы тілдік тұлғалардың мағынасын синтагматика қағидалары бойынша жай қоса салу деген емес, сондықтан сөз (сөйлеу) оны құру үшін пайдаланылған тілдік тұлғалардың мағыналарының механикалық қосындысынан тұрмайды.

Өзара түсінісу қарым-қатынас контекстінде пайда болатын «жаңа қолданымдардың» көмегімен (солардың негізінде) жүзеге асады. Мысалы, тілдегі жаңа қолданыстар: метафора, метонимия т.б. (сөздердің, тіркестердің жаңа мағыналары) тіл жүйесінде алдын ала белгіленбейді, сондықтан белгілі бір кезеңге дейін ешкімге белгісіз болады, алайда тыңдаушы адам оны бірінші рет естігенде оның мағынасын бірден түсінеді (контекстегі белгісіз сөздерді түсіну тілдің осы қасиетіне негізделеді).

Сөздің шығармашылық аспектісі айтылғанның (жазылғанның) ерекше мәнерлілігіне, әсерлілігіне

байланысты, ал бұның өзі стилистикалық құбылысқа жатады. Тіл жүйесінің «құпиялылығы» — оны шығармашылық тұрғыдан пайдалану мүмкіндігінде жатар.

Тіл мен сөз (сөйлеу), дәлірек айтқанда, тілдің жүйелік (құрылымдық) және қолданымдық аспектілері өзара бірлікте, бірақ бірдей емес. Қолданыс кезінде тілдің бай шығармашылық мүмкіндіктері ашылады. Олар тілден тысқарғы шексіз жағдаяттар мен әсерлерге байланысты әрдайым жаңадан туындап отырады. Тіл жүйесінде алдын ала қалыптастырылған мағыналық мазмұн электронды есептегіш машиналары (ЭЕМ) үшін, әрине, тиімді, бірақ ол тілдегі шығармашылықты жоққа шығарады. Шынында, табиғи тұрғыдағы тіл мен ойлау тілдегі осы жалпыланғандық пен қалыптылықты (стандарттылықты) әрдайым еңсеріп отырады. Тілдің жоғарыдағы белгілері (дайын үлгі, стандарттылық) — бұлар әрі қажетті, әрі пайдалы да, бірақ олар тілді қолдану процесінде кедергілер де жасайды.

Тілдік жүйенің коммуникативтілігі толық көлемінде тек қарым-қатынас процесінде ашылады. Тілдік құралдардың барлық стилистикалық-мағыналық реңктері, мәнерлілігі, стилистикалық әсері, орындылығы, қажеттілігі тілдің қолданысында ғана айқындалады. Сөйтіп, тілдің стилистикалық феномені, яғни тілдегі стилистикалық мән о бастан функционалдық сипатқа ие. Тілді танып білу және оны сипаттау үшін жүйелілігіне қоса оның функционалдық аспектісін де ескеру керек.

Сондықтан тіл грамматикасымен қоса жұмсалым грамматикасы (функционалды грамматика) да пайда болып дами бастады.

Қорыта келгенде, **функционалды стилистика** тілдің қарым-қатынастың әртүрлі салалары мен жағдаяттарында қолдануының заңдылықтарын зерттейді, басқаша айтқанда, ол үшін тілдің функционалды аспектісі арнайы зерттеу пәні (предметі) болып табылады. Бір сөзбен

айтқанда, стилистика тілді қоғам тарапынан қолдану заңдылықтарын зерттейді.

Кейбір стилистикалық амал-тәсілдер туралы

Стилистика ғылымының міндеттерінің бірі дискурс пен мәтіндегі стилистикалық амал-тәсілдерді анықтау болып табылады. Ендеше, стилистикалық амал-тәсілдер деген атаумен аталатын стилистикалық мүмкіндіктердің қайнар көзінің сапалы және сандық ерекшеліктерін көрсету- стилистиканың толыққанды зерттеу көздерінің ең бастылары. Стилистикалық амал-тәсілдер бүгінгі синхронды стилистикадағы толық қызметін анықтауда диахронды стилистиканы негізге алу көзделінеді. Олай болса, стилистикалық амал-тәсілдердің негізгі антика дәуірінде риторикалық кеңінен өріс тапқан, себебі стилистиканың бастау көздері риторикамен және шешендік өнермен етене жақын болған. Стилистикалық амал-тәсілдердің көбі антик дәуірінде қолданылса, кейбір амал-тәсілдер жеке автордың ойлау жемісінен туындаған. Бұл жерде мына мәселеге айрықша көңіл бөле кету керек. Стилистикалық амал-тәсілдердің қай қайсысын алып қарастырсақ та, тіл мәдениетінің сапалақ қасиеттерін қанағаттандырып отырады. Өйткені, стилистика-тіл мәдениетінің теориялық негізі. Сондықтан стилистикалық амал-тәсілдер өзімен шектес стиль, сөздің тиімділік теориясы сияқты ғылымдардың да көркемдеу, безендіру тәсілдерінің жиынтығы деп тануға болады. Стилистикалық амал-тәсілдердің ең ұтымды жағы (біздің пікірімізше) қай стиль түріне телінсе де әлеуметтік талап мүддені белгілі прагматикалық мақсатқа үйлестіріп, орынды қолданыс шарттарының мазмұндық-ақпараттық, эстетикалық мәнін көрсетуге негізделеді.

Стилистиканың күрделілігін толық танытатын шарт-талаптардың ең бастысы стилистикалық амал-тәсілдер айқындайды. Стилистикалық амал-тәсілдер бүгінгі күй-қалпымен ғана көрінбейді, ол сөз, сөз жанрларының әр кезеңінде және мәтінде қалыптасып, қоғамның әр

түрлі аясында стилистикалық мүмкіндіктерін өтеу қажеттілігімен анықталады. Стилистикалық амал-тәсілдердің дискурс пен мәтіндегі көрінісін анықтау әлеуметтік топтардың талғамы мен саналы сөз қолдануға міндетті болып келетін тәжірибесімен де айқындалады.

Тілдік бірліктер тілдік норманы қалыптандырса, стилистикалық амал-тәсілдер стилистикалық норманы тұрақтандыруға күш салады. Стилистикалық норманың иек артатын негізгі діңгегі-стилистикалық амал-тәсілдер. Безендіруші стилистиканың барлық жиынтығын стилистикалық амал-тәсілдер атқарып отырады.

Стилистикалық амал-тәсілдер арқылы көрінетін сөздің бейнелілік қасиетінің табиғаты өте қызық. Публицистикалық стильде, жарнама тілінде, мәдени коммуникацияның барлық саласында, көркем әдебиеттің эстетикалық-көркемдік сөз өзегінде стилистикалық безендіру модельдері стилистикалық амал-тәсілдер арқылы жиі байқалады.

Стилистикалық амал-тәсілдердің табиғатына үңілген сайын оның басты ерекшеліктері көріне бастайды. Оның бастыларына мыналарды жатқызуға болады:

1. Көріктеу амал-тәсілдерінің синонимі ретінде алынуы;

2. Синтаксистік амал-тәсілдердің бірі- аверсия. Аверсия риторикалық тәсіл бола тұра, стилистикалық амал-тәсілдердің қызметін атқара алады.

Аверсия – риторикалық қаратпа сөз, барлық стиль түріне тән екендігі дау тудырмайды, бірақ қазір публицистикалық стильдің ауызша түрінде жиі байқалып жүр. Аверсия стилистикалық амал-тәсіл ретінде ұлттық этика нормаларының жаңа әуендерін қалыптастырады, сондықтан бүгінгі мәдени коммуникацияның «ізетті» стильдік мәнерін айқындайды, мысалы: отандастар, құрметті ағайын т.б. Аверсия жансыз құбылыстарға қаратып айтылады, мысалы: *Мейірімді ай, мені дағы жаныңа алшы* (Мағжан).

Стилистикалық амал-тәсілдердің бірі- анантаподотон сөйлемнің синтаксистік конструкцияларының бұзылуы. Сөйлемнің аяғы басталуымен қиыспайды. Анантаподотон стилистикалық амал-тәсіл ретінде көрінуінің үш қызметін атап кету керек:

1. Жеке субъектінің ауызекі стиліне тән;

2. Жеке субъектінің тұрақты сөйлеу дағдысының қалыптаспауынан болды;

3. Авторлық жаңашылдық ретінде танылып стилистикалық норма аясына кіреді.

Публицистикалық стильдің ауызша түрінде анантаподотон жиі байқалады. Бұл ежелгі дәуір әдебиетін түсіндіреді студенттерге (теледидар хабарынан). Көркем әдебиет стилінде кейде автордың акценттік категориясының стилистикалық амал-тәсілі ретінде алынады. *Қарап отырып өз тамың өзіңе алмасты көрініп* (Т.Нұрмағанбетов).

Кейбір стилистикалық амал-тәсілдер көркем әдебиет стилінің кіші жанрларына тән, бұл тәсілдердің қатарына паремияны жатқызуға болады.

Паремия фольклордың кіші жанрларына жатады, бірақ публицистикалық стильде қоғам өмірінің прагматикалық тіршілігін құрметтеуде жиі пайдаланады. *«Өтті дәурен асылай»* (Д. А. Қонаев).

Кейбір стилистикалық амал-тәсілдердің қатарына перьергия жатады.

Перьергия «артық еңбек» сөзінен шыққан, плеоназм сөзімен синонимдес. Автор кейбір троптарды сәтсіз қолданады, себебі автор өз санасында логикалық қателіктер жіберіп отырады, сондықтан стилистикалық әсер беруге арналған троптар стилистикалық қателіктерге ұрындырады. Перьергияны автор өз туындысын көріктендіру элементі ретінде алатын сәттері кездесіп қалады, бірақ кейде ой қайталаушылық жиі байқалса, стилистикалық әсері бәсең тартады, пәрменділік қуаты болмайды. Перьергияны көркем әдебиет стилінің

парадия жанрында кездестіруге болады.

Стилистикалық амал-тәсілдердің қай-қайсын алсақта, стильдің қай түріне жатқанына қарамастан, қазақ тілінің ұлттық сөз байлығының сан алуан иірімдерін, ерекше нақышты бояуын танытады, композициялық-сюжеттік құрылымының да жандануына үлкен ықпал етеді.

Стилистикалық амал-тәсілдердің бірі- апозиопезис сөйлемдегі ойдың аяқталмауы себебін бейвербальді тәсілдермен де түсіндіруге болмайды. Апозиопезис сөз актілерінде сөз этикасын сақтау үшін қолданылады. Мәтін мен дискурста апозиопезис сияқты аяқталмаған сөйлемдер синтаксистік компоненттері түгел қатысқан сөйлемдерден коммуникативті-прагматикалық және эстетикалық бағдары кем түспейді. Мысалы: ... Бірақ, бұл тырп ете алар емес... Апырау, мынау сиқыр көзқарасты кімнен, қайдан көріп еді... (Ә. Кекілбаев)

Ғылыми стильдің ауызша түрінде ғылыми объектінің маңызды бөлігіне баса назар аударғанға айтылады. Ғылыми стильдің ауызша түрінде білімнің танымдық қағидасының тоқтап қалуынан көрінеді немесе ойдың басқа прагматикалық мақсатқа бұрылып кетуіне де болуы ықтимал. Әрине, контексте басқа қажеттіліктен туындайтынын да көруге болады.

Публицистикалық стильде апозиопезис айрықша стилистикалық мәнер түзе отырып, қоғамның прагматикалық мәселелерінің сырын ашуға ықпал етеді.

Ауызекі сөйлеу стиліндегі апозиопезис сөйлемдердің айтылуының бірнеше «ықтималдық» мүмкіндігі бар. Сөз этикасын сақтау, адресант қабылдаушыға ықпал етуді тоқтатқысы келгендіктен пайдаланбайды. Екінші себебі мәдени коммуникацияда субординация сақтау үшін арнайы тоқтатылынды.

Апозиопезистің тағы бір ерекшелігі адам психологиясына тікелей байланысты. Адам санасына ықпал еткен хабардағы тілдік сигналдар адамның жеке физиологиялық болмысынан тежегіш күштерге

не болады, сондықтан апозиопезис сөйлемдер пайда болады. - О, бейшара, болған су-ур!-деді Мәлика әзілдей күрсініп. - Сен бұл жаққа жетпей жатып-ақ жаңа ғашық бол біткен екенсің ғой... Ал, мен болсам... Ол тағы күлді. - Во әрі алда деп жүрмін... (Д. Исабеков) Жанайдаров жылан сорып жатқан құрбақадай табан асты шала-жансар күйге көшті. - Келсін... Келсін... Күтеміз... Сіз де келесіз бе? - Оның дауысына діріл араласты. - Ойбай-ау, онда... әрине, қуанамыз. Қашан? Бүгін кешке? Қайдан? Қалай-қалай? Англиядан? О құдай сақ... құдай сақт... - Жанайдаров өзіне-өзі көлем дегенше ана жақтағы адам трубканы қойып үлгерді. - Құдай ұрды деген осы!-деді ол дұға оқығандай күбірлеп. (Д. Исабеков).

Стилистикалық амал-тәсілдердің қатарына жататын стилистикалық фигуралар стилистикалық норманы толық қалыптандырады.

9-тақырып. Мәтін стилистикасы

Сабақ жоспары:

1. Мәтін туралы түсінік.
2. Мәтін құрылымы.
3. Мәтін стилистикасы

Мақсаты: Мәтін стилистикасы туралы түсінік.

Қысқаша мазмұны:

Мәтін стилистикасы мәтін түзуші тілдік құрылымдардың стильдік қызметін қарастырады. Мәтін құрамындағы тілдік бірліктері, күрделі синтаксистік тұтастықтар, абзац, троп түрлері т.б. құралдар белгілі бір стильдік мақсатқа орай жұмсалуды мүмкін.

Эпитеттер заттың немесе құбылыстың әртүрлі белгісін айқындап, оқырманға әсерлілігін арттырады. Кез келген құбылысты суреттеуде, өзіндік белгі-қасиеттерін ерекшелеп көрсетуде эпитеттердің қызметі айрықша. Эпитеттер зат-құбылысты, табиғатты суреттеуде болсын, кейіпкер бейнесін жасауда болсын жиі жұмсалатын көріктегіш, бейнелегіш құрал.

Арыстан кеуделі, бірақ бет-аузы бүтін, қаршыға көз, қыран қабақты, суық өңді жас жігіт – Ысмайыл батыр (М.М.).

Омырауы даладай, суық жүз, қыр мұрын, қалың қабақ, қияқ мұртты жас жігіт. (М.М.).

Бұл мысалдардағы арыстан кеуделі, қаршыға көз, қыран қабақты, суық жүз, қияқ мұртты деген эпитеттер кейіпкердің бет бейнесін оқырман көз алдына әкеліп қана қоймайды, оның мінез-құлқынан да хабар береді.

Теңеу – бір затты немесе құбылысты басқа бір зат немесе құбылыспен салыстыру арқылы сипаттайды. А.Байтұрсынұлы теңеуге мынадай анықтама береді: «Көріктеу нәрсені айыра көрсетіп, айқын шығаруға жарағанмен, нәрсенің бейнесін сүгіреттеп көрсетуге

күші жетпейді. Ондай орында белгісіздеу сипатты белгілі сипатқа, белгісіздеу нәрсені белгілі нәрсеге теңеп, көріктен, ашығырақ көрсетеміз.

«Белгілерінің ұқсастығына қарай бір заттың не құбылыстың атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы – метафора деп аталады».

Метафора көркем сөз стилінде бейнелеуші, мәнерлеуші тәсілге жатады.

Метафора – сыртқы не ішкі ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау. Метафора сөз мәнін ажарлай өзгертіп, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау арқылы мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту».

В.Хасанов қазақ тіліндегі метафоралардың екі түрін көрсетеді:

«Метафораның екі түрі бар деуге болады: бірі – белгілі бір шешеннің сөз саптауынан пайда болған индивидуалдық метафора, екіншісі – халықтық сипат алған дәстүрлі метафора.

Метафоралар ерекше бейнелілігімен қатар танымдық қызмет те атқарады. Олар дерексіз ұғымдарды анықтап түсіндіреді. Сол арқылы жазушының немесе кейіпкердің ойын дәл жеткізуге көмектеседі. Мысалы: ұйқының ауылы, көңіл толқыны, сөздің салмағы. Мұндай бейнелі көркем метафоралар кейіпкер тілінде де қолданылып, кейіпкердің шешендігін, тапқырлығын көрсетеді: Бүгінгі шырғалаң – шалшық су, кешесің де өтесің. Ертеңгі дүрбелең – айналып өткізбес ми батпақ болып шықпасын (М.М.).

Метафора кейде мысқылдық қатынаста беріліп, кейіпкердің мінез-құлқын, адамдық сипатын да білдіре алады.

Сүйіктім, мен өмірімде талай салпаңқұлақ есекті көрдім, ал мына сенің ғашығың солардың ішіндегі ең шымқай көгі (М.М.).

«Метонимия – белгілі бір заттар мен құбылыстардың сыртқы және ішкі мән мағынасының реалды байланыстылығына қарай алмастыру амалы». Метонимия тәсілі де теңеу мен метафора сияқты кейіпкердің белгі қасиеттерін ерекшелеп көрсетіп, оқырман назарын аударуда, тұспалдап, астарлап жеткізуде тиімді тәсіл болып табылады.

Бірсекеңнің қартайғанда көрген жалғыз қызығының тауаны шағылып қайтқаны мынау (М.М.).

«Құбылтудың бір түрі – кекесін, яки ирония /грек. Eironia – келемеждеу/; тағы бір түрі мысқыл, яки сарказм /грек. sarkasmos – масқаралау/».

«Юморда күлкілі құбылыстардың ең бір майда, зиянсыз түрлері алынады. Юмордағы күлкі - әзіл; ал әзіл келемежге айналса, - ирония

Сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Силь дегеніміз не?
2. Сильдің негізгі қызметін атаңыз?
3. Қазіргі стилистиканың қандай даму бағыттары бар?
4. Прагматика дегеніміз не?
5. Прагматистилистиканың қарастыратын мәселесі.
6. Прагматика, коммуникация, ақпарат дегеніміз не?
7. Дискурс пен мәтіннің айырмашылықтары мен ұқсастықтары, арақатынасы.
8. Дискурс пен мәтіндегі прагматикалық тоғысуынан пайда болды?
9. Қазіргі тіл ғылымында прагматикалық аспектіде зерттеудің қандай түрлері бар?
10. Прагматилистика қандай ғылымдардың тоғысуынан пайда болды?
11. Стилистикалық ұғымдар мен категорияларды атаңыз.
12. Функциональды стильдердің әрқайсысына тән стилистикалық категорияларды ажыратып көрсет.
13. Кейбір стилистикалық ұғымдарға сипаттама бер.

14. Стилистикалық норма мен тілдік норманың негізгі нежесін анықтаңыз.

15. Стилистикалық қателер мен сөз қателерін ажыратып көрсет.

16. Коммуникативтік норма мен стилистикалық норманың тиімді жақтарын ажыратып бер.

17. Прагматиканың орталық категориясын құраушы кім?

18. Неге прагматикалық фактор стиль түзуші болып саналады?

19. Дискурс пен мәтіндегі стилистикалық фигуралардың прагматикалық мақсаты неде?

20. Функциональды стильдердің лексикалық құралдарының ұйымдастыру ерекшеліктеріне тоқтал.

21. Функциональдық стильдер дегеніміз не?

22. Функциональды стиль түрлерін атаңыз?

ПРАКТИКА САБАҚТАРЫ БОЙЫНША ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК МАТЕРИАЛДАР

1. Практика тақырыбы: Стилистиканың ғылым және пән ретінде қалыптасуы

Барлық ғылымдардың зерттеу нысаны өзінің күрделілігімен даму эволюциясының тарихынан сан алуан процесімен ерекше көзге түседі. Стилистика ғылымы да осындай даму тарихын бастан кешірген. Стилистика ғылымының даму бағыты басқа ғылымдармен сабақтас. Қазіргі стилистиканың негізгі кезеңдері ертедегі антикалық риторика және поэтика, шешендік өнер ғылымдарымен өзара байланысып жатыр. Жалпы тіл ғылымында стилистика белгілі тарихи дәуірді бастан кешіргенмен, ол өзінің алғашқы мағынасын айтарлықтай өзгертілген жоқ. Ресейде стилистиканы ғылыми тұрғыдан зерттеу мәселесі XVIII ғасырда басталды. XX ғасырдың басында стилистика таза ғылымның нысаны ретінде қарастырыла бастады, тілдің функциональдық қызметін жан-жақты зерттеу нәтижесінде функциональдық стилистиканың негізі қаланды. Оған тілдің әдіс-тәсілдері туралы XX ғасырдың аяғында қаланған ғылыми-тұжырымдар негіз болды.

Жалпы лингвистикалық ғылымның және жеке ғылымдардың әдіс-тәсілінен стилистикалық талдау әдістері қолдана бастаған болатын. Стилистикалық талдау әдістерінің (орыс тілі ғылымындағы орны бойынша) негізі-тіл мен ойлау, тіл мен қоғам, тілдің әлеуметтік мәні мен қызметі. Стилистикалық талдау әдістерінің негізі қалануына осыған байланысты жазылған В.Гумбольдт, А.А.Потебня, Ф.де Соссюр, Б.Д.Куртэнэ, М.М.Бахтин т.б. еңбектерінің ықпалы болды. Әлемдік тіл білімінде, орыс тіл ғылымындағы стилистикалық зерттеу еңбектері негізінде қазақ тілі стилистикасы ғылыми тұрғыдан зерттелді.

Клімездің егемендік алуы және тіл заңының шығуы қазақ тілі функциональдық, ресурстар стилистикасын зерттеу бағыттарын жаңа мазмұнда қайта қарауға тікелей ықпал етті. Стилистика (лингвистикалық стилистика, лингвостилистика, жалпы стилистика) -тіл білімінің бір саласы. Стилистика тілдің көркемдегіш амал тәсілдерін, тілдің жұмсалу аясының түрлі қоғамдық салаларда қолданылуын, қатысымдық әрекетінің функциясын атқарады.

Филология ғылымында стилистика, стиль сөздері ертеден қолданысқа ие. Ресейде 19, тіпті 18 ғасырдан стилистиканың жекелеген аспектілеріне арналған зерттеулер шықты (мысалы, әртүрлі көркем шығармалардың не жазушылардың тілі, стилі туралы), теориялық сипаттағы еңбектер де жарық көрді. Алайда, ғылыми пән ретінде стилистика 20 ғасырдың 20-30 жылдарынан қалыптаса бастайды, ал оның бір тармағы болып саналатын функционалды стилистика 50 жылдардан бастап белсенді түрде зерттеу объектісіне айналады.

Стилистика, стиль ұғымының мәні тілдің коммуникативтік аспектісімен, тілдің қолданысымен, қызмет ету жағдайымен тығыз байланысты. Бұл мәселеге көңіл бөлу 19 ғасырдың аяғы 20 ғасыр басындағы тілші ғалымдардың еңбектерінен бастау алады: В.Гумбольд, Ф. де Соссюр, А.А.Потебня, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Е.Д.Поливанов, Л.П.Якубинский, Р.О.Якобсон, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур т.б. Функциональдық-стилистикалық зерттеулер, әсіресе, өткен ғасырдың 60 жылдарынан, тіл ғылымының тілдің құрылымын зерттеуден оның қызметін (тілдің тұрақты күйінен даму жағдайын) зерттеуге ауысуынан бастап белсенді жүргізіледі. Стилистиканың қалыптасуы әдеби тіл нормасы мәселелерін зерттей бастауға да тығыз байланысты (чех ғалымдары: В.Матезиус, В.Гаверенек, Э.Косериу, және орыс ғалымдары В.В.Виноградов, Г.О.Винокур т.б. еңбектері).

Стилистиканың қалыптасуына тіл ғылымының ұсақ бірліктерді зерттеуден ірі бірліктерге ден қоюы да (дыбыстардан-мәтінге қарай) әсерін тигізді. Стилистиканың дамуына әдеби тіл, тіл мәдениеті мәселелерін зерттеу де өзіндік үлес қосты. Бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына байланысты стиль, сөз мәдениеті мәселелері одан әрі өзекті бола түседі. Мәтін лингвистикасы, прагматика стилистикалық зерттеулердің кейбір жаңа бағыттарын туғызды. Ю.С.Степанов: Қазіргі уақытта ұлттық мәдениетті, тілді және психологияны зерттеу стилистиканың (тіл ғылымының бір саласы ретінде) пайда болуымен одан әрі нақтылана, айқындала түсті,-дейді. Стилистика, сонымен, өзінің сипаты, мәні жағынан-функционалды сипатқа ие (оның даму тарихы соны дәлелдейді). Бұл теориялық ғылым бола тұра, оның қолданбалы, тәжірибелік маңызын жоққа шығармайды. Керісінше стилистиканың дамуы (функционалды стилистиканың) тілді оқыту әдістемесіне, басқа қолданбалы салалардың дамуына ықпалын тигізді. Лингвостилистика тілдік теорияның іргелі мәселелерін зерттейді (мыс., тілдің әлеуметтік табиғаты, оның құрылымдық және функционалды аспектілерінің байланысы, қызмет ету заңдылықтары, тіл мен ойлаудың байланысы). Тіл ғылымы тарихындағы ұлы жаңалықтарының бірі-тілдің қос қырлылығының (жүйелілігі мен қызмет ететіндігі, қозғалмалылығы) ашылуы болды. Тіл осы екеуінің бірлігінен тұрады. Мұның бір жағы-құрылымдық-жүйелік жағы, жеткілікті дәрежеде зерттелсе, функционалды жағы (сөз тудырушылық аспектісі) енді ғана зерттеле бастады. Стилистика- әдеби тілдер жүйесін талдап, тілдік құралдарды қолдану заңдылықтарын түсіндіретін лингвистикалық пән. Стилистика «стиль» деген сөзден шыққан. Ал стиль дегеніміздің өзі латынша «Styles - жазу құралы» деген сөз. Латын тілінде кейіннен «жазу мәнері» деген мағынада қолданылған және осы мағынада

Еуропа білімпаздарының арасына көп тараған. Орта ғасырларда Греция мен Римде стиль- сөзге сендіру тәсілі, яғни стилистика- риторика (шешендік өнері) делінген.

Стилистика тәрізді сөздің қазіргі мән-мағынасы көпшілікке түсінікті. Ол - ұшталған таяқша деген мағынаны білдіреді. Ол кезде балауыз жағылған тақтайша жазу-сызу үшін пайдаланылған. Ойды дәлірек жеткізу үшін таяқша арқылы тақтайдағы жазуды әлденеше өшіріп, қайта жазуға, түзетіп отыруға да тура келген. Таяқшаны (стильді) пайдалана білу өнері кейіннен сөз шеберлігін, тіл мәдениетін арттыра түсу деген мағынада ұғыныла келіп пән атауы ретінде қалыптасқан.

Стилистиканың дамып, қалыптасуы ертеректен бастау алып, қазақ тіл білімінде де ол жан-жақты қарастырылып келеді. Қазіргі кезде арнайы пән ретінде жоғарғы оқу орындарында оқытылып, оның мәні мен мақсаты түсіндіріліп, ол туралы ғылыми еңбектер, оқу құралдары, оқулықтар және кейбір шығарма тілінің стильдік ерекшеліктері жайлы талдау кітаптары мен мақалаларда тіліміздің кейбір стильдік құбылыстары туралы көптеген пікірлерді кездестіруге болады. Қазақ тілінің стилистикасын зерттеуде М. Балақаев, Б. Манасбаев, Томанов, Жанпейісов, Р.Әміров, А. Ысқақов, Ф. Мұсабекова, Р. Сыздықова, М.Серғалиев, Д.Әлкебаева, Ә. Хасеновтің және соңғы жылдары А. Мырзахметқызы, О.Вүркітов, С. Қоянбекова т.б. ғалымдар мен ізденушілерді айтуымызға болады. Орыс тіл білімінде стилистика мәселелерінің зерттелуі көптен бері қолға алынған. Бұл жөніндегі еңбектер де жарияланып келеді. Әсіресе осы салада өнімді еңбек етушілер деп А. М. Пешковский, Л.В. Щерба, В.Виноградов, Г.В. Винокур, А.И.Ефимев, В.П.Мурат сияқты ғалымдарды атауға болады.

Тіл білімінде стилистиканың жалпыға бірдей қалыптасқан анықтамасы жоқ. Мұның бір себебі өзінің қалыптасуы барысында тіл білімінің бұл саласы әр түрлі бағыттардың құрамында дамыды. Алғашқы кезде көркем

тілді зерттеу аясында дамыса, соңғы кездері оның зерттеу нысаны әлдеқайда кеңейіп, тармақтала түсті. Жалпы алсақ, стилистика тілдің мәнерлі құралдары туралы, сонымен қоса тілдік құралдарды сөйлеудің мазмұнына, қарым-қатынастың мақсатына, жағдайы мен саласына сәйкес қолдану, яғни тілдің қызмет ету заңдылықтары туралы ілім деп анықтауға болады. Қарым-қатынастың анағұрлым жинақталған, әлеуметтік мәнге ие болған ондай салаларына ғылыми, көркем, публицистикалық, ресми және тұрмыстық салалар жатады. Функционалды стильдер осы салаларға сәйкес ажыратылады.

Кейде стилистиканы тілдің мәнерлегіш құралдары туралы ілім деп те анықтайды. Ондай жағдайда стилистиканың функционалдық жағы ескерілмей, ол тек тілдің стилистикалық боямалы құралдарын зерттейтін болып шығады. Сонымен қатар, стилистиканы функционалды стильдер туралы ғылым деп қана қарау жеткіліксіз, өйткені стилистика ілімі тілдің стилистикалық қорын зерттеуден бастау алады, әрі стилистикалық қор функционалды стильдерді қалыптастыруға да уақыт өте келе белсенді қатысады.

Сонымен, жоғарыдағы анықтаманы жалпы стилистикаға тән анықтама деуге болады. Жалпы стилистика зерттеу бағыттарына қарай іштей былай тармақталады:

1. Контекстен тыс түрде тілдің стилистикалық қорын зерттейтін саласы-құрылымдық стилистика.
2. Тілдің әр түрлі қарым-қатынас саласында қолдану заңдылықтары туралы ілім-функционалды немесе қолданымдық стилистика.
3. Көркем әдебиет стилистикасы.
4. Нормативті, практикалық стилистика.

Құрылымдық стилистика тілдік құралдардың стилистикалық сапа-қасиеттерін олардың нақты қолдану жағдайына қатыссыз тұрғыда зерттесе, қолданымдық стилистика, керісінше, тілдік құрылымдардың қызмет ету

ерекшеліктерін олардың белгілі бір жағдайларда (мысалы, белгілі бір жанрлық ерекшелікте, ауызша, жазбаша т.б.) қолдануымен байланысты қарастырады. Көркем әдебиет стилистикасы тілдік құралдардың ерекше салада, ерекше жағдайдағы қолданысын: көркем шығармада өнер тудырушы, өнер құбылысы ретіндегі қолданысын, яғни көркем шығармадағы өмірін зерттейді. Ал, практикалық стилистиканың міндеті-стилистикалық тілдік мәдениетті қалыптастыру. Бұған негіз болатын тілдің стилистикалық қорын және оның қызмет ету заңдылықтарын меңгеру, нұның өзі сөз қолданудың стилистикалық нормаға сәйкес дағдысын қалыптастырады. Бұлардың ішінде тілдің стилистикалық қорын зерттейтін құрылымдық стилистика саласы-әріден келе жатқан дәстүрлі сала. Оны сипаттама стилистика десе де болады. Ол тілдің стилистикалық бояуға ие құралдарын, тілдік тұлғалардың (диалогтан мәтінге дейінгі) мәнерлегіш мүмкіндіктерін, нағиналық-қолданымдық реңктерін зерттейді. Жазушы тілінде қолданылатын көріктеуіш-бейнелеуіш құралдар да осы стилистиканың қарамағына жатады.

Тілдің стилистикалық синонимдік қатары-оның негізгі зерттеу аймағын құрайды. Бір сөзбен айтқанда, жалпыхалықтық тілдік қордың (байлықтың) стилистикалық құрамын зерттейді, ал ол стилистиканың негізгі базасын құрайды.

Тіліміздегі лексикалық, фонетикалық, грамматикалық тәсілдерді қолдану принциптерін ретке келтіретін лингвистикалық стилистиканың орны ерекше маңызды. Лингвистикалық стилистиканы түрлерге бөліп жүйелеудегі негізгі принцип - оның негізгі зерттеу бағыттары болуға тиіс. Олардың бірі - мәтіннен тысқары стилистикалық ресурстар (мүмкіндіктер). Бұл аспектіні тіл ресурстары стилистикасы деп те атайды. Ал екінші-қоғамның әртүрлі аяларында тілдің қолданысқа түсу заңдылықтары. Бұл аспектіні функционалдық стилистика деп атайды. Қазіргі тіл білімінде стилистика

тармақтарының жіктелуіне байланысты, салыстырмалы-салғастырмалы (контрастивтік) стилистика, дара (индивидуальдық), функциональдық стилистика, зерттеу әдістемесіне байланысты синхронды стилистика және диахрондық стилистика, материалдардың ғылыми тереңдігі мен нақтылы шығарманы талдау үстіндегі деректерді сипаттауға байланысты теориялық стилистика және практикалық стилистика деп жүйеленеді.

Лингвистикалық стилистиканың тіл білімінің басқа салаларымен байланысына келетін болсақ, олар бір-бірімен тығыз байланыста. Әр түрлі стильдік сапа, мәнерлегіштік сипат тілдік единицалардың барлығында да болады. Сондықтан стилистиканың зерттеу объектісі – лексикология, семасиология, грамматика және фонетика зерттейтін единицалар.

Лексикология және стилистика. Лексикология сөздердің шығу тегін, сөз құрамын, оның баю жолдарын қарастырса, стилистика сөздердің қолданылу заңдылықтарын, сөздер мен сөз тіркестерін экспрессивтік тұрғыдан дұрыс пайдаланылу принциптерін зерттейді.

Семасиология және стилистика. Семасиология – тіліміздегі бейнелегіш тәсілдердің мағынасын, оның өзгеру заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Семасиологиялық стилистиканың міндеті – тіліміздегі бейнелегіш құрамдарды топтастырып, олардың стильдік қызметін, қолданылу заңдылықтарын көрсету.

Грамматика және стилистика. Стилистика грамматиканы да өзінің зерттеу нысаны ете алады. Стилистика грамматикалық құбылыстарға стильдік талдау жасайды.

Морфология сөздердің тұлғалық көрінісін және грамматикалық мағынасын, сөздердің құрылысын, өзгерілуін және құрамын талдап топтастырады. Стилистика ойды мәнерлі жеткізу үшін морфологиялық формаларды қандай жағдайда қалай қолдануға болатындығын қарастырады. Демек, морфологиялық тұлғадағы сөздердің,

олардың варианттарының ішінен сөйлеу не жазу арқылы жеткізілетін ойдың эмоциональды-экспрессивті реңін білдіре алатындарын сұрыптап қолдану принциптерін зерттейді. Синтаксис сөйлемнің құрылысын, сөздердің тіркесу заңдылықтарын қарастырады. Ал ойды білдіретін сөйлемдердің айтылуына, қолдану тәсіліне қарай әр түрлі реңдері болады. Ол қосымша мағыналар көбінесе сөздердің орын тәртібі мен сөйлемнің құрылысы арқылы беріледі. Яғни ойды мәнерлі жеткізуде синтаксистік тәсілдердің маңызы зор. Демек, стилистика синтаксистік құралдардың мәнерлілігін, оны дұрыс пайдалану заңдылықтарын зерттейді.

Фонетика және стилистика. Фонетика тілдегі дыбыстардың жасалуын, жүйеленуін зерттесе, стилистика дыбыстарды, оларға тән белгі, интонация, қайталау, дыбыс үйлесімділігі сияқты фонетикалық ерекшеліктерді белгілі бір мақсатқа икемдеп және оларды мәнерлі құрал ретінде пайдалануды қарастырады.

Стилистика-тіл білімінің тілдік тәсілдер жүйесін синхрондық және диахрондық жағдайда зерттейтін тіл ғылымының саласы. Стилистиканың қарастыратын мәселелері әр түрлі деңгейдегі тілдік құралдардың мәнерлегіштік мүмкіндіктері, олардың стилистикалық мәні мен бояулары, сондай-ақ қарым-қатынастың сан алуан аялары мен жағдайларындағы сөздердің қолданылу заңдылықтары, әр аяға байланысты қолданыс тәсілін пайдалану, ең бастысы тілдің қолданылуының коммуникативтік заңды мәселелері болып табылады. Стилистикада тіл деңгейлерінің барлық салаларындағы құралдар жұмсалады.

Практика тақырыбына сәйкес бақылау сұрақтары:

1. Стилистиканың даму тарихы
2. Тіл ярустары стилистикасы?
3. Лингвистикалық стилистиканың басқа ғылым салаларымен байланысы?
4. Лингвистикалық стилистиканың зерттеу объектісі?

2. Практика тақырыбы: Стилистиканың негізгі ұғым-категориялары

Тіл ғылымының басқа салалары сияқты стилистика ғылымының да өзіне тән категориялары бар. Стилистикалық категориялар стильдік белгілерден шығады. Функциональдық стильдердің өздеріне лайық стильдік ерекшеліктері болады. Публицистикалық стильге тән образдылық, ғылыми стильде жалпы қорытындылар мен дерексіздік, ресми стильге тән нақтылық, міндеттілік болу т.б. Осы стильдік белгілеріне қарай әр стиль туралы толық мәлімет алуға болады. Ол туралы мәтін құрастырылып, осының бәрі функциональдық семантикалық-стилистикалық категорияның моделі әр мәтіннің өрістік жүйесінен көріне алады, әр түрлі дәрежедегі тілдік және мәтіндік тәсілдер орталық және шеткі болып бөлінеді, олар жиынтығы арқылы ажыратылады. Стилистикалық категориялардың қатарына бағалау категориясы, акценттік категориясы, гипотезиялық категория, диалогтық категория, автор бейнесі категориясы, мәтін категориясы жатады. Акценттік категория-мәтіндік категориялардың бірі. Акценттік категория концептуалды тілдік бірліктердің мағыналық жақтан көңіл аударуын қажет етеді, адресат автордың көзқарасына көз жеткізу сенімділігін көрсетеді, сол арқылы қабылдаушы мен тыңдаушының ортақ түсінікке ие болуын қамтамасыз етеді.

Ғылыми стильде кездесетін стилистикалық категориялардың бірі- гипотезиялық категория. Гипотезиялық категория әр түрлі тілдік тәсілдерді оның ішінде белгілі болжамға негізделген жүйелілікті көрсетеді, мәтіннің белгіленген жазықтығындағы жалпы функциясы және семантикасының қалыптасқан сөз гипотездері немесе гипотезиялық құбылыс болып саналады. Стилистикалық категорияның тағы бір саласы-бағалалау категориясы. Кез-келген ғылыми мәтін

оқырманның атынан бағалау тұрғысынан қаралмаса, оның наамандықты керек ететін ғылыми білімі негізделмейді. Оқырманның объектіге қарым-қатынасы белгілі бағалау тұрғысынан айқындалады. Егер ғылыми стильде автор өзінің зерттеуіне сенімді болса, онда тыңдаушы тұрғысынан толық баға алады.

Стилистикалық категориялардың қатарына автор бейнесі категориясы жатады. Автор бейнесі категориясы жазушының өз дәуірінің әдеби тіліне, оны түсініп сезінуіне, поэтикалық сөз өрнектеріне деген қарым-қатынасына тікелей қатысты. Қазіргі қазақ стилистикасында автор бейнесі категориясын көлешекте жаһандану үрдісімен жан-жақты талдап оқытуды талап етеді. Функционалды стиль ұғымы-қазіргі стилистикадағы негізгі ұғым. Функционалды стильдер тілдің қолданысымен, қызмет етуімен тікелей байланысты, яғни шынайы сөйлеуде, мәтінде көрінеді.

Функционалды стильдерде әртүрлі тілдік деңгейлердің тұлға-бірліктері мен олардың стильдік болуға не түрлері белгілі бір қатынас саласында қызмет ету міндеттеріне сәйкесті түрде бірігеді. Функционалды стильді В.В.Виноградов: Стиль-бұл жалпыхалықтық, жалпыұлттық тілдің белгілі бір саласында тілдік қарым-қатынас құралдарының сұрыпталып тіркесу, қолдану тәсілдерінің қоғамдық тұрғыдан қабылданған, функционалды тұрғыдан шартталған, іштей біріккен жиынтығы. Ол басқа мақсатқа қызмет ететін, басқалай қызмет атқаратын өзі сияқты бейнелеу тәсілдерімен бір қатарда тұрады.

Функционалды стильдердің қалыптасуына әсер ететін факторлар тілден тысқары (экстралингвистикалық) және таза тілдік болып екі топқа бөлінеді. Функционалды стильдерді сипаттауда олардың екеуі де ескеріледі. Тілден тысқары стиль құраушы әсерлерге қоғамдық сана формасы және соған тән ойлау түрі, сөздің ауызша не жазбаша көрінісі, сөздің жанрлық

ерекшелігі, қарым-қатынастың түрі (көпшілік не жекелік), баяндау түрі (әңгімелеу, суреттеу, ойталқы), жағдаяттық-қоғамдық факторлар (сөздің тоны, сөйлеу актісінің түрі, тыңдаушы ерекшелігі) т.б. жатады. Бұлар объективті факторларды құраса, автор ұстанымы, оның даралығы сияқты субъективті факторлар да болады. Бұл факторлардың барлығы да сөз сипатына тікелей әсер етеді, бірақ олардың стиль құраушылық дәрежелері бірдей емес. Тілдің негізгі қатысымдық (коммуникативтік) қызметінен өзге де қызметтері бар екені белгілі. В.В.Виноградов функционалды стильдерді топтастыруда осы қызметтерін басшылыққа алады. При выделении таких важнейших общественных функций языка, как общение, сообщение и воздействие, могли бы быть в общем плане структуры языка разграничены такие стили: обиходно-бытовой стиль (функция общения); обиходно-деловой, официально-документальный и научный (функция сообщения); публицистический и художественно-беллетристический (функция воздействия). Алайда, тіл қызметтерін бұлай бөлу өте жалпылама және стиль түрлері де олардың ауқымына сәйес бермейді. Негізгі стиль құраушы факторлар функционалды стильдердің жүйелілігін қамтамасыз етеді. Стиль жүйелілігінің негізіне оны құрайтын тілдік бірліктердің бір мақсат негізінде өзара тығыз байланысып бірігуі жатады. Мысалы, ғылыми стильде жалпылама, дерексіз мәнге ие бірліктер белсенді рөл атқарса, көркем стильде керісінше, көркем-бейнелі тілдік нақтылыққа ие бірліктер маңызды болады. Тілдің өзінде, бір жағынан, стильдік тармақтарға жіктеліп дамыған сайын белгілі бір функционалды стильге тән тілдік құралдар тұрақтала түседі. Екінші жағынан, функционалды стильде оны құраушы факторлардың әсерімен тілдік бірліктердің белгілі дәрежедегі өзгерісі, ауысуы жүзеге асады. Соның нәтижесінде бір тілдік бірліктің өзі қай стильде қолданылуына қарай мағынасы жағынан функционалдық сипатқа ие болады.

Қазіргі кезде стилистика ғылымында функционалды белгісі жағынан стильдердің бес түрі ажыратылады. Олар: ғылыми, ресми, публицистикалық, көркем сөз және ауызекі тұрмыстық сөйлеу стильдері. Функционалды стильдердің әрқайсысы стилішілік тармақтарға жіктеледі. Мысалы, ғылыми стильдің таза ғылыми, ғылыми-оқулық, ғылыми-көпшілік сияқты тармақтары болса, ресми, іс қағаздары стилінің де ұйымдық, өкілеттік, анықтамалық-ақпараттық сияқты тармақтары бар, сол сияқты публицистикалық стиль де іштей жанрлық ерекшеліктеріне қарай көптеген түрге жіктеледі. Тілдік қолданыста функционалды стильдердің әр түрінің элементтері араласа жұмсалып, көп қабатты стильдік құбылыстар да пайда болады. Бұл жағдай стильдердің өзара әсері және олардың ішінде ұсақ жанрларға жіктеу нәтижесінде жүзеге асады.

Бақылау сұрақтары

1. Стилистикалық категориялардың түрлері?
2. Акценттегі категория?
3. Бағалау категориясы?

3. Практика тақырыбы: Тілдік құралдардың стилистикалық бояуы, оның түрлері

Тілдік қабаттардың бірліктері (әсіресе, лексикалық қабаттың) өздерінің негізгі мағыналарын тысқары, әрқилы реңктерге ие болып келеді. Стилистикалық табиғаты жағынан олар бірдей емес. Стилистикалық бояудың екі түрі ажыратылады: эмоционалды- экспрессивті және функционалды.

Функционалды бояуға ие тілдік құралдар да болады. Бірақ олардың ара-жігі экспрессивті бояуға қарағанда ондай айқын емес. Экспрессивті- эмоционалды бояу тілдік тұлғаның табиғи қасиеті болса, функционалды бояу тілдік тұлғаны қарым-қатынас жасаудың белгілі бір саласында көп қолданудан барып пайда болды. Соңғы жағдайда тілдік дәстүрдің де рөлі бар. Тілдік тұлға – бірліктерінің мағыналық-стилистикалық жағы мен оларды белгілі салада көбірек қолдану дәстүрі арасында қатаң тәуелділік бар. Белгілі салада тұрақты қолданудың нәтижесінде тілдік құралдың мағынасы белгілі стилистикалық мәнге, бояуға ие бола бастайды да, кейін тұрақты бекітіледі. Мысалы, ресми стильде қалыптасатын штамптар (жоғары жетістікке жетті, қаулы қабылдады т.б.) осындай қолданыстың нәтижесі. Стилистикалық бояуының сипатына орай, тілдік құралдар функционалды бояулы және экспрессивті бояулы болып бөлінеді. Функционалды бояулы құралдар функционалды стильдердің түр-түріне сәйкес өзіндік ерекшеліктерге ие болып келеді. Мысалы, ғылыми стильдегі терминдер, көркем әдебиет стиліндегі троптар мен фигуралардың түрлері, ауызекі сөйлеу стиліндегі қарапайым сөздер мен диалектизмдер функционалды бояулы құралдарға жатады. Экспрессивті құралдарға тілдің эмоционалды-экспрессивті бояуға ие құралдары жатады. Мысалы, эмоционалды реңкі жағынан олар көтеріңкі салтанаттылықты білдіретін немесе мысқылды білдіретін, немесе әшкерелеуші реңге

ие т.б. құралдар болып келеді. Бұлар, әсіресе, жекелеген сөздерге тән. Ол бояулар сөздердің контекстен тыс жағдайына да табиғи түрде тән болып келеді. Бұдан грамматикалық тұлға-бірліктерге қарағанда лексиканың эмоционалды-экспрессивті бояуы кең болады.

Стилистикалық мағына-тілдік-тұлға-бірліктің мағыналық құрылымдағы оның лексикалық, заттық, грамматикалық мағыналарынан тысқары қосымша белгісі. Бұл қосымша мағына тұрақты болып, тілдік қолданымның белгілі жағдайларында туындап отырады. Сөздің стилистикалық мағынасы оның ұғымдық мағынасына әсер етіп, сөз мағынасын белгілі бір бояуларымен қоса қабылдауға көмектеседі. Сөйтіп, стилистикалық мағына тілдік тұлға-бірліктің мағыналық құрылымының белгілі бір бөлігін құрайды. Бірақ ол тілдік тұлға-бірліктердің әрқайсысында әртүрлі дәрежеде көрінеді. Экспрессивті бояуға ие құралдарда айқын байқалса, кейбіреулерінде тереңде жатады, тек белгілі контекстік жағдайда ғана анық көрінеді. Парадигматика (грек. paradeigma-мысал, үлгі)

1. Адам санасында немесе жадында олардың формаларының немесе мазмұнының ортақтығына байланысты немесе бір мезгілде сол екеуінің ұқсастығы негізіндегі әлде бір әсерлер арқылы жинақталған және салыстыру қатынасына байланысты тіл жүйесінің элементтері ретіндегі лингвистикалық бірліктерді зерттеу аспектісі.

2. Лингвистикалық топтардың-парадигмалардың жиынтығын құрайтын тілдік жүйе. Синтагматика-тіл жүйесін зерттеудің парадигматика сияқты бір аспектісі. Ол да тілдік тұлғалардың арасындағы бір-бірімен ізбе-із байланыс кезінде туындайтын синтагматикалық қатынасы зерттеледі. Синтагматика синтагматуралы ілім деп те түсініледі.

Бақылау сұрақтары:

1. Тілдік құралдардың стилистикалық бояуы?
2. Стилистикалық бояудың түрлері?
3. Эмоционалды-экспрессивті бояуы?
4. Функционалды бояуы?

4. Практика тақырыбы: Стилистикалық норма, оның әдеби норманың басқа түрлерінен ерекшеліктері

Стилистикалық норма-тарихи тұрғыдан қалыптасқан, даму заңдылықтарымен жалпы қабылданған тілдегі стилистикалық мүмкіндіктерді тарату жиынтығы. Стилистикалық норма-бұл тілдік норма, бірақ стилистикалық кейбір әдістер оның ауытқуына себепкер болады. Қазіргі кезде әдеби нормалар түсінігі біршама біртекті болып келсе, ал стилистикалық нормаларының анықтамасы мүлде басқаша. Және бұл өз кезегінде стиль түсінігімен бір мәнді еместігімен байланысты. Тіпті кейде стиль нормалардан ауытқып кеткенде ғана көрініс береді деген ой-пікір айтылып жүр, осыған байланысты норма стильге қарама-қарсы қойылады. Бірақ көптеген лингвистер стилистикалық нормалардың бар екендігі туралы да айтып жүр (әдетте олар стильді жалпы тілдік әдебиетке қарсы қоймайды). Сонымен, зерттеуші М. В. Пановтың ойынша әдеби тіл стильдер жүйесі деп түсіндіріледі; олардың әрқайсысына ерекше нормативтілік тән, бұл Д. И. Шмелевтің стиль туралы біздің түсінігімізде ол қандай да бір нормалар жүйесі дегенге келеді деген пікірмен үндеседі.

Әдеби норма мен стилистикалық норма бір-бірімен байланыста ашылатын ұғымдар. Әдеби тіл нормасы белгілі кезеңде тілдік құралдарды қоғамдағы барлық адамдарға ортақ орнықты түрде қолдану үлгісі. Әдеби норма диалектілерге, ауызекі сөйлеудің қарапайым (қарабайыр) түрлеріне қарсы қойылады. Сондықтан оған жүйелілік, реттілік, баршаға міндеттілік, функционалды-стильдік жіктеліс тән. Осы тұрғыдан әдеби норманы функционалды стиль нормаларының біріккен жүйесі деп қарасақ, стилистикалық норманы әдеби норманың функционалды стильге қатысты көрінісі деуге болады.

Басқаша айтқанда, әдеби норма жалпы нормаға және жеке, функционалды –стилистикалық нормаға ажырытылады. Жалпы норма тұтастай әдеби тілге тән, оның барлық функционалды – стильдік тармақтарына ортақ. Ол стильдерді, стилішілік тармақтарды бір бүтін әдеби тіл жүйесіне біріктіреді. Жалпы норма тілдік деңгейлердің барлық қабатын тұтастай қамтиды. Мысалы, морфологияны тұтастай, сөзжасамның көптеген үлгілерін, сөйлемнің негізгі құрылымдық кестелерін, лексикадағы стилистикалық бейтарап сөздерді қамтиды. Жеке норма, негізінен, стилистикалық бояуға ие тілдік құралдарды қамтиды.

Стилистикалық нормада жалпыға ортақ міндеттілік, шегараларының айқын болуы жалпы нормадағыдай емес, аздау мөлшерде болады. Әр функционалды стильдің нормасы әр түрлі болып келеді. Біреуіне тән норма екіншісіне тән болмайды, не аз мөлшерде деректі болады. Мысалы, ғылыми стиль мен ауызекі тұрмыстық сөйлеу стилінің нормалары бір-біріне қарама-қарсы, ал ғылыми стиль мен ресми стильдің нормалары бір-біріне жақындау болады. Әр стильдің нормасына қысқаша сипаттама берейік. Ғылыми стильде сөйлемнің синтаксистік құрылымы толық, сөйлемдер шұбалаңқы, ұзын болады. Сөйлемдегі сөздердің орны логикалық қатаң тәртіпке бағынады. Мағынасы жалпылама-дерексіз сөздер басым қолданылады. Ғылыми стильдің дайындалу, көріну жағдайы да ерекшелікке ие: ол алдын-ала мұқият дайындалады және мұнда қарым-қатынас тікелей емес, жанама түрде орнатылады, көп жағдайда жазбаша көрініс табады. Ресми стильдің ғылыми стильге синтаксистік деңгейде біршама ұқсас жақтары бар (сөйлемдер ұзын, орын тәртібі тұрақты, бір мағыналы сөздер қолданылады), алайда одан мәнді айырмашылықтарға ие болып келеді. Сөйлемдер дайын үлгіге құрылып, бір қалыптан шыққандай, тілдік құралдары да шектеулі болады.

Публицистикалық стильде екі жақтың да қоспасы бар,

өзінше байланысты: бұл стильдің жанры әр алуан және жазбаша да, ауызша да көріне береді. Оған хабарлау және өсер ету функциялары тән. Осы жағдайлар оның тіліне де мақпалын тигізеді. Сондықтан онда ақпарат тасушы және экспрессивтілікке ие құралдар бірлікте қолданылады. Сонымен қатар газет тілінде, жедел шығуына байланысты, өбден тұрақталған (стандартқа айналған) құрылымдар да орын алады.

Көркем сөз стилінің нормасы өте кең, тіпті ол әдеби тіл нормасы ауқымынан шығып кете алады. Көркем әдебиет тіліне жазба және ауызша тілдік құралдардың бірігуі тән. Тек мынаны ескеру керек, біріншіден, көркем шығармада кез келген әдеби, әдеби емес тілдік бірліктер қолданыла отырып, бірақ олар өнер құбылысының заңдылықтарына бағынады, әдеби-эстетикалық өңдеуден өтеді. Екіншіден, көркем шығармада жазушының өзіндік дүние-танымы, көзқарасы бейнеленеді, шығарманың жанрлық, тақырыптық т.б. ерекшеліктері көрініс табады, әрі әр жазушының өзіндік тілдік талғамы болады. Сондықтан көркем шығарма тілінде әр жазушының стильдік даралығы, өзге де қайталанбас сөз қолданысы бейнеленеді. Осы жайларға байланысты көркем сөз стилінің басқа стильдерге қарағанда өзіндік ерекшелігі болады. Әрине, бұл айтылғандардан көркем сөз стиліне норма тән емес деген сөз шықпайды. Бірақ көркем сөз стилі нормасына әдеби тіл нормасы тұрғысынан келе беруге де болмайды. Сонымен, әрбір функционалды стиль өзіне тән сөз, форма, құрылымға ие болып келеді.

Стилистикалық норма туралы мәселе жоғарыда көрсетілгендей, сөйлеу мәдениеті мен стилистика қатынасы мәселесімен тығыз байланысты, өйткені зерттеудің алғашқы саласы ең бірінші тіл нормалары түсінігіне келіп тіреледі. Бұл салалардың шекарасы жеткілікті анық емес, және бұл ғылымдар бір-бірімен тығыз байланыста болады. Егер сөйлеу мәдениетінің пәнін дәлдік қана емес, сонымен бірге белгілі мағынадағы

сөйлеу өнері деп санайтын болса, онда стилистика сөйлеу мәдениетіне енеді. Л. И. Скворцовтың пікіріне жүгінсек: Сөйлеудің түпкілікті мәдениеті қазіргі заманғы әдеби тілде тілдесудің мақсаттары мен мәселелеріне сәйкес формалары мен стильдеріне ие болуын болжамдайды (Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970. 97-б.).

Сөйлеу мәдениетінің осындай түсінігін автор төмендегідей тұжырымдайды:

Өзіндік лингвистикалық саладағы сөйлеу мәдениеті туралы ғылым стилистикалық тілде және стилистикалық сөйлеуде араласып жатқан олардың ережелерін кеңейте түсетін және жасалған қорытындылары тілдік тәжірибеге қандай да бір әсер ететін, сонымен бірге негізгі эстетикалық нормалар, формалар, әдеби сөйлеудің көркем әдебиет стилі қозғалысымен байланыс тенденциялары арқылы анықтау мақсатындағы теориялық тәжірибелік пәндерінің көрінісі болып табылады. Байқап отырғанымыздай, зерттеуші-ғалым Г. О. Винокур сөйлеу мәдениетінің екі баспалдағын атап көрсетеді. Олардың төменгісі тек сөйлеу нормаларын сақтаумен байланысты, ал жоғарғысы стилистикамен байланыстылығы. Осыған сәйкес Г. О. Винокурдың стилистикалық нормалар-сөйлеу мәдениетінің мақсаты мен биік шыңы деген пікірін салыстыруға болады. Жалпы Л.И. Скворцовтың пікірі де мұнымен үндеседі. Г. О. Винокурдың ойынша тіл мәдениеті бұл біріншіден, тіл құралдары туралы ілім, екіншіден, тіл құралдарын пайдаланудың әр түрлі үлгісіндегі көзқарастар бойынша тілдік мәселелер туралы ілім. Жалпы осының өзі тілді игерудің екі баспалдағының ережесіне келіп жанасады. Бұл Вопросы о стилях языка и стилях речи. О разных степенях владения языком еңбектерінде нақты көрсетілген. Сонымен жалпы сөйлеу мәдениеті сөйлеудің дұрыстылығы мәселерімен шектеліп қана қоймай, өзінің жоғарғы деңгейінде стилистиканың проблематикасымен қиылысады, тіпті оның кейбір аспектісін қамти кетеді, бірақ онымен толық сәйкес келе

бермейді; осы ғылымдардың әрқайсысының өзінің арнайы мәселелерімен зерттеу нысанасы бар. Мәселен, В. В. Виноградов өзінің Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания еңбегінде: Тіл мәдениетінің мәселесі әдеби тіл стилистикасының ұстанымдары мен мәселелеріне толығымен сәйкес келеді деп ойлаудың қажеті жоқ деп жазды (15-б.).

Көптеген зерттеушілер тілдік нормалары бір жағынан әдеби тілде (фонетикалық, грамматикалық, лексикалық) екінші жағынан стилистикалық нормаға бөледі. Өз кезегінде стилистикалық нормаларды стилистикалық нақарланған тіл бірліктерімен және олардың қолданылу ұстанымдары мен байланыстырылатындығы сирек емес. Бұл мәселенің функционалды позициясы жағынан анығырақ Э. Г. Ризель өзінің Проблемы лингвистической стилистики еңбегінде: Стилистикалық нормалардың астарында, ол сол кезеңдегі тілдік нормаларды функционалды стиль мен жанрлық стильдердегі таңдау мен ұйымдастырудың міндетті заңдылығы жатыр дейді де, оның өзін 1) тілдік стилистикалық нормалары стильдегі жәні болатын құралдардың тізімі; 2) стилистикалық нормалар-жалпы мәтінді және оның бөліктерін құрастыру нормаларына бөліп тастайды. Ал стилистикалық нормалар: 1) функционалды-стилистикалық және 2) экспрессивті – стилистикалық деп екіге бөледі. Олар жалпы әдеби аяда алынған, оның таралу аймағымен шектелмейді (117, 118-б.).

Тілдік нормалардың динамикалық және функционалды табиғатын, оның коммуникативтік тиімділігін ескере отырып, нормалар сөйлесу жағдайларының белгілерінде және басқа да тілдесу сипатына сәйкес келіп, қолданыс табатынын байқауға болады. Алайда, бұл жерде Л. И. Скворцовтың тілдік нормалары жалпыға бірдей міндеттілігін абсолюттеуге жол бермеу туралы ережесін ескеру қажет, сөйлеу жалпы міндеттілік бойынша емес, жалпы қолданыс бойынша

жүзеге асуы тиіс екендігіне көз жеткізуге болады. Функционалды стилистикада қолданыс табатын стилистикалық нормалар – бұл тарихи қалыптасқан және сонымен бірге тілдің жалпы таралуының заңды түрде дамуының стилистикалық мүмкіндіктері. Бұл мүмкіндіктер белгілі бір мақсаттарға, тілдесудің белгілі бір саласындағы сөйлеу мәнері мен мағынасына негізделеді.

Функционалды-стилистикалық нормаларға жалпы тілдік нормаларға қарағанда еркіндік сипаты тән, алайда бұл еркіндік салыстымалы болып келеді. Сөйлеуді ұйымдастырудың қалыптасқан ережелерінен ауытқу дәрежесі айтылымның (мәтін) қандай орында тұруына байланысты өзгеріп отырады. Бұл орындар орталық, одан тыс немесе стиль аралық болуы мүмкін. Бірінші жағдайда нормалар қатаң және анық, екінші жағдайда – еркін, әрі нұсқалы. Алайда бұл еркіндік шығармашылық мүмкіндікке кеңістік тудырса да экстралингвистік және коммуникативті-прагматикалық заңдылыққа негізделген. Дәстүрлі ресурстар стилистикасындағы норма түсінігі әдетте стильдің бірлігі түсінігімен байланысты. Стиль бірлігінде шағын мән мәтінінде құралдардың әр түрлі, контрасты, стилистикалық маркировкалармен соқтығысуына жол берілмейді. Қазіргі заманға сай сөйлеуді пайдаланудың бұндай стиль қатаңдығының өзіндік салыстырмалы сипаты бар. Мысалы, ауызекі сөйлесуде кітаби жоғары сөздермен көмкеру немесе ғылыми немесе іскерлік сөйлеуге – ауызекі сөздерді қосудың қажеті жоқ. Және бұл ереже өз күшін әрқашан сақтайды. Алайда, біз қашан болса да тілдің функциялануына өтеміз және бірден сөйлеудің коммуникативті – функционалды жағына анықтама, баға беруіміз керек. Бұл құралдарды пайдалану және де стильді бағалауда, ең бастысы, сөйлесудің белгілі бір саласында, сөйлесу жағдайындағы коммуникативтік тиімділік факторы болып табылады. Осының бәрін әр түрлі функционалды стиль мен жанрларға талдау жасауда ескеру қажет.

Осыған қоса әрбір жеке жағдай сөйлеу фактісі ретінде жалпылауға жататынын ескеру керек және ең соңында ол қандай да бір функционалды стильге жатқызылады. Жекеше айтқанда, әр түрлі стильді, контрасты элементтердің әдейі соқтығысуы баяғыдай-ақ публицистикалық сөйлеудің бірден-бір тиімді стилистикалық әдісі болып табылады. Қазіргі заманғы фельетонда, мысалы, стильдік норма әр түрлі стильдік бірліктердің соқтығысуы болып табылады. Бұндай жағдай көркем әдебиетте де белгілі, ауызекі сөйлесуге де тән, ал ресми-іскерлік сөйлеуге, ғылыми сөйлеуге бұндай сипат тән емес. Сонымен, айтылымның стилистикалық нормаларға сәйкестігі немесе сәйкессіздік өлшемі серпулі, созылмалы және терең функционалды болуы тиіс; айтылымның (сөйлеу тілі, сөздік құрылым және оның құралының құрылымы) оның экстралингвистикалық негізбен (сөйлесу саласы, жағдайы, оның мақсаты мен маңызы және т.б.) ескеру қажет. Мұны анықтауда стилистика ғылымының орны ерекше. Бұл жерде егер тіпті жалпы тілдік нормаларға нұсқаулық тән болатын болса, онда функционалды-стилистикалық нормаларға тән болмақ екенін естен шығармау керек. Бұдан басқа, тілдесудің өз мәселелері генетикалық әр түрлі стильді құралдардың үйлесімділігін талап етуі мүмкін, және бұл функционалды көзқарастың стилистикалық нормаларының бұзылуына жатпайды. Осындай стилистикалық әдіс фельетонда өте кең беріледі, кейде ғылыми-танымал әдебиеттерде де кездесіп жатады (бірақ, әрине, басқа коммуникативті тапсырмаларда). Функционалды-стилистикалық нормалардың барлық ерекшеліктерін мәтінді талдауда оқытушы есінен шығармауы тиіс, өйткені функционалды-стилистикалық нормалар әр түрлі мәтіндердегі тіл құралдарын таңдау мен үйлесімділік ұстанымымен тікелей байланысты.

Бақылау сұрақтары:

1. Стилистикалық норма?
2. Стилистикалық норманың түрлері?
3. Стилистикалық норманың әдеби нормадан айырмашылығы?

В. Практика тақырыбы: Стилистикалық қате туралы Ұғым

Стилистикалық қате белгілі бір сөйлеу жағдайына сәй келмейтін, стилистикалық нормадан ауытқудың салдарынан болатын қатенің түрі. Тілді жұмсауда күнделікті өмірде түрлі нормадан тыс ауытқулар болып жатады. Мысалы, лексикалық, фразеологиялық, грамматикалық тұлға-бірліктерді өзінің негізгі мағынасына сәйкес өз орнымен қолданбаудан болатын қателіктер т.б. Бұлардың барлығы әдеби тілдің лексикалық, грамматикалық нормаларының сақталмауынан болатын тілдік қатенің түрлері. Стилистикалық қате көп жағдайда тілдік талғамның төмендігінен болады. Тілдік талғам-тілді, сөзді жұмсап үйрену, жаттығу арқылы қалыптасатын қасиет. Стилистикалық қатенің өзге қате түрлерінен басты ерекшелігі де осында-тілдік талғамсыздықтың көрінісі болуында. Сол себептен де стилистикалық қатенің болмауын қадағалайтын стилистикалық норма тілдің қатысымдық сапаларының қатарына жатады. Тілді білу, оның күллі байлығын игеру, дұрыс жазып, айта алу-қоғамның кез келген мүшесіне қойылатын талап. Білген нәрсені орынды және ұтымды жеткізу, тіл байлығының ішінен тек өзіңе керекті ғана таңдап алып, ұтымды пайдалана білу, бұл-өнер. Ал, өнер дегеніміз – шеберлік. Сөз жұмсау шеберлігіне қол жеткізу стилистикалық қателермен мақсатты күресу барысында қалыптасатын, асақ шыдамдылық пен төзімділікті қажет ететін шығармашылық процесс. Стилистикалық қателердің алдын алып, олармен үнемі күрес жүргізіп отыру жалпы халықтың сөйлеу мәдениеті мен стилистикалық сауаттылығын көтереді. Халықтың тілді қолдана білу мәдениеті күллі қоғамның рухани сауаттылығының көрінісі әрі өлшемі болып табылады. Тілде неғұрлым жиі ұшырасатын нормадан тыс ауытқулардың алдын алу үшін стилистикалық және стилистикалық емес

қате түрлерін ажыратып алу қажет. Стилистикалық емес қатенің түрлеріне лексикалық, фразеологиялық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік нормалардың сақталмауынан болатын ауытқулар жатады. Стилистикалық қатенің түрлеріне стильдік тұтастықтың сақталмауынан, сөз және грамматикалық құрылымдар мен формалардың сөйлеу мәнеріне, сөйлеу мақсатына сай болмауынан, сөйлеу түрі мен жанрдың формалық ерекшеліктерін ескермеудің салдарынан жіберілетін қателер жатады.

Стилистикалық сауаттылықтың сатылары мен соған байланысты болатын стилистикалық қатенің түрлері былайша топтастырылады:

1) қазақ тілінің стилистикалық ресурстарын толық білмеудің салдарынан болатын стилистикалық қателер;

2) тілдік-стилистикалық талғамның төмендігінен болатын стилистикалық қателер;

3) функционалды стиль нормаларының сақталмауынан болатын стилистикалық қателер. Стилистикалық емес қателер:

1. Лексикалық қателер:

1) Сөздің мағынасын білмей қолдану: Бәрінен де шиеттей баланы далаға тастамай өсіріп адам қылғанын айтсайшы;

2) Сөздің мағынасын білмей тіркестіру: Қырық құлаш қыл шылбырдан аттың мойнына тұзақ салды, Кеше ғана осы университет есігін аттағанда;

3) Сөздің мағынасының нақты қолданылмауы, күңгірт болуы: Жігіт жігерлене жұтынды; Екінші, үшінші курста біреудің айтқанымен жүрген сияқты ұйқылы көзбен сабаққа келіп аузын ашып сабақ айтады, айтпаса ол да жоқ;

4) Паронимдердің қолданысы: Төсек жаңартты (жаңғыртты); Жазушылар сұрақты қардай жаудырды (боратты).

2. Фразеологизмдерді қолдануда кететін қателер:

1) Тұрақты тіркес құрамындағы сыңарлардың мағынасына жақын келетін сөздермен ауыстырылып қолданылуы: Ауыр қылмысқа адамды өмір сүру құқығынан қию жатады.

2) Тұрақты тіркес мағынасының контекске сай келмеуі: Қысылтаяң қатал жағдайда қайрап, егеп сөз тапқанға қолқа жоқ дегендей ерге елге медет болып адамның ақиқат пен шындыққа, ақылдылық пен қайраттылыққа меңзеліп отырады.

3. Морфологиялық қателер:

1) Тек қана жекеше түрде қолданылатын зат есімдерге көптік жалғаудың тұлғасын қосып жазу:

Зат есімдерде септік жалғауларының дұрыс қолданбауы: Біз бұл өмірде бақытты болу үшін туылдық; ХХІ ғасырдың мақсаты осы, өмірде сау сәбиді өмірге келтіру, ішімдік пен есірткіден аулақ болу;

2) Сын есімнің шырайларын орынсыз қолдану: Бас Хатшының Баяндамасы проблеманың барынша тереңдігін және байыптылығын алғаш көрген БҰҰ-ға нүше мемлекеттер өкілдерінің ерен әсерін туғызғанын атап кеткен ләзім.

4. Синтаксистік қателер:

1) Сөз тіркестірудің нормаларының сақталмауы; бағыныңқы мен басыңқы сыңарлардың араларының тым ашық болуынан мағына байланысының нақтылығының болмауы: Қылмыс-елеулі маңызы бар немесе мемлекеттік қауіпсіздікке және адам өміріне зиян келтіретін әрекет не әрекетсіздік.

2) Етістіктің шақ тұлғаларының бір-біріне сәйкес қолданылмауы: Ең алғаш мектепте оқып жүргенде арман етіп, қиялдап жүрген Алматы қаласына келдік, армандаған нәнен несі болуымызға аз уақыт та қалды. Сондай-ақ, бұл сөйлемдегі арман етіп, қиялдап жүрген есімше тұлғаларының басыңқы Алматы сөзімен байланысы орынсыз.

3) Бірыңғай мүшелі сөйлемдерді қолдануда

жіберілетін қателер:

а) Бағыныңқылардың басыңқымен байланысының болмауы, бірыңғай мүше тұлғаларының біртектес келмеуі: Халық ауыз әдебиетінің көпшілігі халықтың мұңын жырлаған. Сол дәуірлердегі теңсіздіктерді, жолсыздықты көпшілігі ауыз әдебиеті арқылы білдірді;

ә) Бір-бірімен тегі және түрі жағынан біртектес сөздердің бірыңғай қолданылуы: Қазіргі кезде қылмысты жасайтын адамдар олар негізінен жас балалар.

4) Есімшелі, көсемшелі тұлғалы сөздердің орын тәртібінің сақталмауы, орынды жалғанбауы: Сіздің БҰҰ-ны жан-тәніңізбен қолдайтыныңыз үшін өзімнің шынайы құрметімді жеткізгім келеді.

5) Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің сақталмауы: Көшеде бір қарапайым өзімен-өзі кетіп бара жатқанда адамды полиция қызметкері көріп қалады.

б) Есімдіктерді орынсыз қолданудың себебінен сөйлемнің мағынасының күңгірттенуі: Қазіргі кезде қылмысты жасайтын адамдар олар негізінен жас балалар. Олардың қылмыс жасау себептері отбасының әкесінің немесе шешесінің жоқтығы, не тәрбиесін көрмеуі; Қауырт өткен көпжақты келіссөздер мен пікірталастар нәтижесінде шешімдер пакетіне қатысты келісімге қол жетті.

Олар 11 мамырда дауыс берусіз қабылданды; Егер елдің экономикасы төмен болса, қылмыстың жасалуы көп болады, өйткені халық жоқтықта өмір сүрсе ол өзіне керек затты алу үшін әр түрлі әрекеттерге барады, кейде адам өлтіруге дейін де барады.

7) Бастауыштың қайталанып, үстемеленіп жұмсалуды: Бұл адам мұны өзі білмей қалды «Менің Ы. Алтынсарин шығармаларынан алған жерім, яғни Ы. Алтынсариннің бізге қалдырған өнеге өсиеті бізге үлкен бір ғанибет». «Өлді деуге бола ма, ойлаңдаршы», - дегендей Ы. Алтынсарин, яғни ұстаз атамыз біз үшін тірі.

8) Құрмалас сөйлем құрамындағы компоненттердің

орын тәртібінің сақталмауы: Оның білгір достары, оған денеу бола тұра, болашағына зор ықпал етті.

9) Құрмалас сөйлем компоненттерінің арасында логикалық-грамматикалық байланыстың болмауы. Ол сырды біз оқып, түсініп, түйсігімізде сақтап, ұғынып, мойындаған кезде ғана шертімді деп ойлаймын. Әр адам ол сырды әрқалай шеше алады. Сол екі ауыз сөзін бізге жеткізуге ата-бабаларымыз әбден тырысқан. Бірақ бұл салт-дәстүр әлі жалғасуда және ұрпақтан-ұрпаққа әрі жалғасып, одан әрі дамып, көркем тіліміздің тағы да көркейе түсетіндігіне сенімдімін. Мұндай қазақ елінің байлығын ешқандай да жолмен жоғалтуға болмайды және ұрпақ жоғалтпайды; Мақал-мәтелдер көп болғандықтан, өгішілік кәсібіне де байланысты мақал-мәтелдер де аз емес.

10) Құрмалас сөйлем компоненттерінің тым шұбалыңқы болуы; сөйлемге қажетті сөздерді тастап кетудің салдарынан сөйлем мағынасының күңгірттенуі.

6. Практика тақырыбы. Ауызекі сөйлеу стилі

Ауызекі тіл, ауызекі сөйлеу — адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауының бір түрі. Ауызекі тілдің басты ерекшелігі — сөйлеудің алдын ала дайындықсыз, тікелей қарым-қатынас жасау барысында жүзеге асатындығы. Тіл білімінде ауызекі тілді функционалдық стильдердің бір түрі ретінде қарастырады. Басқа стильден оның біршама өзгешеліктері бар. Мұнда тіл мәдениетін қатаң сақтауға талап қою дұрыс бола бермейді. Негізгі мақсаты тікелей және тез хабар беріп, хабар алу болғандықтан ауызекі тілде әдеби тілдің нормасынан тыс сөздер мен сөз тіркестері — варваризмдер, кәсіби сөздер, жаргондар, диалектілер т.б. кездесуі әбден мүмкін. Бұл ауызекі тілдің заңдылығын бұзу болып есептелінбейді.

Ауызекі тілдің тағы бір ерекшелігі — әңгіме тақырыбының тез өзгеріп отыратындығы (екі адам ауа райы туралы сөйлесіп тұрып, күтпеген жерден өндіріс мәселесін сөз етуі мүмкін). Тілдегі экспрессивті, эмоциональдық қасиеттер көп жағдайда ауызекі тілде байқалады. Ауызекі тілде тілдік (лингвистикалық) факторлармен қоса, тілден тысқары факторлардың (экстралингвистикалық) да жарыса пайдаланылуы осы стильдің өзіндік ерекшелігі болып табылады (сөз болып отырған оқиға тыңдаушысына түсінікті болса да, бет пішінінің, қолының қозғалыстары, дауысты көтере немесе сыбырлай сөйлеуі т.б.). Экспрессия және ықшамдылық үшін ауызекі тіл сөздерді өзгеше жұмсайды, ерекше синтаксистік бірліктер (сөз тіркестер мен сөйлемдер) құрайды. Ауызекі тілдің тек өзіне тән сөздік қоры болады, ол екпінге, сөйлемдегі мағынаға көбірек сүйенеді.

Ауызекі тілді жалпыхалықтық тілдің бір түрі ретіндегі сөйлеу тілінен ажырата білудің елеулі мәні бар. Сөйлеудің ауызша түрі функционалдық стильдердің барлығында (сахнадан немесе радио мен теледидардан көркем шығармадан үзіндінің оқылуы, публицистикалық материалдың ауызша берілуі) кездеседі.

Тіл мәдениеті екі үлкен саланы – ауызша сөйлеу мәдениеті мен жазба тіл мәдениетін қамтитындығы танытатын жұмыстар жүргізу. Ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктерін мұғалімнің және оқушылардың өзара сөйлесуіне көңіл бөлігізіп талдату. Ауызша сөйлеу және ауызекі сөйлеу тілі болып бөлінетіндігіне мысал келтіру. Оқушылардың айналасындағы адамдардың, үй-ішінің ауызекі сөйлеуіндегі қателерді тапқызып, әдеби тілде сөйлеудің үлгісін келтіру. Ауызша сөйлеу мәдениеті орфоэпия қағидаларын сақтап, мәнерлеп сөйлеумен де байланысты екендігін түсіндіру мақсатында ауыз әдебиеті үлгілерін, шешендік сөздерді әуезді, мәнерлі, құлаққа дағымды етіп айтқызу. Әсіресе, дыбыстарды сындырып айтуға төселдіру. Пластинка немесе ұнтаспадан әртістер оқыған үзінділерді тыңдатқызып, салыстыра талдау жасату. Сөз қолдану мәдениеті, ең алдымен, сөздің емле ережесін сай жазылуымен байланысты екендігіне бағытталған жазба жұмыстарын жүргізу. Жазба жұмыстарында терминдердің, аң-құс, жан-жануар, өсімдік атауларының, шаруашылық, тұрмыс, мәдениет, өнер салаларына қатысты құрал-жабдық, ұғым атауларының, мамандық, кәсіп атауларының бірде бөлек, бірде бірге жазылуына көңіл бөлігізу. Іскерлік ортада әріптестердің атын әкесінің атымен қосып атау немесе олардың аттарының алдында «мырза», «жаным», «бикеш» сөздерін қолдану қалыптасқан. Іскерлер арасында адамдарға бұлай қарым-қатынас жасауды дұрыс деп есептесек, ал күнделікті жолдастарыңмен, жақын туыстарыңмен, сыйлас адамдармен тілдесуде аталған тіркестерді қолдану ресмилікке әкеліп соқтырады, жылы қарым-қатынасты алшақтатады.

Қазіргі кезде адамның атақ-дәрежесін атымен қоса айту күнделікті өмірде қолданыла бермейді. Атақ-дәрежесін айтып тілдесу тек арнайы кездесулерде, ресми жиындарда ғана қолданылады.

Ұлттық тіл – ауызекі және жазбаша түрдегі ұлттық

қарым – қатынас құралы.Қазақ тілінің пайда болуы, дамып жетілуі қазақ халқының ұлт болуымен тікелей байланысты.

Адам өз ортасымен күнделікті түрлі қарым – қатынаста болады.Сол арқылы тіршілік жасайды,білім,тәжірибе жинайды, жетіледі,өседі.Ал қарым – қатынас, негізінен, ауызекі тілдесу арқылы жүзеге асады.Ауызекі сөз ерекше сипатта құрылады.Ол стиль ауызекі сөйлеу стилі деп аталады.Ауызекі сөйлеу стилі – қазақ тілі стильдерінің бір тармағы.

Ауызекі сөйлеу стилі бірнеше түрге бөлінеді:

- 1) дидарластық сөз (әңгімелесу, сұхбаттасу);
- 2) полемикалық (дауласу) сөз;
- 3) көпшілікке арналған сөз (баяндама, лекция).

Дидарластық сөз стилі екі немесе бірнеше, сондай-ақ одан да көп адамдардың бас қосқан сұхбатында қолданылады.Сондықтан мұндай сөзге қатысатын кісілер әңгіме қызықты, әсерлі болу үшін алдын ала дайындалып келеді.Дидарластық әңгіме диалог түрінде де жүреді.

Даулы сөз пікір таластырушы немесе мүделлері қарсы кісілердің арасында болады.

Сөйлеу стилі адамдардың бір-бірімен күнделікті қарым-қатынасында ауызекі тілдесу түрінде жүзеге асатыны белгілі, яғни бұл жерде тілдің коммуникативтік функциясының баса сезілетіндігіне оқушылардың назарын аудару керек. Ауызша сөйлеуде еркіндік басым екендігі, күнделікті өмірдің барлық саласында тілдің қызмет ететіндігі, бірақ тілдік жүйені пайдаланудың әртектілігі түсіндіріледі. Сыныпта оқулықта берілген жаттығуларды орындатып, тапсырмалар бойынша сөйлеу стилін игерту, тілдік құбылыстарды талдау және оларды практикалық қажеттілікке айналдыру шеберліктерін жетілдіру жолдарын көрсететін шығармашылық жұмыстарды жалғастыруға болады. Мысалы: күнделікті тұрмыс тақырыбы мен ғылыми тақырыпта сөйлеу; жиналыстар мен радио, теледидардан сөйленген ауызекі

сөз үлгілерін салыстыру, өзіндік ерекшеліктерін анықтау. Мәселен, радиодан, теледидардан сөйленген сөздер формасы жағынан ауызша болып келгенмен, тілдік құралдарды пайдалануда әдеби норма ескеріледі. Ал енді ауызекі сөйлеудің қарапайым түрінің лексикасына диалектілер, қарапайым сөздер еніп кетіп отырады. Бұл — дайындықсыз сөйлегенде қолданылатын түрі.

Ауызекі сөйлеу стилінде жазылған көркем мәтін үлгілеріне стилистикалық талдау жасатуға үйретудің де маңызы зор.

- Жарықтарым-ау! Кінегені түзеткен кісі жоқ.
- Болыстың басы екеу дейсіздер ме?
- Не қыл дейсіңдер?
- Болмайтын жұмысты айтпандар.
- Ақылға түсіңдер!
- Жігіттер тоқтамайды. (Ж. Аймауытов)
- Мылжындап барасың, антұрған.
- Құдай ақы, рас. Біздің қатыннан құрт сұрап әкетті.

(Г.Мұстафин)

Жоғарыдағы мысалдардың тақырыбы мен сөйлеу жағдайына, лексикалық құрамына, сөз үлгілеріне, сөйлем құрылысына, сөздердің орын тәртібіне назар аударылады. Жаттығулардағы диалогтерді орындата отырып, сөйлеу мәнеріне, диалогті айтушының көңіл күйіне, сезіміне, дауыс ырғағының ерекшелігіне мән беріледі.

Жаттығуды орындатып болған соң, оқушылардың бұрынғы білім негіздеріне сүйене отырып, диалогтің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып, ауызекі сөйлеу тілі диалогке құрылатындығы, диалогтердің ілікпе сөздер (реплика) тізбегінен тұратынын, қысқа да тұжырымды болатынын естеріне сала отырып, өздеріне бірнеше диалогтер құрғызуға болады.

Үйге тапсырма ретінде өздері оқыған газет-журналдарынан, көркем әдебиет беттерінен диалогтерді теріп жазуды тапсыру керек.

Ауызекі сөйлеу стилінің қолданылатын формалары

жарыссөз, дәріс, консультация, баяндама, әңгімелесу, сөйлеу стилінің ерекшеліктері жөнінде айтылады.

Қазақстанның табиғаты, халық шаруашылығы, байлығы жайында әңгіме айтқызуға, дәріс оқытуға, баяндама жасатуға болады.

Оқушылар жасайтын баяндаманың формалары төмендегідей болып келеді. «Қазақстан табиғаты және қазба байлықтары» атты баяндаманың үлгісі.

Қазақстанның табиғаты алуан түрлі. Еуроазия материгінің орталық бөлігінде жатқан және дүниежүзілік мұхиттан алыс ел болғандықтан, ауа райы құрғақ, жерінің үштен екі бөлігі қуаң, шөлейтті аймақ. Жерінің кеңдігі соншалықты, солтүстігінде қар енді еріп жатқанда, оңтүстік облыстарында жеміс ағашы гүлдеп жатады.

Жер қойнауы пайдалы қазбаға өте бай. Дүние жүзіндегі теңдесі жоқ, қалыңдығы 150 метр келетін көмір алабы — Екібастұз — қазақ жерінде. Қазақстанның экономикасы тек ауыл шаруашылығы ғана емес, өнеркәсіп салалары өндірген өнімдерімен де дүние жүзіне танымал. Балқашта қорытылатын мыс Лондондағы халықаралық түсті металл биржасында сапа эталоны ретінде тұр.

Ауызекі сөйлеу стилі — 1. Тілдің негізгі қызметі қарым-қатынас жасау қызметінің жүзеге асуына байланысты. ^[1].

Бұл өте кең таралған функционалды стиль. Тұрмыста, отбасыда, өндірістегі бейресми қатынастарда адамдардың еркін қарым-қатынас жасау саласын қамтамасыз етеді. Ауызекі сөйлеу стилі өте функционалды стильдерге, әсіресе олардың ауызекі түрлеріне ықпал жасайды: баяндама, дәріс, пікірталас т.б.

2. Ауызекі сөйлеу стилі өзіндік ерекшеліктерін жасайтын айрықша белгісі жағдайға байланысты сөйлеу мәнері, эмоцияға қарай тілдік бірліктерін қолдану өзгешелігі болады. Бұл ерекшелігі ең алдымен, ондағы лексика-фразеология байқалады;

а) ауызекі сөйлеу стилі диалогқа құрылады.

Қатысушы екі адам. Интонация ерекше қызмет атқарады. Сөйлеу тілінің тағы бір ерекшелігі монолог (бір кісінің сөзі көпшілік алдында сөйлеу, баяндама, дәріс, консультация);

ә) Ауызекі сөйлеу стилі ерекшеліктерінің екінші түрі оның эмоциялылығы, өйткені айтушы өз эмоциясын сол сөздің аясына сыйғызуға тырысады. Мыс., «Көбірек сөйлеп кетті» (бәсендеу түрі, бірақ эмоция сезіледі), «Мылжындап кеттің ғой!» (эмоцияның қатаң түрі);

б) Ауызекі сөйлеу стилі әдеби кейіпкердің сөйлеу ерекшелігі мен мінезін таныту үшін ол өмір сүрген ортадағы жергілікті диалект сөздерді стильдік мақсатта әдеби қолданады;

в) Ауызекі сөйлеу стилінде қыстырма, қаратпа, одағай сөздер жиі қолданылады. Мыс., «Айналайын-ау, сені түсінеді деп айтып отырмын». Сондай-ақ, сыйлау, құрметтеу, кішірейту, еркелету амал-тәсілдері көбірек пайдаланылады;

г) Ауызекі сөйлеу стилі тілдің көркемдегіш бейнелеуші тәсілдері де қолданылады (теңеу, эпитет, гипербола). Мыс., «Өгіздей біреу алдымнан шыға келді»;

д) Ауызекі сөйлеу стилі басқа стильдерден өзгешелігі мен ерекшелігі, ең алдымен синтаксистен сөйлем құрылысынан байқалады. Стильдің бұл түрінде сұраулы, лепті сөйлемдер катысады. Диалогке құрылады. Ауызекі сөйлеу тілінің стилі ой көбіне автоматты түрде (аяқастынан) дайындықсыз айтылады.

Сабақтың тақырыбы: Ауызекі сөйлеу стилі

б) Жаңа сабақты түсіндіру.

Күнделікті қарым - қатынас, негізінен, ауызекі тілдесу арқылы жүзеге асады. Ауызекі сөйлеу барысында өзіндік мақсат, тілдік құрылым, қолданыс ерекшеліктері байқалады.

Ауызекі сөйлеу стилі

Мақсаты: Кеңесу, көзбе - көз
тілдесу мен пікірлесу, ой бөлісу

Қолданылу аясы: Еркін әңгіме - сұхбат, дауласу, көпшілік

алдында сөйлеу кезінде қолданылады.

Стильдік сипаты: Сөздер мен сөз тіркестерін еркін қолдану, даярлықсыз өткізілуі. Ым - ишара қолдану

Тілдік амал - тәсілдері, сөйлеу тілі ерекшеліктері: Лексикалық ерекшеліктері. Қарапайым, бейтарап, диалект, кәсіби, ауыспалы мағынадағы бейнелі сөздер, метонимия, эвфемизм еркін қолданылады. Фонетика - морфологиялық ерекшелік. Дыбыстарды түсіріп айту, оқшау сөздермен эмоционалды - экспрессивті, қысқарған сөздер қолданылуы. Синтаксистік ерекшеліктер. Сұраулы, лепті, толымсыз, риторикалық сұраулы сөйлемдер қолданылып, диалогқа құрылады.

Сөйлеу тілінің бұл сипаттарын жазушылар көркем әдебиетте кейіпкердің бейнесін ашып, мінезін таныту мақсатында әдейі пайдаланады. Сөйлеу стилі адамдардың бір - бірімен күнделікті қарым - қатынасында ауызекі тілдесу түрінде жүзеге асады. Бұл стиль түрін жазушылар әдебиетте кейіпкердің бейнесін ашып, мінезін таныту мақсатында көркемдегіш сөздерді пайдаланады екен. Мыс:

- Ананы қара, аузы аңқайып кетіпті. «Жоғарғы ерні көк тіреп, төменгі ерні жер тіреп» деген осыған айтылған сияқты.

Жаттығумен жұмыс: Мәтінді оқып стилдерді анықтаңдар.

Талдау жұмыстары: Томар бірыңғай жуан буынды сөз Т - қатаң

Екі буыннан тұрады: ашық, бітеу О - жуан, еріндік, ашық Буын үндестігі бар М үнді Томар түрінде тасымалданады А - Жуан, ашық, езулік Екпін соңғы буында Р - үнді

1 - тапсырма: Сөйлемдерді ауызекі сөйлеу стилінің түрлеріне қарай талдаңдар.

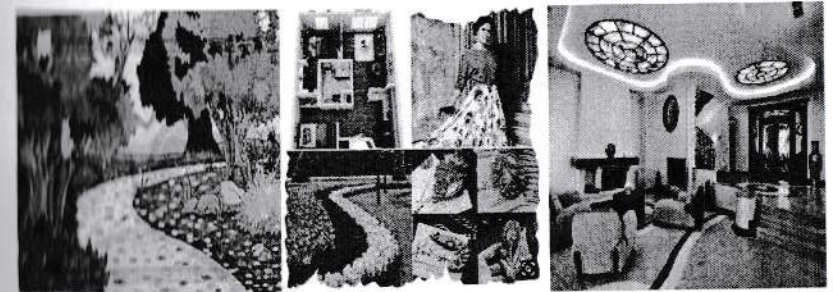
Ол кезде біз Сұлутөрдің Қосарық деген жерінде тұратынбыз. Бұлай деп кім, қашан қойып жүргені бізге беймәлім. Бірақ әр жерде бір тапал тамдардың арасымен ирелеңдеп ағып жататын арық бар болатын. Неше жылдар

бойына су шайып, мүжіле - мүжіле арнасының екі жиегі биіктеп, жарқабақтанып кеткен.

2 - тапсырма. Ауызекі сөйлеу стилінде түсіндір

Бақыт деген - сенің бала күндерің
Бақытсыз - ақ бақытты боп жүргенің,
Бақытын да, басқасын да білмеуің
Бақытсыз - ақ ойнағаның, күлгенің.
Бақыт жайлы менің мынау білгенім,
Бақыт деген - бірде шаттық, бірде мұң.
Бақытты сол - тәрік етіп түндерін,
Бақыт іздеп азаптанса кімде - кім

Суреттердегі іс-әрекетті әңгімеле. Дизайнерлер түрлеріне сипаттама бер.

Сұхбатты тыңдаңдар. Ауызекі сөйлеу стиліне мән беріңдер

Заманауи технология

Диана: - Зарина, сенің жұмыс кабинетіңде қандай техникалық құралдар бар?

Зарина: - Компьютер, цифрлы фотоаппарат, плеер бар.

Зарина: - Кеше мен notebook сатып алдым.

Диана: - Компьютеріңді Интернет желісіне қостың ба?

Зарина: - Иә, әрине. Жылдамдығы жоғары интернет жүйесіне қостым. Мен интернет материалдарын көп оқимын ғой.

Диана: - Сен, «Power Point» бағдарламасымен жұмыс істей аласың ба?

Зарина. - Әрине, «Power Point» бағдарламасын тез үйрені алдым. Оның пайдасы көп екен. Сол арқылы презентациялар жасап жүрмін.

Диана: - «Үздік оқу орындары» туралы презентациялар бар ма?

Зарина: - Бар. Қажет болса, флешкаға жазып берейін.

Диана: - Саған көп рақмет!

7. Практика тақырыбы. Ресми-іскери стиль

Ресми стиль — ресми қатынастар аясында қызмет ететін стильдің бірі. Ресми құжаттар мен іс қағаздарының стилі деп те аталады.

Ресми стильге тілдік тұрғыдан төмендегідей талаптар қойылады:

1. түйіндеменің дәлдігі немесе бір мағыналылығы;
 2. айқындық немесе жүйелілік;
 3. логикалық, яғни қайшылықтың болмауы, дәлелділігі;
 4. баяндаудың ықшамдылығы, артық сөздің болмауы.
- Лингвистиканың салалық тұрғысынан да мәтінге қойылатын талаптар болады.

• Лексикада — ресми құжаттар мен іс-қағаздарына тікелей қатысы бар сөздерді орнымен қолдану, көнерген сөздерді бейтарап, кітаби немесе әдеби сөздермен алмастыру;

• морфологияда — жалпылық мағына беретін сілтеу есімдіктерін қолданбау;

• синтаксисте — сабақтас құрмалас сөйлемдердің (себеп, мақсат, салдар, шарт бағыныңқылы) көбірек жұмсалыуына мүмкіндік беру;

• қыстырма конструкцияларды қолдануды дағдыға айналдырмау сияқты принциптердің сақталуы бұл стильдің ерекшелігін айқындай түседі.

Ресми іс қағаздар тілі- әдеби тілдің стильдік тармақтарының бірі болғандықтан әдеби тіл деген мәселеге де тоқтала кеткенді жөн көрдік. Әдеби тіл-жүйелі қалыпқа түскен, стильдік тармақтары бар, қоғамдық қызметі әр алуан тіл. Әдеби тіл жалпы халықтық тілдің ең жоғары формасы болып есептеледі. Қоғамның, мемлекеттің дамуымен байланысты, сол мемлекет тілінің байлығы, мәдениеті артып, қолданылу аясы да кеңейе түседі. Мемлекет тілі- көркем әдебиеттің, ғылымның, іс- қағаздардың, өнер- білімнің, баспасөздің тілі. Тілдің қалыпқа түсуі, дамуы халықтың жазба мәдениетімен

тікелей байланысты. Жазба мәдениет арқылы тіл байлықтары екшеленіп, құрылысы да жүйелі қалыпқа түсіп дамиды. Яғни халықтың жазба мәдениетінің болуы тілдің әдеби қалыпқа түсуінің негізгі шарттарының бірі.

Әдеби тілдің негізгі белгілерінің бірі – бірізділік. Бұл бірізділік тілдің орфографиясында да, грамматикасында да, терминологиясында да сақталуға тиіс. Яғни тілдегі сөздердің бір ізге түскен айтылу нормасы, жазылу нормасы, қолданылу нормасы болу керек.

Жазба әдеби тіл қоғамның мемлекеттің ресми тілі болғандықтан оның қызметінде, қолданылу аясында барынша кең болады. Тіл мемлекетте жүргізілетін іс қағаздарының, әдебиеттің, оқу-ағарту, тәрбие жұмыстарының, саясаттың, өнер-білімнің, бұқаралық ақпарат құралдарының барлық салаларында қызмет атқарады. Осыған орай тілдің түрлі стильдік тармақтары пайда болады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің мынадай стильдік тармақтары бар

- Ресми іс қағаздар тілінің стилі;
- Публицистикалық стиль;
- Ғылыми – көпшілік әдебиет стилі;
- Көркем әдебиет стилі;
- Ауызекі сөйлеу тілінің стилі;

Әдеби тіл халықтың ауызекі сөйлеу тілімен тығыз байланыста болады. Себебі әдеби тіл халық тілі байлығының негізінде толығып, кемелденіп отырады да, халық тілі де өз есебінде әдеби тілдің ықпалы арқылы көркемденіп, дамып отырады. Кез-келген қоғамдағы мәдениетті адам әдеби тілде сөйлеуге тырысады. Дамыған, өркениетті мемлекетте бұл – жалпыхалықтық дәстүрге айналады. Осының нәтижесінде қоғамда әдеби тілдің жазба түрі және сөйлеу түрі пайда болады.

Тілді дамытып жүйеге салуда, сөздерді ұтымды пайдаланып, тіл шеберлігінің жаңа үлгілерін тудыруда, тіл мәдениетін дамытуда жеке адамдардың, сөз өнері шеберлерінің ерекше әсері, рөлі болғанымен әдеби тілді жеке адамдар жасамайды. Сөз өнері шеберлері белгілі

бір кезеңдегі әдеби тілді жаңа сатыға көтеруге ықпал еткенімен қазақ әдеби тілі қазақ жерін мекендеген халықтың тіл байлығын шебер, ұтымды пайдалана білуі, дамытуы, қалыпқа түсіруі негізінде жасалды.

Қазақтың халық болып құралған шағы 15 ғасыр екені тарихтан белгілі. Бірақ бұдан қазақ әдеби тілі де сол кезде қалыптасты деген ұғым тұмауы керек. 15 ғасырға дейін түркі халықтарына ортақ жазба ескерткіштер де, әдеби тіл де болған. Бірақ күллі қоғамға қызмет ететін, қоғамда қарым – қатынас жасаудың жоғары формасы болып табылатын қазақ әдеби тілі бірден қалыптаса қойған жоқ.

Ресми, іс қағаздар тілінің стилі. Ресми, іс қағаздар стилі кейде кеңсе стилі, ресми стиль, іс қағаздар стилі деп те айтыла береді. Ресми, іс қағаздар тілінің ерекшелігі, онда факті дәл көрсетіліп, бір ізбен жүйелі жазуға айрықша мән беріледі. Өйткені іс қағаздары да, ресми құжаттар да ерекше қатынас жасау құралы болып саналады. Бұл стиль ел билеу, мемлекет жұмыстарын жүргізумен байланысты. Қазақ елін Алтын Орда хандығы, бертінде қазақ хандары билеген кездерде әр түрлі жарлық, шарт, қатынас қағаздар болды. Бірақ олардың тілі, құрылысы қазақ тілінің ерекшеліктеріне негізделмей, Орта Азия халықтарына ортақ әдеби тілге негізделген болатын. Ресми, іс қағаздарының түрлері қазір екі тілде (орыс, қазақ) пайдаланылады. Дегенмен ресми, іс қағаздарының түрлері қазір көбінесе орыс тілінде жазылады. Олардың ішінде жарлық, заң, жарғы т.б. мемлекеттік құжаттар орыс тілінен қазақшаға аударылып, газетке басылып отырады. Сондықтан қазақ тілінде қолданылып жүрген қалыптасқан сөз орамдарының көпшілігі орыс тілінің ықпалымен жасалған: қызу мақұлдау, қызу қарқын, тұрмыстық қызмет, қызмет көрсету, жүзеге асыру, қамтамасыз ету, өз күшінде қалдыру, қол жеткен табыс, кең жол ашу, іске қосу, мәселе көтеру, алғыс жариялау, сөгіс жариялау т.б. Мұндай сөз орамдары іс қағаздары мен ресми құжаттарда дайын тілдік единица ретінде жұмсалып, ол қағаз үлгілеріне

кеңселік сипат береді.

Көптеген сөздер белгілі бір стильге телулі болады да, қолданылу жағынан шекткіліп отырады. Мысалы, тағайындалсын, міндеттелсін, осы анықтама берілді, қаулы етеді, жарлық етеді, түсініктеме сияқты сөздер мен сөз тіркестері ресми, іс қағаздар стиліне тән.

Ресми іс қағаздарына кейде бір заттың я ұғымның атауы қолданылу орнына қарай әр түрлі аталады. Мысалы, адам деген сөз ресми құжаттарда – азамат, жолдас, телефон станциясында – абонент, ательеде – заказ беруші, шаштаразда – клиент, ауруханада – науқас, санаториде – демалушы, тынығушы, транспортта – жолаушы т.б. болып айтылады.

Іс қағаздар стиліне әр түрлі мекемелерде жүргізілетін жазу үлгілері жатады. Іс қағаздары белгілі бір форма бойынша жазылады. Ол форманың түрлі үлгілері болады. Іс қағаздарының үлгілеріне өтініш, сенімхат, қолхат, анықтама, мінездеме, шақыру билеті, хабарландыру, қатынас қағазы, акт, мәлімдеме, хаттама, шарт, міндеттеме, бұйрық, есеп т.б. жатады. Іс қағаздарының әрқайсысының бұрыннан белгілі бірыңғай сөздері мен сөз тіркестері, сөйлем үлгілері болады. Іс қағаздары көбінесе сол үлгі бойынша жазылады.

Іс қағаздары дегеніміз – жеке адамның, ұжымның, фирмалардың, мекемелердің атқаратын қызметіне байланысты пайда болатын жазбаша (ауызша) қарым - қатынас құралы. Іс қағаздарының түрлері

↓

Арыз
Өтініш
Бұйрық
Өмірбаян
Анықтама
Хаттама
Куәлік
Сенімхат

Ұсыныс

Қолхат

Мінездеме

Түсінікхат

Келісімшарт

Акт

Ресми құжаттарда саяси-публицистикалық лексиканың, әкімшілік терминдердің қолданылуы басым келеді.

Іс қағаздар үлгілері

Хат - эпистолярлық қарым-қатынасқа пайдаланылатын құжаттардың бірі. Әр жағдаятқа (ситуация) орай хаттар жазылады. Демек, мазмұны, мақсаты, қалпы жағынан хаттың бірнеше түрі болады. Мысалы:

I. Жеке хат.

Жеке хат – екі адамның арасындағы хат алмасу. Егер хат жазатын адамдар таныс емес немесе бастық – қарамағынадағы адам болса, онда жеке хат ресми сипатта болады. Ал туыстар мен достардың хаттары бейресми сипатта болады. Сондай-ақ бейтарап сипаттағы жеке хат та болады, бұл – әлеуметтік дәрежесі, лауазымы, жасы бірдей адамдар, әріптестер арасындағы хат.

II. Іскери хат.

Бұл – мекемелер, кәсіпорындар, мемлекеттер арасындағы хат. Іскери хат белгілі лауазымды адамға немесе бірнеше лауазымды адамға жазылады.

III. Жеке іскери хат.

Жеке іскерихат – жеке тұлғаның заңды тұлғалармен хат алмасуы. Оған ресми сипат тән.

IV. Мақсатына қарай хаттың бірнеше түрі бар:

- баяндау мазмұнындағы хат (хабарламахат, өмір, қызмет, оқу туралы хат);

- әсер ету мазмұнындағы хат (шақыру хат, өтініш хат, талап хат, сауалхат, кеңесхат, ескерту хат);

- эмоционалды-бағалау мазмұнындағы хат (арыз хат, көңіл айту хаты, мақұлдаухат);

- этикет мазмұнындағы хат (құттықтау хат, алғыс хат, кешірім хат, байланыс орнату хаты).

Іскери хаттың нақты құрылымы болады: басталуы, негізгі мазмұны және соңы.

Хаттың басталуында хатты жазған ұйымның атауы, хат арналған ұйымның атауы, хат жазылған айы, күні, жылы көрсетіледі. Хаттың негізгі мазмұнында *әдетте, осыған байланысты, осыған орай, сол себепті, біздің ойымызша, Сіздің атыңызға, Сіз басқарып отырған мекеме сияқты орамдар қолданылады.*

Хаттың соңында хат жазушы адамның лауазымы, хат жазылған айы, күні, жылы көрсетіледі, лауазымды адамның қолы қойылады.

Шақыру хат

Өзбекстан Республикасы Жоғары және орта арнаулы
білім министрлігі

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті, Қазақ
тілі және әдебиеті кафедрасы

Тұран академиясының академигі, әдебиетші ғалым
Сейданов Қалдыбек жолдасқа!

Сізді 2020 жылдың 28 ақпанында өтетін Қазақтың
ұлы данышпан ақыны, философ, аудармашы Абай
Құнанбаевтың 175 жылдығына орай өткізіліп жатқан
әдеби-ғылыми конференцияға шақырамыз.

Конференцияның күн тәртібінде:

1. Кіріспе сөз институт ректоры, профессор Ғафуржан
Исроилович Мухаммедов баяндама жасайды.

2. Тұран академиясының академигі Қ.Сейдановтың
«Абай және Науаи» тақырыбында баяндамасы.

3. Конференцияға келген қонақтардың құттықтау
сөздері.

4. Мәдени шара.

Мекен жайымыз:
Ташкент облысы,
Шыршық қаласы
ШМПУ 3-ғимараттың
Конференция залы

Хабарландыру

Мекемелердің, ұйымдардың, кәсіпорындардың жеке
адамдардың ұжым мүшелеріне, жалпы жұртшылыққа
алдағы уақытта өткізілетін жұмыстар, іс-жариялайтын
құжатты-хабарландыру дейді.

Хабарланып отырылған мәселенің (жиналыс, мәжіліс,
кездесі т.б.) айы, күні, болатын уақыты, орны, қаралатын
мәселелері, ол туралы хабар жасаушының, баяндаушының
аты-жөні, атағы, қызметі көрсетіледі.

Хабарландыру мақсатына қарай көлемі, көркемденуі
әр түрлі болады.

Үлгі:

Хабарландыру

Қазақ тілі және әдебиеті үйірмесі мүшелеріне

2022 жылдың 12-ші желтоқсанында «**Әлем әдебиеті
төріндегі сөнбес жұлдыз –Шыңғыс Айтматов**»
тақырыбында үйірменің кезектегі жиналысы сағат 14⁰⁰ де
1-09 дәрiсханада өтiледi.

Күн тәртібінде:

1. Ш.Айтматовтың өмірі мен шығармашылығы.

Баяндамашы. ЖБайзаков.

2. Ш.Айтматов жайлы қызықты факттер мен оқиғалар.

3. Сахналық көрініс («*Найман-Ана*») үзінді.

4. Қанатты сөздер. (*Қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінің*

студенттері)

Үйірме жетекшісі: Ж.Байзаков

Үйірмеге қатысушыларға есік ашық. Барлық студенттер мен кафедра мүшелері қатысуға тиіс.

Арыз

Мекеме басшыларына өтініш шағым сұрау жөнінде жазылған іс қағазының бір түрі – арыз. Арызда мекеме аты, басшының лауазымы, аты-жөні және арыз иесі (аты-жөні, қызметі, мекен-жайы, кейде төлқұжаттың нөмірі (паспорт) құжаттың түрі (арыз) мазмұны, қолы, жазылу күні көрсетіледі.

Арыздың үлгілері

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті
Гуманитар пәндер факультеті деканы Р.А.Икрамовқа.

Шыршық қаласы, Ботаника көшесі №24 үй тұрғыны
М.Қурбанбековадан.

ӨТІНІШ

Сізден 2002 жылы туған менің балам Қуаныш Жолдасұлын Бостандық ауданына қарасты 33 – жалпы орта мектепке Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы етіп қабылдауыңызды өтінемін.

Өтініш иесінің қолы, қай уақытта жазылғандығы (айы, жылы).

Үлгі:

ШМПУ-дің
Гуманитар факультеті
деканы Р.Икрамовқа
Қазақ тілі мен әдебиеті бөлімінің
4-курс студенті Е.Қошқарбаевтан

АРЫЗ

Мен, Қошқарбеков Ернар ертеңгі болатын үш парадан Сізден рұқсат алғалы тұрмын. Себебі, ауылға барып екінші жарты жылдық үшін төлемақшамды (контракт) алып келуіме рұқсат беруіңізді өтінемін. Қалдырған сабағымды жеткізіп аламын. Барып келуді өз мойныма аламын.

«.....» 2020 жыл. Қолы. Е.Қошқарбаев.

ҚҰТТЫҚТАУ

Құрметті Гүлнара Амировна!

Өзбекстан Республикасы Халыққа білім беру министрлігі Республика білім орталығы Сізді 60-қа келген мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды!

Біз Сізді білікті маман, тәжірибелі ұстаз ретінде зор құрмет тұтамыз. Ұжымда істеген 30 жыл ішінде Сіз жай методист қызметінен бөлім бастығы қызметіне дейін көтерілдіңіз, жас мамандарды даярлауға үлес қостыңыз. Өзбекстандағы оқулық және бағдарламалар бойынша байыпты еңбектер жарияладыңыз.

Құрметті Гүлнара Амировна, әріптестеріңіз Сізді мерейлі мерекенізбен құттықтайды, Сізге еңбекте табыс, отбасыңыздың амандығын тілейді.

*Шынайы ниетпен: әріптестеріңіз.
Тыңдаймыз. Оқимыз.*

Берілген басым сөздерді тыңдаңдар

қоғам, мереке, мейрам, той, дәстүрлі мереке, атап өту, наурыз көже, тойлау, құттықтау, салтанатты кеш, ресми жиын, гүл, сыйлық, тілек айту, қарсы алу, ұлттық мейрам, мемлекеттік мейрам, діни мейрам, кәсіби мейрам, іс-шара, марапат, шен, қоғам қайраткері, құқық қорғау.

Берілген басым сөздерді суретпен сәйкестендіріңдер

1. Мәтінді оқы.

- Адам өміріндегі мерекелердің орны ерекше
- Ұлттық мереке
- Мемлекеттік мерекелер
- Діни мерекелер

Мереке күндері

Өзбекстан Республикасының «Мерекелер туралы» Заңы бар. Еліміздегі мерекелік даталар тізбесін Өзбекстан Республикасының Президенті белгілейді.

Өзбекстанда ұлттық, мемлекеттік кәсіби және басқа да мерекелер атап өтіледі.

Ұлттық мереке тарихи маңызы бар оқиғалардың құрметіне арналады. Олар – дәстүрлі түрде атап өтілетін ерекше мейрамдар. Бұл күндері ресми іс-ашаралар өткізіліп, мәдениет және қоғам қайраткерлері, әскери шенділер мен құқық қорғау саласының қызметкерлері және басқа да азаматтар табысты еңбектері үшін мемлекеттік наградалармен марапатталады.

Еліміздегі ұлттық мереке – 1 қыркүйекте атап өтілетін Тәуелсіздік күні.

Мерекелік мерекелер – қоғамдық саяси маңызы бар оқиғаларға арналған мейрамдар. Мемлекеттік мерекелер мына күндері өткізіледі:

- 1-қаңтар. Жаңа жыл
- 14-қаңтар. Отан қорғаушылар күні
- 8-наурыз. Халықаралық әйелдер күні

21-наурыз. Наурыз мейрамы

9-мамыр. Еске алу және қастерлеу күні

1-маусым. Балалар күні

1-қазан. Оқытушылар мен тәлімгерлер күні

8-желтоқсан. Өзбекстан Республикасының

Конституциясы күні.

Діни мейрамдар: Рамазан айт және құрбан айт.

Бұл мерекелер әр түрлі уақыттарда тойланады.

Ал кәсіби және басқа да атаулы күндер мерекелік күндер ретінде атап өтіледі.

Дәстүрлі қазақ қоғамының өмірінде мерекелердің алатын орны ерекше. Бұл күндері адамдар бір-бірін мерекемен құттықтап, мәдени орындарға барып демалады.

Мәтінге дейінгі берілген ой ашылды ма?

Сендерге қандай мереке ұнайды? Әңгімелеп беріңдер

Мәтінді тағы бір рет тыңдаңдар және оқыңдар.

Сұрақтарға жауап беріңдер.

- 1) Өзбекстанда қандай мерекелер атап өтіледі?
- 2) Тәуелсіздік мерекесі қашан тойланады?
- 3) Ұлттық және мемлекеттік мерекелер туралы не білесің?
- 4) Діни мейрамдарды ата
- 5) Өзіңнің кәсіби мерекенді қай күні атап өтесің?

Ақпарат алыңдар

Осы білімдеріңді кесте арқылы көрсетіңдер.

№	Бұрыннан білемін	Жаңа ақпарат алдым	Тағы да білгім келеді //білейін деп едім
1	«Туған күн», «Той», «Шілдехана» тақырыптары бойынша сөздік қорым бар.	Өзбекстан Республикасының мерекелері туралы ақпарат алдым	Өзбекстан халқының ұлтаралық татулық мерекесінің қалай тойланатыны жайлы білгім келеді
2			
3			
4			

«Мерекелер» тақырыбындағы өрмекші сызбасы бойынша сұхбат құрындар

Төмендегі құттықтау хатты салыстырып оқы, стилін ажырат. Жауабыңды дәлелде. Кімге жазылған? Кім жазған?

Құттықтау	
<p>Сіздерді Халықаралық балаларды қорғау күнімен құттықтаймын! Бала – өміріміздің мәні мен сәні, әрбір адамның ең қымбат қазынасы. Біздің ұрпағымыздың балалық бал дәурені қандай болатыны тек өзімізге байланысты. Оларға ең керегі – бақытты отбасы. Жергілікті билік өз тарапынан отбасы мен отбасылық құндылықтарды сақтап, нығайту үшін, ана мен баланы қорғау үшін, балалардың құқықтарын сақтау бағытында тиісті жұмыстар атқаруда. Ал әрбір ата-анаға «Бала бақыты үшін!» деген ұран өмірлік ұстанымға айналуы тиіс. Балаларымызға ашық аспан, тату-тәтті отбасы мен ұзақ та бақытты ғұмыр тілеймін</p>	<p>Сені туған күніңмен шын жүректен құттықтаймыз, ойлаған арманыңа жетуіңе тілектеспіз. Сені тек биіктерден көрейік. Қадамыңа – гүл, келбетіңе – нұр, қиялыңа қанат бітсін, жасыңа – жас, басыңа бас қосылсын! Шаңырағыңа құтбереке, бейбіт күннің арайлы шуағы мейлінше төгіле түссін, отбасыңа амандық, деніңе саулық, ұзақ ғұмыр тілейміз, арманың асқақ шығар биігің асқаралы болсын! Әрдайым құшағың гүлге, қадамың нұрға тола берсін! Бақытты өмір сүруіңе шын жүректен тілектеспіз!</p>

Құттықтау мерейтойларда, үкімет наградасымен марапатталғанда, өр алуан мейрамдарға байланысты түрлі деңгейдегі (отбасылық, құрбы-достар т.б.) адамдарға жазылады, айтылады.

Кестедегі құттықтау сөздер қандай дәстүрде қолданылатынын жаз

Құттықтау сөз	Шілдехана	Бесіктой	Қырқынан шығару	Тұсау кесу
Биікіңнің ала жібін аттамасын!				
Отыз омыртқаң жылдам бекісін!				
Ат жалын тартып кінсің!				
Халықшыл болсын!				
Балаңыздың бауы берік болсын!				
Қырандай сөреген болсын				

Оқылым мәтініндегі деректерді қолдана отырып, «Тұсау кесу» рәсіміне арналған құттықтау жаз.

Мәтінді мәнерлеп оқы

Шілдехана – жаңа туған нәрестенің құрметіне арналған той. Оған көбінесе жастар жиналады. Бұл тойда «Балаңыздың бауы берік болсын!» деген құттықтау айтылады. Қонақтар таң атқанша домбыра тартып, ән салады. Түрлі ойын-сауық ұйымдастырады. Жаңылтпаш, жұмбақтар айтады. Жеңгендері отбасының сыйына бөленеді. Шілдехана өткеннен кейін баланың әке-шешесі бесіктой жасайды. Ағаштан жасалған бесікті нағашылары

немесе жасы үлкен, қадірлі аналардың бірі әкеп, сыйға береді. Бесіктің үстіне алдымен көрпе жабылады. Бала халықшыл болсын деп тон, шапан жабылады, ат жалын тартып мінсін деп қамшы іледі, көз тимесін деп тұмар тағады. Тойға келгендер шашу шашып, балаға батасын береді. Туғанына қырық күн толғанда баланы қырқынан шығарады. Қазақ халқының ұғымында қырық саны – қасиетті сандардың бірі. Қырқынан шығаруға жиналған әйелдер баланы теңге, сақиналар салынған тегешке шомылдырады. Әйелдердің үлкені «Отыз омыртқаң жылдам бекісін, қырық қабырғаң жылдам қатсын» деп, баланың үстіне қырық қасық су құяды. Келесі кезекте баланың шашын, тырнағын алады. Тұсау кесу – сәби қаз тұрғаннан кейін тез, жығылмай, сүрінбей жүріп кетсін, болашағы жарқын болсын деген тілекпен жасалатын дәстүр. Арнайы дайындалған ала жіппен баланың аяғын тұсап байлайды. Алажіппен тұсаудың негізінде «Болашақта бала ешкімнің ала жібін аттамасын!» деген тілек бар. Жіпті қадірлі, ісі алға басып тұрған әрі жылдам, сүрінбей жүретін адам кеседі. Бұл – бала осы адамға тартсын деген тілектен туған рәсім.

(«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан)

- Қазақ халқының балаға қатысты салт-дәстүрлерінің маңызы неде?
- Балаға қатысты осы салт-дәстүрлер қазір қалай сақталған?
- Өзің көрген немесе естіген бала өміріне қатысты салттарды әңгімелеп бер.

ӨМІРБАЯН

Өмірбаян – жеке адамның өмірінен мәлімет беретін іс қағазының түрі. Өмірбаян үш түрлі жазылады. Бірі – адамның өз өмірі мен қызметі туралы өзінің баяндауы. Бұл түрі негізінен қызметке оналасу, оқуға түсу кезінде т.б. жеке іс қағазына қоса тігілу үшін қажет. Онда бұл құжаттың аты, мазмұны, баяндаушының қолы, толтырған күні көрсетіледі. Мазмұнында адам өзінің аты-жөнін, туған күнін, айын, жылын, туған жерін қандай отбасынан екенін, қоғамдық ұйымдарға қатысын толық көрсетеді. Өз өмір жолын жаңа жолдан бастап қысқаша санамалап өтеді. Мұндай өмірбаян ресми түрде жазылады, көлемі шағын келеді.

Өмірбаянның екінші түрі – мемуарлар адамның өз өмірін сол кездегі қоғам өмірімен байланыстыра баяндайтын естеліктер. Өмірбаянның бұл түрі-жазушылардың, қоғам қайраткерлерінің, өнер адамдарының, ғалымдардың шығармаларында кездеседі. Оның тілі көркем, шебер жазылады, сондықтан тартымды келеді. Олар қара сөзбен де, өлеңмен де жазылады.

Өмірбаянның үшінші түрі – саяси шығармашылық өмірбаяндар. Белгілі қоғам қайраткерлерінің, атақты жазушылардың өмірі мен шығармашылығы, саяси-қоғамдық қызметі екінші бір адам немесе бірнеше адам тарапынан баяндалады.

Үлгі:

ӨМІРБАЯН

Мен Манабаев Нұркелді, Бостандық ауданының Шақшам ауылында 2002 жылы 25 ноябрьде туылдым. Әкем – кәсіпкер, анам – мұғалім. 2009 жылдың 1 қыркүйегінде мен орта мектептің бірінші сыныбына оқуға түсіп, 2020 жылы «жақсы» деген бағамен бітіріп шықтым. 2020 жылы Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика университетіне оқуға түстім. Университетте оқып жүрген

кезімде мәдени шараларға жиі қатысып тұратынбын. 4-курсдан бастап кафедрада лаборант болып жұмыс істедім. Құжаттармен істеуді үйрендім. Өзіме көп нәрсе алдым. Оқып жүріп 4-курста өзімнің туған ауылыда педагогикалық практикада болдық. Мен келешек мамандығымды дұрыс таңдағанымға көзім жетті, маған балалармен жұмыс істеу өте ұнайды. Университетті жақсы бағаларға бітіріп, магистратураға құжат тапсырып оқуға түстім. Екі жыл магистратурада оқып оны жақсы бағалармен бітіріп, қазіргі күнде Шыршық мемлекеттік педагогика университетінің «Өзбек тіл білімі» кафедрасында жұмыс істеп келемін.

Үйленгенмін, бір перзентім бар.

«.....» 20.... жыл.

Манабаев Н.

МІНЕЗДЕМЕ

Мінездеме – ұйым өндіріс орны, мекеме әкімшілігі беретін ресми құжаттардың бірі.

Мінездеме қызметкерлердің, жұмысшылардың, оқушылардың қоғамдық атқаратын ісі, қызметі туралы мәліметтер беріледі, пікір айтылады.

Мінездемеде мыналар көрсетіледі: құжаттың аты, құжат берілетін адамның аты, әкесінің аты, яғни аты-жөні, туған жылы, партиялылығы, іскерлігі (мекеме, мектептің жұмысына, оқуға, қоғамдық өміріне қатысы), адамгершілік қасиеттері т.б. жазылады.

Мінездемеге екі адам қол қояды: Ол мекеме, кәсіпорын, ұйым басшысы, кәсіподағы жергілікті комитетінің төрағасы.

Үлгі:

Ташкент облысы Қыбырай ауданы №9 орта мектептің қазақ тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі Анар Үмбетова жолдасқа

МІНЕЗДЕМЕ

Анар Үмбетова жолдас 1970 жылы туылған. Жоғары білімді. жылы Алматыдағы педагогика институтын бітірген. 2010 жылдан осы мектепте қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі қызметін атқарады. Ол өз мамандығын меңгерген, сабақты жоғары дәрежеде өткізеді. Облыстық мұғалімдер білімін жетілдіру курсына үш рет болды. Аттестациядан өтуде жақсы бағаға ие болды. Республика білім орталығының Ғылыми-әдістемелік кеңесінде мүше. Облыстық мұғалімдер білімін жетілдіру орталық аймағында практикант оқытушы қызметін де атқарып келеді. Бірнеше мектеп оқулықтарына пікір жазған. Мектептің қоғамдық жұмысына қызу ат салысады. Кәсіподақ комиетінің мүшесі, пән секциясын басқарады.

А.Үмбетова тәртіпті, әрі ұқыпты, тілі таза, берліген тапсырмаларды бұлжытпай өз уақытында орындайды. Оның мұғалімдер мен оқушылар арасында жақсы беделі бар.

Мектеп директоры:

.....
(аты-жөні)

Кәсіподақ комиеті төрағасы:

.....
(аты- жөні)

8. Практика тақырыбы. Публицистикалық стиль

Публицистика (латынша: көпшілік, әлеумет)— қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау деген ұғымда жұмсалады.

Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Белгілі бір тілде публицистиканың өз алдына бөлек стиль болып қалыптасуы қоғамдық сананың өскенін, артқанын көрсетеді. Тілдің басқа стильдері сияқты публицистикалық стиль де бірыңғай болып келмейді. Бірқатар лингвистер публицистикалық стильдің жазбаша түріне саяси тақырыпқа жазылған газет, журналдардағы мақалалар, памфлет, очерк т.б. шығармалардашешендік сөздер публицистикалық стильдің ауызша түріне жатады.

Публицистикалық стильдің жазба түрінің ең алғаш қалыптаса бастауы халықтың жалпы мәдениеті мен экономикасына байланысты. Мәдениеті ерте дамыған елдерде публицистикалық жанр ерте қалыптасады. Оған орыс тілі мысал бола алады. Ресейде XVIII ғасырда ең бірінші газет жарық көрді; сықақ журналдар шыға бастайды. Радищевтің “Санкт-Петербургтен Москваға саяхаты” сол кезде жалынды публицистикалық шығарма болып есептелген.

XIX ғасырдың екінші жартысы публицистикаға үлкен өзгерістер енген кез болды. Бұл кезде революцияшыл-демократтар публицистиканы царизмге қарсы күрес құралы етіп жұмсады. В. Г. Белинский, Н. А. Добролюбов, Н. Г. Чернышевский сияқты сыншы-публицистер өздерінің сын мақалаларында қоғамдық құрылысты қатты сынға алып, революциялық идеяны қуаттады. Революциялық публицистиканың ең жоғарғы үлгісі марксистік-лениндік классикалық еңбектер болып саналады.

Жазба публицистика баспасөз мәдениетінің өркендеп даму дәрежесін көрсетеді. Қазақ баспасөзі — Қазан төңкерісінің жемісі. “Қазақстанда революциядан

бұрын баспа орны болған жоқ. Бірен-саран шыққан кітаптарда қазақ тілі бұрмаланып басылып жүрді. Қазақ тілінде ең тұңғыш басылған кітаптың бірі — “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” қиссасы (ең алғаш -1816 жылы басылыпты). Шоқанның, Ыбырайдың, Абайдың т. б. шығармалары Санкт-Петербургте, Қазан мен Уфада, Орынбор мен Ташкентте шыққан. 1913 жылы басылған азын-аулақ кітаптардың ішінде Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” романы, “Айна”, “Қарлығаш” деген өлеңдері мен поэмалары Қазанда жарық көрді”.

Публицистикалық стильдің сипаты

Публицистикалық стиль жұртқа үндеу, үгіт айтуда пайдаланылады. Мұндай үндеуге, үгітке қоғам үшін және дәл сол кезеңде зор мәні бар мәселелер тақырып болады. Мысалы, саяси, экономикалық, экологиялық, мәдени, моральдық мәселелер. Үндеудің, үгіттеудің мақсаты - жұртшылықты қоғамдық мәні бар іске қатыстыру, жұртшылықтың санасына ықпал ету.

Публицистикалық стиль ерекшеліктері

- жұртқа үндеу, үгіт айтудың қолданылуы;
- қоғамдағы маңызды мәселелер тақырып болады: саяси, экономикалық, экологиялық, мәдени, моральдық мәселелер;
- сөз нақты, жинақы, тұжырымды құрылады;
- экспрессивті, епінді болады;
- тыңдаушыларды немесе оқырманды сол мәселеге араласуға жетелейтіндей болып құрылады;
- тақырыбына сай көркем әдебиет не ғылыми стильге жақын болады;
- ауызша, жазбаша формада болады, ауызекі айтылғанда, ауызекі сөйлеу стилінің сипаттарына ие болады.

Публицистикалық стильдің тілдік ерекшеліктері

Лексикада – қоғамдық-саяси терминдер мен сөздердің (митинг, ереуіл, демократия, парламент), эмоциялық баға беруші сөздердің (еңбек озаты, көшбасшы, еңбеккер, дем

беруші), экспрессивтік бояуы бар сөздердің (қоян-қолтық, нық қадаммен), фразеологияда – перифразалардың (ақалтын – мақта, күріш; қара алтын – көмір, мұнай; екінші тың – қой шаруашылығы, көгілдір тың – құс шаруашылығы); морфологияда қос сөздердің (қоғамдық-әлеуметтік, бұқаралық-саяси, үгіт-насихаттық); бұйрықрай тұлғасының (орындайық, табысқа жетеміз), синтаксисте – сөйлемдегі сөздердің инверсиялық орын тәртібінің, қаратпа сөздердің, риторикалық сұрақтардың, жай сөйлем бөліктерінің, сан алуан қайталамаларының т.б. жиі қолданысқа түсуі публицистикалық стильдің басқа стильдерден өзгешеліктерін көрсетеді

Публицистика латын сөзі, көпшілік, әлеумет мағынасын береді. Қазір қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау деген ұғымда жұмсалады. Публицистикалық стильге газет – журнал тілінің, әдеби сын мақалалар тілінің, әлеуметтік памфлет, очерктер тілінің стилі жатады. Қазіргі әдеби тіл жүйесінде публицистикалық стиль өзіне тән дербестік, ерекшеліктерімен қалыптасып, ілгері дамып келеді. Бұл – қазақ халқының баспасөз мәдениетінің, тілдік, қоғамдық санасының өскендігінің айғағы.

Қазіргі публицистикалық стильдің негізгі қазақ тілінде шыққан алғашқы газеттерден басталып, «Айқап» журналы шығып тұрған жылдары (1311 — 1316) салынды.

Публицистиканың қоғам өмірімен тығыз байланыстылығы оған үгіт – насихаттық сипат береді.

Публицистикалық стильде көркем әдебиет, ғылыми – техникалық әдебиет, ресми, іс қағаздар тілдеріне тән стильдік элементтер кездесе береді, бірақ оның өзіндік ерекшеліктері сөз қолданудан да, сөйлем құрылысынан да анық байқалады.

Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Белгілі бір тілде публицистиканың өз алдына бөлек стиль болып қалыптасуы қоғамдық са-наның өскенін, артқанын

көрсетеді. Тілдің басқа стильдері сияқты публицистикалық стиль де бірыңғай болып келмейді. Бірқатар лингвистер публицистикалық стильдің жазбаша түріне саяси тақырыпқа жазылған газет, журналдардағы мақалалар, памфлет, очерк т. б. шығармаларды, шешендік сөздерді публицистикалық стильдің ауызша түріне жатқызып жүр.

Публицистикалық стильдің жазба түрінің ең алғаш қалыптаса бастауы халықтың жалпы мәдениеті мен экономикасына байланысты. Мәдениеті ерте дамыған елдерде публицистикалық жанр ерте қалыптасады. Оған орыс тілі мысал бола алады. Россияда XVIII ғасырда ең бірінші газет жарық көрді; сықақ журналдар шыға бастайды. Радищевтің “Петербургтен Москваға саяхаты” сол кезде жалынды публицистикалық шығарма болып есептелген

Жазба публицистика баспасөз мәдениетінің өркендеп даму дә-режесін көрсетеді. Қазақ баспасөзі — Октябрь революциясының жемісі. “Қазақстанда революциядан бұрын баспа орны атымен жоқ еді. Бірен-саран шыққан кітаптарда қазақ тілі бұрмаланып басылып жүрді. Қазақ тілінде ең тұңғыш басылған кітаптың бірі — “Қозы Қорпеш — Баян сұлу” қиссасы (ең алғаш -1816 жылы басылыпты). Шоқанның, Ыбырайдың, Абайдың т. б. шығармалары Петербургте, Қазан мен Уфада, Орынбор мен Ташкентте шыққан. 1913 жылы басылған азын-аулақ кітаптардың ішінде Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” романы, “Айна”, “Қарлығаш” деген өлеңдері мен поэмалары Қазанда жарық көріпті”

Қазіргі таңда публицистикалық стильдің, яғни бұқаралық сипаттағы газет журнал басылымдарының, әсіресе теледидар мен радиохабарлардың функционалдық сипаты артып, әлеуметтік мәнділігі күшейе түсті. Бұқаралық ақпарат құралдарының бұл түрі тілдік қарым-қатынастың өзіндік жүйесі мен құрылымдық ерекшеліктері бар айрықша типін қалыптастырып, тілдік ортада бұқаралық қатынас

тілі деген терминдік атаумен орныға бастады.

Қазақ тіл ғылымында публицистикалық стиль жетілген әдеби стильдердің бірі ретінде әбден қалыптасып, оның функционалдык-прагматикалық табиғатын тануға бағытталған іргелі зерттеулер жүргізілуде. Публицистикалық стильдің негізгі жанры болып есептелетін тұңғыш қазақ газеттерінің тілін Б. Әбілқасымов, 1920 жылдардағы мерзімді баспасөз тілін С.Исаев, қоғамдық публицистикалық стильді О.Бүркітов, т.б. ғалымдар зерттеген. Қазіргі қоғамдағы коммуникативтік қызметі ерекше публицистикалық стильдің әр түрлі мәселелеріне байланысты, мәселен, газет лексикасы А.Алдашеваның, Б.Момынованың, газет тілінің прагматикасы Б.Жұмағұлованың, Ф.Жақсыбаеваның, т.б. зерттеу еңбектерінде біршама сөз етілген. Ал теледидар тілі де бірқатар еңбектердің зерттеу нысанына айналды. Мәселен, теледидар хабарлары тілін лингвопрагматикалық аспектіде зерттеген ғалым Г. Машинбаева, сондай-ақ теледидардан берілетін хабарлардың тілін сөз мәдениеті тұрғысынан Д.Бисмильдина талдап қарастырған. Белгілі ғалым Н.Уәли «Қазақсөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты ғылыми еңбегінде публицистикалық дискурс және оның тілдік, коммуникативтік нормалары мәселелеріне назар аударып, жаңа бағыт-бағдарлар тұрғысынан публицистикалық стильдің сөз мәдениетімен арақатынасын тиянақты зерттеген.

XIX ғ. II жартысында негізі қаланған функционалды стиль түрі – бүгінде қоғамға аса қажетті, маңызды мәселелерді насихаттап, көпшілікке кеңінен қызмет етіп отырған қазіргі әдеби тілдің ең жүгі ауыр, елеулі саласы.

Публицистикалық стильдің өз ішінде шағын жанрлық түрлері жайында қазіргі тілтаным ғылымында әрқилы пікірлер айтылып, түрліше пайымдаулар жасалуда. Бірқатар зерттеушілер негізінен публицистиканың жанрлық түрлерімен (газет тілі, радио тілі, теледидар

тілі, кино тілі, т.т.) байланыстырып, оларды стилшілік түрлері деп есептейді: үгіттік публицистикалық шағын стиль; саяси-идеологиялық публицистикалық шағын стиль; саяси-бұқаралық публицистикалық шағын стиль. Бұқаралық қатынас тілінің әрқайсысының бір-бірінен ерекшеленетін лингвистикалық белгілері болады, кейде тілдік-стилистикалық тұрғыдан ортақ тұстары да байқалады.

Ғылымда орныққан таным-түсініктер бойынша публицистикалық стильдің барлық жанрларына ортақ мынадай қызметтері айқындалып қалыптасқан:

- ақпараттық (түрлі деректер мен хабарларды жеткізу);

- түсініктеме-баға берушілік (берілетін деректер көбінесе түсіндірумен, талдаумен немесе баға берушілікпен жеткізіліп отырады);

- танымдық-ағартушылық (мәдени-тарихи және ғылыми материалдарды жариялай отырып, БАҚ тыңдармандардың, оқырмандардың, көрермендердің білім қорын толықтырып отырады);

- ықпал ету қызметі (көпшіліктің саяси-әлеуметтік көзқарасына, санасына әсер етушілік);

- гедонистикалық (әдетте, мұндай қызмет көңілді хабарларды жеткізу кезінде байқалады, әсіресе, радио мен телевизия арқылы кез келген хабардың тыңдарман мен көрермендердің көңіл-күйін көтеретіндей, эстетикалық қажетін өтейтіндей тартымды, әсерлі жүргізілуі).

Публицистикалық стильдің экстралингвистикалық сипаты төмендегідей:

- ақпараттың жедел қабылдануы;
- хабардың толыққанды жеткізілуі;
- баяндаудың:
 - а) нақтылығы;
 - ә) фактографиялылығы;
 - б) логикалылығы;
 - в) ықшамдылығы;

- г) экспрессивті-эмоционалдылығы;
- ғ) қимыл-әрекетке итермелеуі.

Публицистикалық стильдің (бұқаралық ақпарат құралдарының) жазбаша түріне мерзімді баспасөз (визуалдық), ауызша түріне радио (аудиалдық), теледидар хабарлары, деректі кино (аудиовизуалдық) жататыны белгілі. Ал жанрлық түрлері: бас мақала, ақпараттық хабар, очерк, халықаралық шолу, памфлет және сұхбат, т.т. Әрқайсысының өзіндік сөз қолдану ерекшелігі, экстралингвистикалық, лингвистикалық белгілері айқындалады. Басты стильдік сипаты: мұнда қолданылатын сөз үндеу мәнінде жұмсалады. Сөз эмоционалды-экспрессивті сипатта болады (*еңбек ардагері, дем беруші, көшбасшы, нық қадаммен*, т. б.). Тілдің осындай эмоционалды-экспрессивтілік сипаты жағынан көркем стильге жақын, ал фактіні толық және жүйелі баяндау тәсілі жағынан ғылыми стильге жақын екендігі көрінеді.

Публицистикалық стильдің әдеби ауызша түріне радио-теледидардан берілетін хабарлар жатқызылатыны белгілі. Зерттеушілер телехабарлардың құрылымы тетрададан (төрттіктен) тұратындығын атап көрсетеді:

- сөйлеу тілінен;
- табиғи дыбыстан;
- музыкадан;
- көріністен (М. Серғалиев).

Олай болса, аудиовизуалдық хабарлардың адресаттары көрермен, тыңдарман, кей реттерде бұған қоса оқырман болып келеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының осындай ерекшеліктеріне байланысты ол хабарлардың тілдік сипаты да әртүрлі дәрежеде көрінеді.

Публицистикалық стильдің барлық түрлеріне ортақ лингвистикалық ерекшеліктер төмендегідей: лексика мен фразеологияда – қоғамдық-саяси терминдер мен сөздер (*хабар, репортаж, ереуіл, парламент, демократия, сұхбат, диктор*), бағалауыштық мәндегі лексикалық

бірліктер (*ұлтжандылық, көшбасшысы, бәсекеге қабілетті, ұрпақтар сабақтастығы, ақпараттар ағыны, т.т.*), эмоционалды-экспрессивті сөз орамдары, перифразалар (*халық қалаулылары, ақхалатты абзал жан, былғары қолғап шебері, дала кемесі, т.б.*), стандарт тілдік бірліктер (*арнайы тілші репортажы, жаһан жаңалықтары, тілшіміз әңгімелейді, т.т.*); грамматикада – қосарлы сөздер (бұқаралық-саяси, үгіт-насихаттық, т.б.), бұйрық рай тұлғалы сөздер (*жүзеге асырайық, оңды нәтижеге жетеміз, іске жұмылдырылсын*), сөздердің инверсиялануы, қаратпа сөздердің, риторикалық сұрақтардың, әртүрлі қайталамалардың, көркемдік құралдардың қолданысқа түсуі, ықшамдалған сөйлемдер мен түрлі синтаксистік құрылымдардың пайдаланылуы, өзге де стиль түрлеріне тән белгілердің кездесуі жиі байқалады. Мәселен, ақпараттың толық әрі нақты жеткізілуін қамтитын синтаксистік құрылымдарға негізделген баспасөз тіліне қарағанда, теледидардан көрсетілетін жаңалықтар мен ақпараттар легі қысқа әрі нұсқа үлгісіндегі сөйлемдермен жеткізіледі, онда стандарт тілдік бірліктер, дәстүрлі қалыптасқан сөз үлгілері жиі жұмсалады: *Бүгінгі көретіндеріңіз; Арнайы тілші репортажы; Назарларыңызға ұлттық арнаның қорытынды жаңалықтары; Тікелей эфирде «Хабар» арнасының қорытынды жаңалықтары; Хабарымызды жалғастырамыз; Тілшіміз әңгімелейді; Ендігі кезек спорт жаңалықтарында; Жаһан жаңалықтары; Бүгін сіздермен Айзада Жақсыбек, Медетжан Ызғұтты*, т.б. Мұндай құбылыс – теледидар хабарлары тілінің табиғатына тән ерекшелік.

Публицистикалық стильдің ауызша әдеби түрі шаршытоп алдында сөйленетін, ресмилік сипаты бар тіл тәжірибесіне негізделеді. Демек, ана тіліміздің сөздік қорын байытып, әдеби тілімізді дамытып кеңейтетін, сөйлеу мәдениетін көтеруге пайдасын тигізетін теледидар тілін ғылыми тұрғыдан зерттеп-зерделеу мәселесі аса маңызды болып отыр. Осы бағыттағы түбегейлі ғылыми

зерттеу жұмыстары бірінші кезекте радио-теледидар тілі дейтін мәселелердің жете сөз етілмей, қарастырылмай келе жатқандығын алғаш рет таныған ғалым М. Серғалиевтың бірқатар мақалалары мен ой-тұжырымдарынан басталады [1,134 б.].

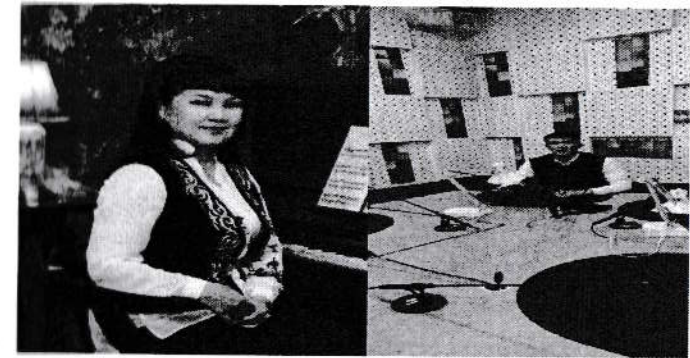
Демек, публицистикалық стиль – әлеуметтік үні бар мәселелерді насихаттап, саясат пен идеологияның құралы ретінде қызмет етіп қоймай, түрлі саяси ақпараттар мен жаңалықтарды дер кезінде жеткізіп, оған баға беру, адресат қабылдауына тиімді ықпал ету тәрізді маңызды міндеттерді де қоса атқарады. Публицистикалық стильдің басты функционалдық ерекшелігі: тіл мәдениеті дамуының көрсеткіші, яғни ұлттық әдеби тілдің жетілуіне, сөздік қазынасының толығуына зор ықпал етеді, сол арқылы бүгінгі әдеби тілдің лексика-грамматикалық жүйесінің даму сипаты, жаңа тұлға-бірліктердің нормалану үрдісі айқындалады.

Журналистика саласына тән терминдер, олардың айтылуы мен жазылуы. Мәтін құрамынан берілген терминдерді анықтау, олардың мағынасымен танысу, терминдер көмегінде сөздік жасау.

Журналист ретінде белгілі бір жағдайға, тақырыпқа әңгіме жазу, мұнда журналистикаға қатысты терминдерді қолдану.

«Өз пікірімізді айтайық!» мәтінімен жұмыс.

Берілген мәтін, сурет, аудиоматериал негізінде дұрыс сөйлеу қағидалары жөнінде өз пікірін баяндау, мәтінде кездесетін болымды және болымсыз етістіктерді пайдалану.

Журналистика (нем. *Journalismus*, фр. *journalisme*, ағылш. *journalism*) – 1) баспасөз, радио, теледидар, кино, интернет сияқты ақпарат құралдары арқылы елдегі және әлемдегі жаңалықтар мен оқиғалар, саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және табиғи құбылыстар жөнінде жұртшылыққа мағлұмат беріп, қоғамдық пікір қалыптастыратын әдеби-шығармашылық қызмет түрі; 2) белгілі бір халықтың нақты бір кезеңде шыққан газет-журналдарының жүйесі, оларда жарияланған материалдар жиынтығы; 3) баспасөз тарихын, теориясы мен практикасын зерттейтін ғылым саласы.

Журналистика жанрлары

- Оперативті-ақпаратты - жазбалардың барлық түрі.
- Оперативті-зерттеушілік - отчет, репортаж, интервью.
- Зерттеушілік-ақпаратты - рецензия, корреспонденция, комментарий.
- Зерттеушілік - мақала, хат.
- Зерттеушілік-бейнелеу - фельетон, эссе.
- Ақпараттық жаңалықтар жанры
- Диалогты жанр
- Ситуациялық-аналитикалық жанр
- Эпистолярлық жанр
- Көркем публицистикалық жанр
- Сатиралық жанр

**Телебағдарламалар көріп, сөйлеуге үйренеміз
Сұрақтарға жауап берейік**

- 1) «Сіз қазақ радиосы», «Сәлем», «Арайлы өңір», «Дидар», «Ориат дано FM» радиосы мен теледидардың қайсысын көріп және тыңдайсыңдар?
- 2) Соңғы рет қай арнадан қандай мерекелік бағдарлама тыңдадыңдар?
- 3) Радиодан қазақ күйлерін тыңдағанды ұнатасыңдар ма?
- 4) Сендердің сүйікті радио және телебағдарламаларың қандай?

Мәтінді толықтырыңдар

Сүйікті теледидар мен радиомның мерекелік бағдарламасы

Мен - теледидарын қызығып көремін. Мен - «Дидар» хабары тележүргізушілерінің.....
..... ұнатамын. Маған «Дидар» хабарының.....
..... ұнайды. «Қазақ радиосынан».....
мерекесіне арналған әндерді тыңдадым. «Ориат дано FM» радиосының.....
бағдарламасы қызықты. Радиодан.....
..... күйлерін тыңдадым. Мен -
..... радиосын қызығып тыңдаймын. Мен
..... әзіл-сықақ әңгімелерді тыңдағандарды ұнатамын.

Қазақ тіліндегі теледидар мен радиолардың мерекелік бағдарламаларын жасаңдар

Радио «Арайлы өңір»	Бағдарламаның атауы Жас әншілер	Уақыты 22.00
Теледидар «Дидар»	Бағдарламаның атауы «Мамандығым-мақатанышым»	Уақыты 16.20

Сұрақтарға жауап беріңдер

- 1) Мерекелерге радиобағдарламалар мен телебағдарламалардың ішінде сендерге ерекше ұнайтыны бар ма?
- 2) Сендер қандай радио бағдарлама және телебағдарлама жобасын ұсынар едің?

Монологты оқыңдар

Монолог мазмұнын өзгертіп жазыңдар.

Бүгін 1 қыркүйек -Тәуелсіздік күні. Ақсарайдың мәжілістер залында салтанатты кеш болды. Салтанатты кешке депутаттар, қоғам қайраткерлері, зиялы қауым өкілдері барды. Елбасы жақсы тілек айтып, бәрімізді құттықтады. Кештің ресми бөлімінен кейін, мерекелік концерт ұйымдастырылды. Әншілер патриоттық өлеңдер айтып, өнерлерін ортаға салды. Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты кешіміз жақсы өтті. Біз өлең тыңдап жақсы дем алдық.

Сұрақтарға жауап беріңдер

1. Тәуелсіздік сүні қашан атап өтіледі?
2. Салтанатты кешке кімдер келді?
3. Құттықтау сөзді кім айтты?
4. Тәуелсіздік сарайында қандай іс-шара өтті?
5. Концертте қандай өлеңдер айтылды?
6. Салтанатты кеш қалай өтті?

Өлеңді оқыңдар

- Өлеңдегі асты сызылған сөздердің синонимін табыңдар.
- Өлең не туралы?

Тәуелсіздік

Қалам қандай, далам қандай құлпырған,
Қорада мал, отарда қой мыңғырған.
Ел жаңарып, ой тазарып бұл күнде,

Жастарым бар барлық істі тындырған.

Жұрт таныды, жер таныды елімді,
Кең байтақ жасыл жайлау жерімді.
Ақ алтыны аспанымен таласып,
Қойнауы толған қазына мен кенімді.

Неткен сұлу, қандай ғажап өңірім,
Бақытқа кенеліп тұр мына өмірім.
Тыныштық елдің самалында желбірейді,
Көк байрағым демеп тұрса тәңірім.

Ерікті елім, азат елім айбаным,
Мол табыстың айта берейін қай бірін.
Қырда қиқу, қалада шу, күнде той,
Тәуелсіздік – таусылмайтын ән-жырым!
(Салиха Досымбетова).

«Төрт сөйлем» тәсілін пайдалана отырып, сабақ бойынша түсінгеніңді жаз.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, бір мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

Ақпарат алындар

Осы білімдеріңді кесте арқылы көрсетіндер.

№	Бұрыннан білемін	Жаңа ақпарат алдым	Тағы да білгім келеді //білейін деп едім
1			

9. Практика тақырыбы. Ғылыми – көпшілік әдебиет стилі.

Ғылыми-стиль —зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді қажет ететін стильдің бір түрі. Ал, пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін ғылыми стильге нақтылық, логикалық, мазмұн дәлелділігі қажет.

Ғылыми стиль ерекшелігі

Ғылыми стильде сөйлемдегі сөздердің қалыпты орны, тіл нормасы қатаң сақталады. Яғни ғылыми стильде сөз көп мағыналы болып келмейді.Тек сөздің белгілі бір анықтамасы арқылы қолданылады.Сонымен қатар ол сөздің мағынасын ашу үшін де ғылыми стиль қолданылады.Қазіргі таңда ғылым даму үстінде.Сол себепті күннен-күнге жаңа ғылыми сөздер пайда болуда. Адамдар осы сөздерді ғылыми стильді қолдана отырып мағынасын жазуда.Сол арқылы жаңа пайда болған сөздер жалпы халықтық лексикаға айналады.

Ғылыми стильдің лексикалық ерекшелігі

- лексикалық құрамы кітаби-жазба стиль негізінде қалыптасады;
- сөз нақты өз мағынасында қолданылады;
- көп мағыналылы сөздер, образды сөздер аз кездеседі;
- ғылым саласының ерекшелігіне байланысты термин сөздер,интернациональдық терминдер мол қолданылады;
- нақты зат есімдер жалпылама мағынада қолданылады;
- күрделі сөздер, қысқарған сөздер және символ-белгілер кездеседі;
- неологизм сөздер жиі кездеседі.^[1]

Ғылыми стиль түрлері

Ғылыми-стильдегі еңбектерге монография, оқулық, мақала, ғылыми есеп, диссертация, реферат, баяндама, тезистер, патенттер, т.б. жатады.

Ғылыми стильді қолданған әйгілі адамдар

Ғылыми стиль негізінен халықтық әдеби түрде жазылады. Бұл стильді қазақ елінің қайталанбас дарын иесі Мұхтар Әуезов қолданған. Оған мысал Абай жолы шығармасы. Негізінен Абай жолы шығармасы Мұхтар Әуезовтың зерттеу еңбегі болып табылады. Бұл жазушының шығармаларынан бөлек ғылыми стильді Пушкин, Лермонтов, Белинский еңбектерінен байқауға болады.

Әр стильдің өзіне тән ерекшеліктері, ортақ белгілері болады. Мұндай белгілер ресми, публицистикалық, сонымен қатар ғылыми стильде де байқалады.

Ғылыми көпшілік әдебиеттер стилінің пайда болуы ғылым мен техниканың дамуымен тікелей байланысты.

Ғылыми стильде жалпы жазу тіліне тән синтаксистік құрылыс пайдаланылады. Мұндағы негізгі ерекшелік - ой күрделі баяндалып, анықтама, дәлелдеме және формулаға негізделуінде.

Ғылыми стиль - кітаби стилінің бір түрі. Оған әр мамандық, әр салада жазылған ғылыми шығармалар, оқулықтар мен оқу құралдарының тілі жатады. Ғылыми стильде негізгі зерттелетін зат пен құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді, түсіндіруді қажет етеді. Ал пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін мұнда логика заңына, яғни дұрыс ойлау заңына сүйену қажет. Сондықтан ғылыми стильде логиканың маңызы ерекше. Белгілі бір ғылым саласындағы термин сөздер жиі қолданылады. Қолданылатын орны: ғылыми еңбектерде, зерттеулерде жазбаша түрі; ал ғылыми мәжіліс, кеңес, т.б. ғылыми ортада ауызша түрі қолданылады. Қарым-қатынас мақсаты: заттың, құбылыстың, ақиқат дүниенің мәнді белгісін көрсету, құбылыстың себеп-салдарын ашу; шындықты ұғым түрінде логикалық жүйемен бейнелеу. Стильдік сипаттары: айтылатын ой, сөз дәлелді және тура мағынада қолданылады; атау сөз көбіне дерексіз, жалпылық ұғымда жұмсалады. Мысалы, қарға- ғылыми әдебиетте құстардың

белгілі бір отрядына жататын тобы. Ал бұл көркем әдебиетте, сөйлеу тілінде қар үстінде жоғралап жүрген қарға, ағаш бұтағында отырған қарға, т.б. болып нақтылы сипатта айтылады. Тілдік амал-тәсілдері: дерексіз жалпылық ұғымдағы сөздер жиі ұшырайды: құс, өсімдік, жан-жануар, шөп, ағаш, жылдамдық, уақыт, кеңістік, т.б. Мысалы: Егер тозаңдату болмаса, өсімдік гүлдеп, гүлін төгеді, бірақ жеміс салмайды. Ғылыми термин сөздер жиі қолданылады. Түзуші ұлпалар сабақтың тамыр ұшында болады.

Қисық сызықтың мұндай түрін математикада гиперболо деп атайды. Ғылыми стильде көбінесе баяндауыш ырықсыз етіс түрінде және ауыспалы келер шақ тұлғасында қолданылады. Мысалы: Қайнау кезінде сұйықтың температурасы өзгермейді. Мұндай өрнектерді рационал өрнектер деп атайды. Кейде ғылыми стильдегі сабақтас құрмалас сөйлемдердің бірінші жай сөйлемнің баяндауышы шартты рай түрінде келіп, екінші сыңары ойды тиянақтап, дәлелдеп, анықтап тұрады. Көп сатылы матас байланысқан тіркестер жиі кездеседі. Бұл денеге қағаз қиқымдарын тақап ұстап көру керек, сонда дене оны өзіне тартатын болса, ол- дененің электрленгені. Егер эбонит таяқша тебілсе, онда оған жақындатылған дененің заряды тектес болғаны. Ғылыми стильде сұраулы, лепті, сөйлемдердің қолданылу мүмкіндігі шектеулі болып, көбінде ой хабарлы сөйлем түрінде баяндалады. Дерексіздік пен жалпылауыштық әрбір ғылыми мәтінді төмендетеді. Бұл бәрінен бұрын оның бойында дерексіз лексиканы кеңінен қолданудан көрінеді, әрбір сөз жалпы түсінік немесе дерексіз затты білдіруге қатысады. Ғылыми сөйлеу мән мәтінінде келтірілген сөздердің ұғымдық мазмұнына қарағанда тура сол сөздер көркем мәтінде жекелік, қайта қайталанбайтын, жиі кейіптеу бейнесін білдіреді. Сонымен қатар көркем сөз көп қырлы мазмұндық бояумен толықтырылады, ал ғылым сөзі бір мағыналы және терминделген болып келеді. Ғылыми

сөйлеудің дерексіздігі мен жалпылаушылығы тек лексика- семантикалық деңгейде ғана көрінбейді, сонымен қатар, әр түрлі грамматикалық, оның ішінде морфологиялық бірліктерде, олар категория мен форманы талдауда сонымен қатар, олардың мәтінді жиі қолдану деңгейі негізінен, осы бірліктер мағынасын функциялау ерекшеліктерінен де көрінеді. Сол стильдік белгінің ғылыми сөйлеуде көрінуіне байланысты етістіктердің шақтық, жақтық, лексика- грамматикалық мағыналы формалар тән болады, бұған сөйлемнің синонимиялық құрылымы да тән.

Ғылыми әдебиетте, әсіресе математикалық әдістер қолданылатын мәтіндерде келер шақ формасы өзінің әдеттегі грамматикалық мағынасынан айырылып, грамматикалық жақтан әлсіреген формада болатыны байқалады. Ғылыми стильдің дерексіздігі, жалпылаушылығы мен өзіне тән сөйлеу жүйелілігі ғылыми стильде осы шақтағы етістік формасы өткен шақ аясында болуымен ұштастырылады. Бұл көркем әдебиетте қолданылады. Ғылыми сөйлеу міндетті түрде экспрессивті емес, эмоциясыз, бейнесіз болуы керек. Осыған байланысты ол өзінің мақсатына жетпейді, оның коммуникативті зардап шегеді. Бұл жөнінде Р.А. Будагов өзінің Литературные языки и языковые стили... еңбегінде жүйелі талдау береді. Сонымен ғылыми сөйлеудің экспрессивтілігі дегенде осы саладағы коммуникация міндетінің осындай іске асырылатыны арқасында мынадай стилистикалық сапаны түсінуге болады және олар қарым-қатынастың тиімді болуына ықпал жасайды. Осыған байланысты экспрессивтілік көркемдікті күшейту ретінде ғылыми сөйлеуді құраудың коммуникативті тиімділігімен байланысты болады. Ал қазақ тіліндегі ғылыми сөйлеудің экспрессивтілігі осыған ұқсас өзге қарым-қатынас қасиетінен ерекшеленеді, Мысалы, көркемәдебиет стилінде өзге құралдар мен тәсілдер арқылы қол жеткізіледі. Ғылыми сөйлеудің көркемдігі

бәрінен бұрын сөздерді қолданудың пәндігі жоғарыда айтылған қасиеттері, және айтылымның логикалығымен байланысты.

Ғылыми стильдің жоғарыда айтылған қасиеттері, оның ішінде эмоционалдық пен бағалаушылық, коммуникативті және экстралингвистикалық жақтан мотивтелген: ғылымның іс-әрекет сипатымен, білім табиғаты мен ғылыми шығармашылық, таным заңдарымен, ойлау қасиеттерімен, яғни, олар тек логикатанымдық жақпен ғана шектелмейді (бұл жерден эмоция, жігер, интуиция көрінеді). Ғылыми сөйлеудің экстралингвистикалық негізінен оқу мен бояу тек сөйлеу мәдениеті мен әдеби ғана практикалық тұрғыдан маңызды емес, сонымен қатар ойлау мәдениетінің тәрбиелеу үшін де маңызы зор. Яғни, жалпы, мәтінмен жұмыс жасау үшін, сонымен қатар қолданбалы лингвистика мен бұдан кейінгі жасамды интеллект жасау мәселесін шешу үшін де қажет.

Ғылым тарихы - идея күресі, ойлау стильдерінің орын ауыстыруы, бұның бәрі ғылыми мәтін стилінде көрініс табады. Ғылыми сөйлеудің жалпылығы мен дерексіздігі оған міндетті түрде бейнелілік қарама-қарсы тұрады деген сөз емес. Нақты бағыттар мен құбылыстарының талдауы ғылыми танымның құрамдас бөлігінен шығады. Сөзбен айтылған бейнелер танымдық ойды білдіруге көмектеседі. Қазақ тіліндегі бейнелеу құралдарын пайдалану автордың индивидуальдылығы мен білім саласындағы білім дәрежесіне байланысты болады. Кейбір гуманитарлық ғылымдардың мәтіндерінің (әдебиеттену, тарих, философия) сипаттамалы жаратылыстану ғылымы (геология, химия, география және т.б.) мәтіндеріне қарағанда көп дәрежеде сөйлеу бейнелілігі құралдарын пайдаланады. Бірақ қазіргі заманғы физика бойынша метафора мен теңеу көптеп кездеседі. Сөйлеу бейнелілігі құралдарынан ғылымда тұрақталған ереже бойынша бейнелілігі өткен термин-метафораларды ажырату

қажет. Мысалы: ақ алтын(мақта),қара алтын(мұнай) т.с.с. сөздер Ғылыми сөйлеуде, олардың міндетті емес және салыстырмалы қолданудан өзге, сөз бейнелілігі құралдарын пайдалану осындай құралдарды көркем әдебиетте жұмсалғанына ерекшеленеді: 1) бейнелі құралдары, негізінен метафоралар да ғылыми сөйлеуде, ерже бойынша тек екі жоспарлы сипатта да болады; 2) ғылыми сөйлеудегі метафоралар қысқа мәнмәтіндік мағынаға ие және көркем сөйлеуде жүйелі сипатты қасиетке ие болмайды; 3) ғылыми және көркем сөйлеудегі бейнелі құралдардың қызметі бір-бірінен ерекшеленеді. Көркем шығармада метафора-ортақ тақырып пен идеяға органикалық жақтан біріктірілген бейнелеу жүйесіндегі ең негізгі элементтерінің бірі, ғылыми сөйлеуде бейнелеу құралдары көмекшілік рөлде қолданылады, ортақ айтылу жүйемен байланысы жоқ нұсқау болып табылады.

Ғылыми сөйлеудегі бейнелеу әдетте жүйеленген және жалпы мағынаға ие, яғни оларға көркем шығармада тән жекелік қайталанбайтын қасиет белгілер жоқ болады. Өзінің бейнелілігімен метафора ғылыми сөйлеуде тек бір ғана емес, жалпылық қасиетін, түрін білдіреді. Ғылым стильге тән барынша анық байланыстылық пен айтылымның логикалығын көрсететін құралдарға байланыстырушы құрылымдар мен тіркестер жатады. Олардың ғылыми сөйлеуге тән нормасы екендігін алғаш рет А.К. Панфилов көрсеткен болатын сонымен қатар М.П.Коткорова Жалпы дәстүрлі стилистика тұрғысынан осындай айтылымдар тек мәтінді бөлшектеп жібереді, семантикалық әлсіретуіне қарай сөйлеуге тіпті қажеті жоқ. Бірақ олар ғылыми қарым-қатынасқа тән, оларсыз сөйлеу үздік-создық секірмелі түрде болады. Мысалы; Енді мына мәселеге көшсек...;

Қорыта айтқанда , тағы да мысал келтірсек: Енді түсіндіруге тырысамыз ... тоқталамыз т.с.с. Жоғарыда Қазақ тіліндегі өзгетілдік құралдар, бәрінен бұрын жалғаулықтар, әсіресе бағыныңқы жалғаулықтар, айтылымның

логикалығы құралдарына тән болмаса да ғылыми сөйлеуде осындай стилистикалық қызметте қолданылады. Ғылыми айтылымға тән жалғаулық байланыстың жалғаулықсыз байланыстан үстем болуы Кеңсе және ғылыми әдебиеттер тілінің басты бір ерекшелігі олардың құрамында автордың субъективтік көз қарасы, қатнасы көрінбейді. Сондай-ақ Ғылыми әдебиеттер тілінде кішірейткіш мәнді аффикстер көп қолданылмайды. Ғылыми стильде аса сирек, кейде тіпті кездеспейтін морфологиялық тұлғалардың бірі сын есімнің салыстырмалы, күшейтпелі шырай түрлері. Ал, ғылыми әдебиеттерде әсерлі сөздердің орнына заттың әлде сапаның бір-бірінен айрықша артықшылығы сан мөлшермен ғана айтылады, не синтаксистік конструкциялар арқылы беріледі. Бұл стильге ортақ морфологиялық тұлғаларға мыналар жатады:

Зат есімдік және сын есімдік түбірден зат есім тудыратын -лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік жұрнақтары арқылы жасалған сөздер: азаматтық, дұшпандық, қалыңдық, ауырлық, жылдамдық тәрізді зат пен құбылыстың әр түрлі қалыбы мен күйін, жағдайын білдіреді. Мәселен Ауырлық күші деп- заттың белгілі бір заңдылықпен жерге тартылу күші. Бұлардың басым көпшілігі терминдік мән алып, нормаға айналған қалыптасқан атаулар болып кетті. Мысалы: бейтараптық, серпімділік, оқулық, сөздік, жылылық, дымқылдық т.б. атауларды атап айта аламыз. Бұлар – бүгінгі тілімізде ғылым мен шаруашылықтың әр саласында қолданылатын және -лық аффиксі арқылы нақтылы зат атауы да жасалады. Мысалы: белдік, ауыздық, егіндік. Болгарияның жер аумағының көпшілік бөлігін егіндік алқап алып жатыр. Жеке ғылым салалары мен шаруашылықтың, техниканың түрлеріне қатысты осындай жаңа сөздер жасау процесі тоқтап қалмай ары қарай өрістей бермек. -шылдық, -шілік аффиксі арқылы жасалған сөздер көбіне кәсіптің, шаруашылық түрлерінің немесе әлдебір абстракт күй қалыптың атауы болып отырады. Мысалы:

Мақташылық диқаншылық, ойланушылық, оқытушылық т.б. Бұл жылы диқаншылар, гегельшілдік, контшылдық тәрізді сөздер көбінесе саяси тілде көп қолданады. Халық тілінде белгілі бір зат атауын жасауда ертеден қалыптасқан тәсілдің бірі – етістік сөздерден –қыш, -кіш, -ғыш, -гіш аффиксі арқылы жаңа сөздер жасау. Мысалы: сыпырғыш, жапқыш, жылытқыш, сепкіш, мұздатқыш, шаш кептіргіш. Био Комфорт компаниясы шаш кептіргіштің тұтынушыларға оңай түрін ойлап тапты. Тіл ғылымында тілдік құралдардың пайдалану аясына байланысты зеріттеулер жүргізіліп жатыр. Соның ішінде қарастыратынымыз Тілдің ғаламдық бейнесі Мұнда ғалым жұмыстың басын Міржақып Дулатұлының тілдік тұлғасын зеріттеуден тілдік мұрасы түрен түспеген тың өлкелердің бірі. Алғаш Оян қазақ! деп үн қатқан ардақты ағамыздың тілдік тұлғаға саналу сипатын дәлелдеу осы тектес зеріттеулердің басты мақсаты. деп Когнитивтік лингвистикада алғаш рет қарастырыла бастаған Тілдік тұлға мәселесі қазақ тіл білімінде де кеңінен зеріттеліп сөз болатынын айтты. Сонымен қатар Тілдік тұлға ақынның немесе жазушының өз образы мәселесінде әдебиет тұрғысынан және тілдік тұрғыдан зеріттеліп келеді. Мысалы: Р.Сыздық Абай шығармаларының тілі А, 1968; Е.Жанпейісов. М.Әуезовтің Абай жолы эпопеясының тілі, А,1976. Бұл іргелі зеріттеулерде белгілі бір суреткер тілінің жалпы сипаты мен шығармашылық ерекшелігі сөз байлығы, көріктеу амал-тәсілдерін шебер қолданудың тілдік көріністері (метафора, теңеу, эпитет т.б.), стильдік қолданыс ерекшеліктері шығарма тілінің құрылымдық жүйесіне сүйеніп жасалған еді. Ал, осы дәстүрлі лингвистика негізінде одан әрі даму үстіндегі қазіргі тіл білімінің антропоцентристік бағыты негізгі назарды сол шығарманы жазушының жанына, танымдық (шығармашылық) болмысына аударады да, тілді соның нәтижесі көрінісі деп қарайды. Осымен байланысты қазақ тіл біліміндегі Ф.Қожахметова, А.Әмірбекова, Ш.Ниятова

т.б. зертеулерін атап өтуге болады. Екінші этапта ғалым ақынның тілдік тұлғасының вербалды-семантикалық деңгейін сипаттады.

Бұл стильдің пайда болуы ғылым мен техниканың дамуымен тікелей байланысты. Бұған қазақ тілінде әр салада жазылған ғылыми шығармалар жатады. Ғылыми стильде зерттеу объектісі болатын зат не құбылыс ғылыми негізде сипатталып, дәлелдеуді қажет етеді. Ал пікір дұрыстығын дәлелдеу үшін мұнда логика заңына, яғни дұрыс ойлау заңына сүйену қажет. Сондықтан, ғылыми стильде логиканың маңызы ерекше. Ғылыми шығармалар жалпыхалықтық әдеби тілде жазылады. Бірақ тілдік тәсілдерді пайдалануда, оның өзінің ерекшелігі болады.

Ғылыми стильдің лексикасындағы ерекшелік – сөз тек өзінің негізгі мағынасында жұмсалады. Сөздің көп мағыналығы, образды сөздер мұнда аз кездеседі. Ғылым салаларының ерекшеліктеріне қарай әр саланың арнайы термин сөздері болады. Сонымен бірге белгілі бір ғылымның саласында қолдану аясына байланысты жалпылама лексиканың кейбір сөздері термин сөзге айналады. Ғылым ылғи алға басып дамып отыратыны белгілі. Ғылымның дамуымен бірге жаңа ұғымдар туып отырады.

Мәтін стилистикасы

Мамандық – қызметкердің кәсіп шегіндегі қызметінің нақты саласы. Ол лауазымнан өзгеше түрде белгілі бір білімді және арнаулы түрде оқып-үйрену немесе жұмыс тәжірибесін жинақтау барысында алған еңбек машықтарын талап ететін еңбек қызметінің тегін сипаттайды. Лауазымдық міндеттердің шеңберін айқындайды. Мамандық қызметкер еңбегінің бүкіл шеңберін қамтығанда ол кәсіп ұғымына сай келеді. Мамандық - адамнан арнаулы білім, еңбек дағдылары мен іскерлікті талап ететін еңбек іс-әрекетінің түрі.

Мәтін

Еңбек, кәсіп туралы

Кәсіп – кәсіптік оқу және тәжірибе жинақтау нәтижесінде игерілетін, белгілі бір білім мен машықтарды талап ететін еңбек қызметінің түрі.

Кәсіп таңдаудағы негізгі мақсат – өзіңе ұнайтын жұмыспен айналысып, еңбегіңнің жемісін көру.

«Кәсіп - бақыттың шырағы, еңбек - ырыстың бұлағы» демекші, өзіңе ұнайтын өмірлік кәсіп тауып, сол еңбегіңнің жемісін көрсең, өзіңді бақытты сезінесің. Себебі еңбегің еленеді, сол арқылы ақша тауып, несібелі боласың.

Елбасымыз Шавкат Мирзиёев: “Жарқын болашақ жастардың қолында” дегендей, біздің болашағымыз өз қолымызда.

Мені өскенде кім боламын, қандай мамандықты таңдаймын деп ойланамын. Мамандық таңдау өміріңнің бір кірпішін дұрыс қалау деп түсінемін. Өзің айналысқың келетін жұмысты таңдау ғана емес, өзің араласқың келетін ортаны да таңдау деген сөз. Өмірде адам мамандық таңдағанда қателеспеу керек. Өмірден өз орнымызды тауып, адал еңбек ету әр адамның арманы деп ойлаймын. Әрине, әр адамның да таңдауы әр түрлі.

Мамандық таңдау өте жауапкершілікті және маңызды іс. Мамандық таңдауда әр адам өзінің қызығушылығына, қабілетіне, бейімділігіне, қалауына сүйену керек. Қазіргі таңда мамандықтың түрі көп. Таңдау жасау оңай емес. Ең бастысы адам еңбекке қабілетті, зейінді болуы қажет және

оның мамандығы өзі өскен ортаға маңызды, бағалы үлес қосатындай болуы шарт.

Менің арманым дәрігер болу. Дәрігер болуды жаным сүйеді. Дәрігер ол өзінің адамдарға берген шипасы, адамды сауықтырып, адамдарды өмір сүруге күш салатын жандар!

Жоғарыдағы үлгі бойынша, «Еңбек, кәсіп» сөздерін қатыстырып, шағын мәтін құрастыр.

Мәтінді оқы. Мамандыққа байланысты сөздерді жаттап ал.

Менің мамандығым

Менің мамандығым оқытушы. Университетте қазақ тіліндегі құжаттану және басқаруды құжатпен қамтамасыз ету пәні бойынша дәріс оқимын. Құжаттану, құжаттау үшін оның өзіндік талаптары мен заңдылықтарын жете білу қажет. Сонымен қатар құжат түрлерін де білу керек. Мәселен бұйрық, хаттамалар арыздар мен өтініштерді, анықтамалар мен талдауларды жазу ережелері әр түрлі болатынын ескеру қажет. Құжаттанушы мамандығында оқып жүрген студенттерге халықаралық қатынастарға қатысты, қызмет бойына қатысты мемлекетшілік ведомстволық және т.б. құжаттар туралы ақпарат беріледі. Мамандығым өзіме ұнайды. Ал, сен ше? Саған қандай мамандық ұнайды?

Мамандық –
Құжат –
Дәріс –
Талап –
Ұнайды

? Сұрақтарға жауап бер.

- Сенің мамандығың кім?
- Құжаттармен кім жұмыс істейді?
- Сенің ойыңша? Студенттермен құжат жасауға үйренуде ең алдымен нені білу керек?

Сөйлем құра.

а) Жазира Жұлдыз Жасұлан	УНИВЕРСИТЕТ	оқуға түсті. түсті. барды
ә) Бақтығұл Мерей Мейірбек	достарымен інісімен құрбысымен	КЕЗДЕСТІ

Мәтінді оқы. Мамандыққа байланысты сөздерді жаттап ал.

Менің жұмыс орным

Менің жұмыс орным Ташкент қаласының Науаи көшесіндегі отызыншы үйде орналасқан. Мен заңгермін. Қорғаушылар кеңсесінде жұмыс жасаймын. Біздің жұмысымыздың негізгі мақсаты адам құқықтарын қорғау. Жұмыс күнім таңғы тоғызда басталып, кешкі сағат жетіге дейін, ал кейбір уақыттарда тіпті кешкі онға дейін жалғасады. Маған заңгер болып қызмет еткен ұнайды. Ал сен ше? Сенің мамандығың не? Сен қандай жұмыс жасайсың? Қайда жұмыс істейсің?

Жұмыс орны –
Орналасқан –
Жұмыс жасаймын –
Адам құқықтары –
Басталады –
Аяқталады –

Сұрақтарға жауап бер.

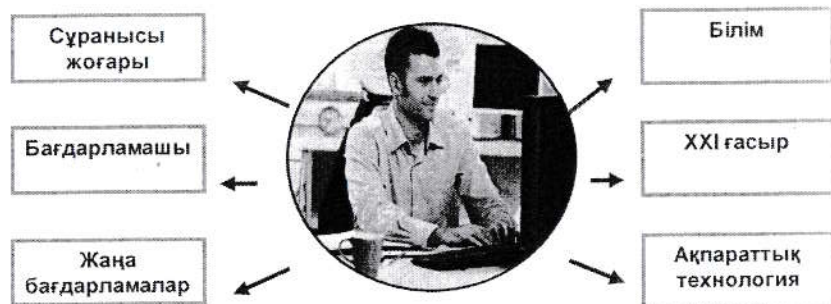
- Жұмыс орның қай жерде орналасқан?
- Мамандығың не?
- Қандай жұмыс жасайсың?
- Жұмыс күнің қандай?

Сөйлем құра.

а) Қызмет орным	Науаи көшесінде; А.Темір көшесінде; Өзбекстан көшесінде	орналасқан
ә) Жұмыс	маған саған сізге оған	ұнайды

XXI ғасырдың ең танымал мамандығы – бағдарламашы

- «Ой ұшқындары»

• **Жоспар:**

I. Кіріспе

Қазіргі замандағы ең танымал мамандық - бағдарламашы.

II. Негізгі бөлім:

1. Ақпараттық технология заманының басты талабы.
2. Бағдарламашы – компьютер тілін шебер меңгерген маман.

III. Білікті бағдарламашыға сұраныс жоғары.

Тақырып мазмұны

1-бөлім	<p>Кіріспе Қазіргі заманда бағдарламашы мамандығына сұраныс өте жоғары. Себебі..... </p>
2-бөлім	<p>Негізгі бөлім Бағдарламашының негізгі мақсаты – кең көлемді функционалдық мүмкіндігі бар құжаттарды құру. Атап айтқанда,..... Екіншіден, мультимедиялық, электрондық оқулықтар дайындай білу шеберлігінің жоғары болуы Менің ойымша,</p>

3-бөлім	<p>Қорытынды Білікті бағдарламашы әр уақытта да қажет. Қортындылай келе,</p>
---------	--

• **Жазған эссе бойынша полилог құрыңдар.**

Диалог – екі не бірнеше адамның кезектесіп сөйлесуі арқылы берілетін ауызекі тілдегі ерекше форма. Егер сөйлеушілер екеуден көп болса, онда ол полилог деп аталады.

Монологтан айырмашылығы диалогта сөйлеумен қатар тыңдау механизмдері қатар жүреді.

Мәтінді оқып ой талқы жаса.

Мамандық таңдау деген өзің айналысқың келетін жұмысты таңдау ғана емес, өзің араласқың келетін ортаны да таңдау. Қазақ “Адам екі түрлі жағдайда қателеспеу керек: бірі - жар таңдағанда, екіншісі - мамандық таңдағанда” деп бекер айтпаса керек.

“Мамандық” сөзі латын сөзінен шыққан, “жұрт алдында сөйлеу, жариялау” дегенге саяды. Есте жоқ ескі заманда мамандықтың қазіргідей түр-түрі болмады. Әр адам барлық жұмыспен өзі ғана айналысатын. Дегенмен, әйелдер мен ерлерге деп бөлінетін жұмыстар болған. Ерлер аң аулап, үй тұрғызып, қару-жарақ жасаса, әйелдер жеуге жарамды өсімдіктерді жинап, тамақ пісірген, киім-кешек тігіп, бала тәрбиелеген.

Өз ісінің нағыз маманы атану екінің бірінің еншісіне бұйырмаған. Ол үшін ең алдымен мамандығыңызға деген махаббат керек. Мамандыққа деген махаббат пен карьерист болу екеуі біздіңше екі бөлек нәрсе. Махаббатпен істелген жұмыс қана нәтиже бермек. Екінші сөзбен айтқанда, мамандығыңыз сіздің сүйікті ісіңізге айналуы қажет. Бұл жағдайда адам жұмысқа ерекше құлшыныспен кірісіп,

жұмысынан ләззат алады.

Өз жаныңызға жақын мамандықты іздеп табу да барынша күрделі жұмыс. Өз қалауыңызды білесіз, бірақ мамандығыңыздың қалай аталатынын білмейсіз. Бұндай жағдайа психолог-профконсультант (мектеп психологтары), мектеп мұғалімдері, оқу орындарының оқытушылары, ата-анаңыз, туған-туыстарыңыздың көмектеріне жүгінгеніңіз жөн.

Қазір сауда-саттықтың жүріп тұрған заманы болғандықтан, көптеген мамандықтар осының төңірегінде деуге болады. Агенттер мен менеджер мамандықтары сұранысқа ие десек, артық айтпаймыз. Мысалы, коммерциялық агент, жарнамалық агент, туристік агент, финанстық менеджер, сауда-саттық менеджері, жоба менеджері, кеңсе менеджері т.б.

10. Практика тақырыбы. Көркем әдебиет тілінің стилі

Көркем әдебиет стилі - проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармалардың стилі (тілі). Көркем әдебиет стиліне тән бірнеше ерекшеліктер бар. Солардың бірі - тіл байлығы. Көркем шығармаларда қолданылмайтын сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер аз. Кез келген шығарма тек қана авторлық баяндаудан ғана емес, кейіпкер тілінен де тұрады. Ал кейіпкерлер әр жастағы, әр мамандықтағы, әр дәрежедегі білімді адамдар болып келетіндігі белгілі. Сондықтан көркем шығармада кәсіби сөздерде, жергілікті тіл ерекшеліктері де, жаргондық сөздер де ұшырасып отырады. Көркем әдебиет стилінің екінші ерекшелігі - оның көп стильді болып келетіндігі. Мұның мәнісі қай жанрда жазылған шығарма болса да, онда тіл арқылы қарым-қатынас құралдарының барлық түрінің қолданылуында, яғни ауызекі сөйлеу тіліне қоса, публицистикалық, ғылым, ресми стильдердің элементтері осы стильде әр түрлі ыңғайда ұшырасып отырады. Көркем әдебиет стилінің тағы бір ерекшелігі бұл стильде орындалатын еңбектердің басты міндеті эстетикалық тәрбие беретіндігімен тығыз байланысты болып келеді. Екінші сөзбен айтқанда, көркем шығармада сөздің эстетикалық қуаты, сөздің бейнелілігі алғашқы орынды алады. Сондықтан да троптардың және фигуралардың барлық түрлері басқа стильдерге қарағанда Көркем әдебиет стилінде барынша мол жұмсалады. Көркем әдебиет стилінің функциональдық стильдер жүйесінде алатын орнына қатысты әр қилы пікірлер айтылып жүр. Стилистердің бір тобы (Л. Н. Максимов, Н. М. Шанский, Н. А. Мещерский, К. А. Панфилов т. б.) көркем әдебиет тілін функциональдық стильдерден тыс, мүлдем бөлек тілдік құралдар жүйесі деп қараса, Р. А. Будагов, А. И. Ефимов, И. Р. Гальперин, Э. Г. Ризель, М. Н. Кожина, Б. Н. Головин, А. Н. Васильева, Д. Э. Розенталь, А. Н. Гвоздев сияқты ғалымдар Көркем әдебиет стилін басқа стильдермен "терезесі тең",

себебі көркем әдебиет те тіл қолданудың аясы болып табылады әрі әлеуметтік қызмет атқаруға қатынасады, ал эстетикалық қызметі сол әлеуметтік қызметтің бірі деп санайды.

Көркем әдебиет стилі жайлы 7 факт

Көркем әдебиет стилі – әдеби шығармалар арқылы бізге өте таныс стиль. Біз өзімізді еліктіріп әкеткен қызық кітаптардың жан дүниемізге қалай әсер еткенін еске түсірейікші. Кейіпкермен бірге қуанып немесе мұңайып, жылап та қалған кезіміз болды емес пе? Жазушы шығарманы әсерлі, көркем көріністер, бейнелер арқылы жандандыра отырып, оқырман жанына әсер етеді. Әр жазушы бірін-бірі қайталамайды. Әрқайсысының өзіндік сөз саптауы, бөлек стилі болады. Көркем әдебиет тілі эмоционалды-экспрессивті болып келеді.

1. Мақсаты: шынайы өмір шындығын суреттеу, зат, құбылыстарды бейнелеу арқылы оқырман сезіміне әсер ету, ой тудыру.

2. Қолданылу аясы: әдеби туындыларда қолданылады.

3. Стильдік сипаты: образды мәндегі қолданыс, эмоционалды-экспрессивті

4. Тілдік амал-тәсілдері: Сөздердің әртүрлі ауыспалы мағынада қолданылуы, көркемдегіш, бейнелеуіш, суреттеме (теңеу, метафора, метонимия, антитеза, т.б.) құралдары еркін қолданылады. Шығарманы шынайы беру мақсатында диалект, кәсіби, ауыспалы мағынадағы бейнелі сөздер мен сөйлеу тілін де қолданады. Көп жанрлы (проза, драма, поэзия, т.б.). Әр жазушының өзіндік стилі болады. Ол әр суреткердің тілдік амал-тәсілдеріне қарай танылады.

5. Ерекшелігі: көркем әдебиет стилі образды ой тудыру, әсерлі суреттемелер, зат пен құбылысты шебер бейнелейтін сөздерді қолдану. Көркем шығарма қоғамдық-тарихи оқиғалар мен мәселелерді қозғауға, бағалауға үлес қосады. Көркем шығарма тілі ақын-жазушы шеберлігімен,

стильдік ерекшелігімен астасып жатады. Түрлі образдар, табиғат көрінісі, әр кезеңдегі іс-әрекетті сипаттау үшін автор қажетті сөздерді талғап, ойды беру мақсатына қарай сұрыптап қана қоймай, сөздерді қолдану барысында жаңа мағына, қосымша рең, тың бояу үстейтіні шындық.

6. Көркем әдебиет стилінде (ауызекі сөйлеу стилі де) фразеологизмдер, мақал-мәтелдер кеңінен қолданылып, ойды жандандырып, тіліміздегі қолданыстардың ұлтымызға тән сипатын айқындай түседі. Тұрақты сөз тіркестері (қанатты сөз, мақал-мәтелдер, идиомалар) аз сөзбен көп мағына беретін ықшамдылығымен, жинақылығымен тілдің стильдік сапасын арттыра түседі. Мақал-мәтелдерде астарлы, айшықты, кестелі, бейнелі, қорытылған ой-тұжырым көріністері басым. Көп сөз – көмір, аз сөз алтын. Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі т.б.

7. Өзіндік ізденісімен сөз қолдану тәсілдері жазушының стиліне жан бітіреді. Жеке жазушылардың шығармасының тілін зерттеп, олардың сөздерді сұрыптап қолдану тәсілдерін, тыңнан қосқан қолданыс үлгілерін айқындап, жан-жақты талдау жасай білген жөн.

Жоғарыдағы әр факттың фильтрінен өткізу арқылы мәтіннің көркем әдебиет стиліне жататындығын немесе жатпайтындығын оңай анықтауға болады. Төмендегі оқу сауаттылығынан тестерде жиі кездесетін 3 мәтіннің бойынан көркем әдебиет стиліне тән белгілерді іздеп көріңдер:

Ертеде патшаның екі қызы болыпты. Патша екі қызында жақсы көріп, қолынан келгенше оларды ештеңеден қақпай, қалағандарын жасап, айтқандарын екі етпеуге тырысады екен. Дегенменде, екі қыз өсе келе мінездері өзгере бастапты. Бір күні білімді бір адам патшаға қонаққа келіпті. Патшаның қайғылы түрін көріп, себебін сұрапты. Патша: «Е-е-е... сұрама, күлмейтін бір қызым бар, дертін ешкім білмейді»- дейді. «Патшам, рұқсат етсең, сарайыңызға қонақ

болайын. Мүмкін қызыңыздың қайғысының себебін табармын», — дейді жолаушы. Патша қуана рұқсат етіпті. Сол күннен бастап саяхатшы екі қызды патша рұқсатымен жасырын аңди бастапты. Қараса екеуі түнде жатар алдында жастықтарының астынан бір дәптер шығарып, бір нәрселер жазып, таңертен жазғандарын оқып, орындарынан тұрады екен. Саяхатшы бір күні қыздар ұйықтағаннан кейін дәптерлерін алып оқыса, кіші қыз өзіне жасалған жақсылықтарды, ал үлкен қыз тек болмашы әділетсіздіктерді жазыпты.

Ертеңінде саяхатшы кіші қыздан рұқсат алып, оның дәптерін үлкен қыздың жастығының астына қояды. Таң атысымен патшаның үлкен қызы жастық астынан дәптерді алып оқыпты. Сарайдағылар екеуіне де бірдей қарағандықтан ол дәптерде жазылғандарды жатырқамапты. өзіне жасалған жақсылықтар есіне түсісімен жүзі жадырап, қуанғаннан ән сала бастапты. Патша үлкен қызының қуанғанын көріп, өз құлағы мен көзіне өзі сенбепті. Бірден саяхатшыны шақырып, бұны қалай жүзеге асырғанын сұрапты. Саяхатшы: «Патшам, өмір айна сияқты. Оның жақсы жақтарын ойласақ, бізге әдемі көрінер. Сіздің үлкен қызыңыз өмірінің жаман жақтарын ойлағаны үшін бақытсыз болған», — деп жауап береді. Патша үлкен қызын шақырып, оған енді дәптеріне тек жақсылықтарды ғана жазуға кеңес беріпті. Сол күннен бастап, патшаның екі қызы да бақытты өмір сүріпті.

Төрт түлік малды тіршілік-тынысына тірек еткен көшпелілер кәдімгі сүттен небір тамаша тағамның түрін жасай білген. Солардың бірқатарын атап өтуге болады: қымыз, шубат, айран, қатық, қаймақ, балқаймақ, кілегей, ақ қаймақ, ақ ірімшік, қызыл ірімшік, сусыз сүт, сыпырма сүт, құрғақ сүт, койыртпақ, іркіт, сарысу, тасқорық, шалап, сүт кеспе, сүт салма, уыз, сірне, құрт, торақ құрт, сықпа, сузбе т.б. Міне, бұлар жылқы мен түйенің, қой мен ешкінің, сиырдың сүтінен жасалған тағамдар. Осылардың ішінде

таза көшпелі өмір салтының сұранымы дүниеге әкелген тағамның бірі - құрғақ сүт.... От қуалаған малдың тісіне ерген елдің көші-қон кезінде төрт түліктің аяғын көштен бұрын қимылдататын әдеті. Ақар-шақар елдің «әуп» деп тұрып кете коюы оңай емес, артынын-тартынын жүріп сауын малынан екі-үш күн кейіндеп калатын жайы жиі болады. Өмірдің осы бір сұраным-мұқтажы құрғақ сүт дайындауды дүниеге келтірген сияқты.

2. Сәрсенбінің сәтіне көшеміз деген хабар тиісімен-ақ, әр шаңырақтың ас-суына ие отанасы қолы епсекті біреудің тілін таба жүріп, жаңадан сойылған қойдың терісін түгінен арылттырып алады. Теріні түгінен айырудың мұндайда екі тәсілі қолданылады. Бірі - и салу тәсілі. Тек иі өтіп кетпейтіндей, идің быршығн дәмі мен өткір иісі теріге сіңбейтіндей болуы керек. Екіншісі - теріні жібітіп отырып, өткір ұстарамен түгін қырып тастайды. Сонан соң түксіз теріні суға салып, шуашы мен шайырынан айырғанша әбден сапсып жуады. Ақжемделіп май-сөлінен арылған тері шүберектей болып тазарған кезде, керегеге жая салады.

3. Келесі күні қой-ешкіні қосақтап жібереді де, мол етіп сүт сауады. Ол сүтті мүмкіндігінше үлкен қазанға толтыра құйып, әлгі теріні соған салада да, астына маздатып от жағады. Біраздан соң тері салған сүт шымырлал қайнай бастайды. Қайнаған сайын қойыла бастайды, Қайнаған сайын сүттің бар маңызын тақыр тері бойына сіңіре береді. Бір мезгілдер болғанда, сүт қойыртпақтанады. Тері болса ағара бөртеп, әбден ісінеді. Содан қоюланған сүт сарқыла таусылып, енді сарғайып күйеді-ау дегенде от үзіледі де, тері қазаннан алынады. Тері түнімен жел қағып тобарсып, ертеңіне күнімен тұрса кеуіп-ақ қалады. Келесі күні тағы да қой-ешкі қосақталып, дәу қара қазан сүтке толады. Тағы да астына жайнатып от жағып, әлгі сүт сінді теріні тағы да салады. Осы жағдай үшінші рет қайталанаяды. Сол кезде сүт сіңген терінің қалыңдығы бармақ елі болып, өн-бойына уыз сүттің маңызы тұтылады. Үшінші рет жайылған тері

тобарсып кебе бастаған кезде қойыршықтап орайды да, маңызы ұшып кетпес үшін қарынға немесе бүйенге сала салады.

4. Келесі күндері тең буылып, үй жығылып, таң құланиектенгенде моншақтай тізілген көш те қозғалады. Бие сауым өтеді... Ет асым өтеді... Күн иыққа көтерілген кезде түйе қомында тербеліп келе жатқан балалардың маңдайын күн шалып, таңдайы кеберсіп, қыңқылдай бастайды. Мұндайда езуінен мәйегі кетпеген ерке балаға қымыз береді, ішпейді... Айран береді, ішпейді... Қойыртпақ береді, ішпейді... Су береді, ішпейді. Оған керегі - тіл үйірген уыз сүт.

Сонда балажан ана қарынның ауызын шешіп, сүт сіңген теріден алақандай ғана кесіп алады да, тостағанға құйған суға тастап жібереді. Сол-ақ екен уыз иісі бұрқ етіп тәбет шақырып, тостағандағы су жаңа сауған сүттей болып шыға келеді. Тек қана сүт ішіп үйренген ұл дем аямастан тостағанды басына бір-ақ көтереді. Сол кезде тостағанның түбінен бір жапырақ «бірдеңені» көреді де «бұл не?» дегендей анасына қарайды. Анасы болса, «жей ғой, боташым!» дейді. Сары атанды бесік еткен ерке ұл бал татыған уыз құйқаны жайлауға жеткенше ермек етеді

Баяғыда өз империясын гүлдендірген, жарқын жеңістерімен тарихта өшпес із қалдырған, өте батыр, өте ақылды және өте керемет жетілген саясаткер патша болыпты. Ол бала кезінде тым ерке болса керек. Сабәк кезіндегі еркелігімен ұстазын шаршатып жіберетін. Ұрысқан жағдайда: «Мен патшаның баласымын, маған ештеңе істей алмайсың», - деп қорқытатын. Ұстаз патшаға шағымдану әдепсіздік болар деп біраз уақыт сабыр сақтап жүреді. Алайда еркелігі тым шектен шыға бастағанда, амалсыз әкесінің алдына кіруді ұйғарады. Патшаға келіп жағдайды айтқанында, ол ұтаздық құлағына бұл жағдайдың шешімін сыбырлайды. Ұстаз патша сөзіне таң қалады. Мұндай әрекетке бара алмайтындығын айтса да,

патша осы жоспарды орындау керектігіне сендіреді.

Ертеңіне кішкентай ханзада тағы бұрынғыша еркелейді. Ұстазы доғаруын айтқанында тағы да әкесімен қорқыта бастады. Сол сәтте ішке патша кіріп келеді. Ұстаз ашуланып патшаға ұрсып береді, бұлай жайбарақат кіруге болмайтындығын, есікті қағып рұқсат сұрап кіру керектігін айтып қуып шығады. Патша басы салбыраған күйде кешірім сұрап шығып кетеді. Бұл жағдайды бақылап отырған ханзаданың тілі тұтылып не айтарын білмей абдырап қалады. Сеніп отырған әкесі көз алдында ұрыс естіген еді. Көздері адақ-жұлақ етіп отырғанында, есік қағылып патша кешірім өтініп, рұқсат сұрап ішке кіреді.

Жоспар керемет түрде жүзеге асқан еді. Осы күннен бастап ханзада еркелігін доғарып, ұстазының айтқанын екі етпейтін болыпты.

Тіліміздегі басқа стильдерге қарағанда көркем сөз стилінің аясы кең. Мұнда барлық стильдердің элементтері кездеседі. Тілдік тәсілдер көркемдік мақсатта жұмсалады. Образды сөздер жиі қолданылады. Әр жазушының өзінің талғамына қарай тіл ерекшелігі, қолдану тәсілі болады. Ол ерекшеліктердің бәрі бір – бірімен ара қатынаста болып, көркем әдебиет стилінің басқа стильдерінде қайталанбайтын, айрықша жүйесін жасайды.

Әдеби шығарманың көркемдік құралы – тіл. Тіл арқылы өмірдің тұтас картинасы жасалады. Үлкен палотноға салынған суреттің көп түсті бояуындай, әдеби шығармада келтірілетін сөйлеу формалары мен стильдер де көркемдік деталь ретінде пайдаланылып, біртұтас картина жасайды. Сондықтан көркем шығарманың мәні, ондағы жекелеген сөздерде емес, сол сөздерден салынған суреттің бай мазмұнында.

Көркем әдебиет стилі немесе көркем сөз — ойды және сезімді образ арқылы бейнелейтін айрықша өнер. Тіл көркем шығармада ерекше эстетикалық қызмет атқарады.

Тіл адам баласының іс-әрекеттерінің барлық жақтарын тегіс қамтиды. “Тілдің қимыл өрісі шексіз”.

Адам өз ойын жеткізу үшін ғана сөйлесіп қоймайды, көңіл күйін, эмоциясын білдіру арқылы басқа адамдардың да сана-сезіміне әсерін тигізеді. Ол әсер сөйлеу тілімізде айтушының өз түсінігі бойынша, өз ойын тіл құралы арқылы жеткізе білуінен болса, көркем шығармалар — жазушының өмір тануына, дүние сезінуіне, көзқарасына сол өмір фактісін жиі-нақтап, қорытып бейнелі тілмен жазу мәнерінен болады. Сөйлеу тілімізде сөздер бұрыннан машықталған үйреншікті қалыпта жұм-салады, ал көркем шығармада сөздер сараланып, белгілі стильдік мақсатта қолданылады. Көркем сөзбен жазылған әдеби шығарма — өмір фактілерін жан-жақты терең қамтитын жанды организм. Онда адам да, аң да, құс та, табиғат та — бәрі де қатысады. Тұрмыс-салт, шаруашылық, экономика салаларының калпы, даму жолдары көрсетіледі. Көркем шығармада көптеген кейіпкерлер болады. Олар жағымды, жағымсыз образдарға бөлініп, топталады. Олардың әрқайсысының өз алдына жеке-дара сырт пішіні — портреті — жасалып, іс-әрекеттері, ой-өрісі, өмір тануы суреттеледі. Ол кейіпкерлердің тіл ерекшеліктері болады. Сөйтіп типтік образдар жасалады. Шығармалардағы адамдар табиғат қоршауында әрекет жасайды. Мұның бәрі шығарманың идеялық мазмұнын, көркемдік ерекшелігін айқындауда маңызды роль атқарады. Шығарманың көркемдік қасиеті ондағы қайталаусыз жасалған әр алуан образдар мен өмір құбылыстарының картиналары бейнелеулер арқылы көрінеді. Мысалы:

Азуы — алмас, тілі — у,
Арам көңіл, ала ту,
Кең жемсаулы, кең қарын,
Найзадай түйреп қолдарын
Қорқау қасқыр — “жан” жүрді.

С. Мұқанов осы бір шумақта бұқара халықты рақымсыз езіп, жаншып, өктемдігін жүргізген қиянатшыл заманның мейірімсіз өкілдерінің жиренішті кескін-кейпін

ұтымды теңеу, эпитеттер арқылы оқушының, көз алдына елестетеді.

Осындай суреттеуге М. Әуезовтен тағы бір мысал: Қызылды-жасылды қылып сәнмен жиылған жақсы үйлерде қалың көрпе, құс жастықтарға көмілген жуан билер, күндіз-түні семізді кертіп жеп, кекірігі азғанша майға бөгіп жатқан. Бұлар, малына інет келген ауылдың иттері сияқты, жоны шығып, қуйрығын сыртқа салып, көзі қызарып құтырғандай қанталап, қауып түсетін сияқты түр көрсетеді. Немесе, ...долданып құтырған Қоқыштар, Сәрсендер жуан-жуан жақсы киімді, боқтығы күшті үлкендер... Бұл мысалдардан образды сөздердің атқаратын қызметі ерекше сезіледі. Сонымен бірге мұнда сөз қолдану, сөйлем құрылысы, тіпті контекст — барлығы да экспрессивті берілген. Автор тілдің экспрессивті-эмоционалды тәсілдерін шебер пайдаланған. Жазушы суреттеп отырған шындықты оқушы көзбен көргендей айқын сезінеді. Мұнда жағымсыз образ тілдік тәсілдерді бейнелі, экспрессивті қолдану арқылы жасалған. Осылайша сөзді метафоралы қолдану арқылы жасалған образдар тез қабылданып, ойда ұзақ сақталып, сөз қолданысы тұрақталып, бейнелі сөздердің үлгісі молығады.

Образ жасаудың сөзді метафоралы түрде қолданудан басқа да көптеген тәсілдері бар. Оны төмендегі мысалдан көруге болады: Бақтығұл атқа мінісімен: “Эйдэ, тарт!” — деп тебініп жіберіп, қозғалып кетті. Көп сәйгүліктің аяғы сатыр-сұтыр басып, шымды жерді дүңк-дүңк еткізіп, үстеріндегі ер-тұрман, қару-сайман бір-біріне шалдыр-шылдыр, тықыр-тықыр соқтығып, ымырт қараңғылығын қуалай тартып береді. Автор мұнда әр түрлі дыбыстарды еліктеуіш сөздер арқылы бейнелеп отыр. Осы тұста оқушы көп аттың тұяғы тиген жердің дүңкілін, ер-тұрманның шылдырын айқын естіп тұрғандай сезінеді.

Көркем шығарма тілі — проблемалық мәселе. Көркем шығарманы жасайтын — жазушы. Шығармадан

жазушының өзіндік ерекшелігі, шеберлігі, стилі байқалып отырады. Шеберлік мәселе-сін шығарманың, тілінен бөлек алып қарауға болмайды. Шеберлік мәселесі тілге тікелей қатысты. Сондықтан да жазушының ше-берлігі жайында сөз еткенде, ең алдымен оның, тілінен бастаған жөн.

Шеберлік дегеніміздің өзі — тар шеқберде алғанда, адам бей-несі, табиғат көрінісі, қимыл, іс-әрекет сияқты әдебиеттік түрлі образдарды жасау үшін қажетті сөздерді талғап, ұқыптылықпен қолдана білу. Мұндай образдарды жасау үстінде сұрыпталатын сөздерге әрқашан да жаңа мағына, қосымша реңдер берілетіні белгілі. Сөздердің ондай жаңа қосымша марынасы мен реңдері образды ойды эстетикалық жағынан байытып отырса ғана құнды болмақ. Образды ой дегеніміз — суреттелетін зат, құбылыстың формасын сөз арқылы шебер бейнелей білу.

Қөркем әдебиет — “сөз арқылы әдемі түрде суреттелетін ис-кусство”. Әдебиетшілер болсын, тілшілер болсын көркем шығарматілін сөзеткенде, екеуінің денегізгі объектісі — әдеби шығарма. Өйткені әдеби шығарманың негізгі құралы — тіл. Жазушылар да құрылысшылардың кірпіштен салған биік әсем мұнарасы сияқ-тандырып өмірдегі сан алуан құбылыстарды бейнелі сөз өрнегі арқылы қиюластырып, көркем образдар жасайды. Көркем образ жазушының шеберлігіне, оның жалпы халықтық тіл байлығын жетік меңгеріп, шұрайлы сөз образдарын қолданып шебер суреттей білуіне байланысты. Сонымен бірге жазушы шығармасының тілі, оның стиль ерекшелігі шығарманың мазмұн, идеялық жақтарымен байланысты қарастыруды қажет етеді.

Жазушының стилі — көркем шығарма жазу үстінде қалыпта-сатын әр жазушының өзіндік мәнері, сөз қолдану тәсілдері. Жа-зушының стиль ерекшелігі, оның өзінің, өмір тануына, шырарма-сының идеялық мазмұнына сай жалпы халықтық тіл қазынасын меңгеріп, оны қалай қолданғандығынан байқалады. Ал жазушы-лардың тілдік құралды қолдану тәсілдері біркелкі. болмайды, Өмірдегі

адамдар каншалықты көп болып, олардың түрлері бір-біріне ұқсас келмейтіні тәрізді жазушылардың да жазу мәнерінде, стилінде ұқсастық бола бермейді. Әр ақын-жазушылардың өзіндік ерекшелігі болады. Ақын-жазушылардың өзіндік стиль ерекшелік-тері, жазу мәнері жалпы халықтық тілдің негізінде қалыптасып жетіледі.

Жазушының, стиль ерекшелігі — жалпы халықтық тілдің жал-ғасы ретінде дамиды әдеби тілдің маңызды бөлшегі. Жазушының, тілі, өзіндік (индивидуальды) стилі — ол сол дә-уірдегі көркем әдебиетке тән тілдік тәсілдерді өзінің эстетикалық талғамына сай өзінше пайдаланып дамыту жүйесі. Сондықтан әдеби тілдің даму жолдарын, қалыптасу процесін жете түсіну үшін жеке жазушы-лардың шығармасының тілін зерттеп, олардың сөздерді сұрыптап қолдану тәсілдерін, жалпы халықтық тілдік құралды қалай мен,-гергендігін және әдеби тіл үлгісін байытып тыңнан қосқан жаңа сөз үлгісін айқындап, жан-жақты талдау жасап көрсетудің көркем сөз стилистикасында мәні зор.

Көркем шығарма тілінің, осы уақытқа шейін қалай зерттеліп келгені туралы академик В. В. Виноградовтың “О языке художе-ственной литературы” деген кітабынан толық мағлұмат алуымызға болады. Автор бұл еңбегінде кеңес дәуіріндегі көркем шығарма тілінің зерттелуіне арналған ғылыми еңбектер мен мақалаларға талдау жасап, ондағы жетістік пен кемшіліктерді көрсетіп, көркем шығарма тілінің зерттелуі жайында құнды пікірлер айтқан. Академик В. В. Виноградовтың аталған еңбегінің құндылығы — жазу-шының өзіндік стилі орыс әдебиетінің, даму заңдылықтарымен байланысты қаралуында. Бұл тәсіл — жазушының тіл ерекшелігін зерттеушілердің бұдан былайғы жерде айрықша көңіл бөлетін мәселесі.

Қазіргі стилистикаға байланысты жазылып жүрген зерттеу ең-бектері мен мақалаларда, көбінесе оның зерттеу -объектісіне, шы-ғарманың тілін зерттеу тәсіліне баса көңіл бөлініп жүр. Бұлар көркем сөз стилистикасы саласындағы бүгінгі таңдағы маңызды мәселе екені даусыз.

Бірақ көркем сөз стилистикасының басыашылмаған басқа да мәселелері аз емес.

Көркем шығарма тілін зерттеуде кездесетін бір қиындық — оның проза, драма, поэзия сияқты жанрларды қамтып, көп жанрлы болып келуінде. Әр түрлі жанрлардың әрқайсысының, өзіне тән тіл ерекшеліктерін зерттеу әдістері жөнінде белгілі бір нұсқау беру қиын. Шығарманың жанрлық ерекшелігіне қарай, тіл өзгешелігі болатындығы әдебиет теориясының оқулықтарында және кейбір лингвистикалық еңбектерде тиіп-қашты айтылады. Ал арнайы жазылған еңбек әзір жоқтың қасы.

Тіліміздегі басқа стильдерге қарағанда, көркем сөз стилінің аясы кең. Мұнда барлық стильдердің элементтері кездеседі². Тілдік тәсілдер көркемдік мақсатта жұмсалады. Образды сөздер жиі қолданылады. Әр жазушының өзінің талғамына қарай тіл ерекше-лігі, қолдану тәсілі болады. Ол ерекшеліктердің бәрі бір-бірімен арақатынаста болып, көркем әдебиет стилінің басқа стильдерінде қайталанбайтын, айрықша жүйесін жасайды.

Қазақ халқының әдеби тілі саяси-әлеуметтік, оқу-ағарту, экономикалық, ғылыми, мәдени т. б. өміріне қызмет ету барысында, олардың тіл жұмсау дағдысында елеулі өзгерістер пайда болады. Міне, сондай өзгерістердің өзара айырмашылықтары, дағдысы белгілі стильдер тобын құрайды. Олар қоғам өмірінің арнаулы салаларында жиі қолданыла жүріп, қалыптасқан тілдік құралдар жүйесіне айналады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сондай стильдер жүйелерін негізгілері мыналар: 1. Ресми іс қағаздары мен кеңсе тілінің стилі; 2. Публицистикалық стиль; 3. Ғылыми-техникалық әдебиет тілінің стилі; 4. Көркем әдебиет тілінің стилі. Бұлар тарихи құбылыс. О баста аздан көбейіп, мардымсыз қалыптан біртіндеп жетіледі.

Көркем әдебиет тілі стилінің дамуы мүлде басқаша. Оның пайда болу желісі әріден басталады: XV—XIX ғасырлар арасындағы ақын-жырауларға тән поэзия, фольклор тіліне тән өлең-жырлар, лирикалық эпостар

тілі, халықтың ауызекі сөйлесу тілі Абай, Ыбырайлардан басталатын жаңа көркем әдебиет тілі стилінің негізгі даму арналары болды. Сондықтан оның іргетасы ерте бастан-ақ бері қаланды. Қазір ол көп жанрлы, алуан түрлі көркем әдебиет стиліне айналды.

Көркем әдебиет тілінің стилі — әдеби тілдік ең басты, тарихи жағынан бұрын пайда болған стильдер тармағына жатады. Әдеби тілдің басқа стильдер түрлерінен оның елеулі айырмашылығы эстетикалық қызметіне жұмсалыуында. Сонымен қатар стиль ұғымын бұл салада көркем әдебиет тілінің, жеке ақын, жазушы туындылары тілінің көріктеу тәсілдерінің ерекшеліктері деп те түсінеміз. Ойдан ерекшеліктер мен тұтастыққа құрылған көркем шығармаларда жазушының дарынды суреткерлік тіл жұмсау әрекетінде эстетикалық талғам күшті болады. Жазушы идея тұтастығына керекті ой желісінде айтылатын сөйлемдерді, сөздерді таңдап, талғап қолданады. Өйткені сөз жалпы әдеби тілдің басты элементі болса, ол көркем әдебиет тілінің эстетикалық, эмоциялық, экспрессивтік құбылыс суреттерінің бояуы. Ол бояудың көріктілігі, көркемділігі сөз қосағының құрамында, сөйлем ішінде айқындалып, оқушының ойына әсерлі жарық сәулесін шашады. «Сөз қосақтары» дегеніміз — теңін тауып тіркескен сөздер тобы, фразалық топтар, метафоралық тіркестер т. б. Солар арқылы бейнелі ой айтылады, әсерлі сурет салынады, жансызды жандандырады, қысқасы — көркем образдар құрастырады. Мысалы:

Жалт етіп құралай көз қарағанда,
Жанымның жайлауындай жарасасың.

(Қ. Аманжолов).

Жел үп етсе болғаны, тарылар сыбдыр қағып,
сыбырласа жөнеледі.

(Ғ. Мустафин).

Арқанның кербез сұлу Көкшетауы,
Дамылсыз сұлу бетін жуған жауын.

(С. Сейфуллин).

Қараңғы түнде тау калғып,
Ұйқыға кетер балбырап.

Даланы жым-жырт, дел-сал ғып,
Түн басады салбырап. (Абай).

М.Б. Балақаев “Қазақ әдеби тілі” (33-36-37беттер).

Көркем әдебиет тілінің стилі. Бұл ұғым әдетте екі түрлі ыңғайда жұмсалады: әдебиет теориясында, әдебиетшілердің айтуында стиль кең мағынада, (жазушының барлық туындыларын түгел қамтиды). Оларды (стиль ұғымына жазушының, сөйлем құрылысы, мәнері, шығармаларының композициясы, оқиға тағы басқа компоненттер кіреді. Ең орталық мәселе- идеялық мазмұн) Лексикалық әдебиеттерде стиль дегенді телегей-теңіз ұғымды қамтитын термин деп олай түсінбейді. Әдеби тілдің атқаратын қызметтерінің жігін саралайтын тілдік тәсілдер жүресін деп түсінеді. Көркем әдебиет стилін сөз еткенде, алдынмен оның көркемдік сапасына, халыққа эстетикалық тәрбие беру қызметін қараймыз. Көркем әдебиет- (сөз арқылы суреттелетін өнер).

Бұл өнердің ерекшеліктерін, көркем әдебиет стилі жөніндегі мағлұматты әдебиет теориясы, стиль, стилистикаға арналған оқулықтардан алуға болады. Қазіргі мақсат- көркем әдебиет тілі стилінің қалыптасу тарихы. Мысалғы, Тайыр Жомартаевтың “Қыз көрелік” (1912), Спандияр Көбеевтің “Қалың мал” (1913), Сұлтанмахмұт Торайғыров “Қамар Сұлу” (1914) романдарын, Көлбай Тоғасовтың “Надандық құрбаны” пьесасын атауға болады. Бұлардан басқа проза жанрына жататын азын-аулақ әңгімелер бар.

Көркем әдебиет тілі стилінің қарыштап өсіп, халыққа ерекше қызмет ету үшін табанынан тік тұрған кезі – совет дәуірі. “Октябрьдің жемісі болған, қазақ совет әдебиетінің

өсуінде, бұрынғы поэзия жанры ғана емес, қалың романдары бар проза туды” (М.Әуезов). Позаның әңгіме, фельетон, повест, роман тәрізді жанрлары кемелденді. Қиялы-қиялы драматургиялық шығармалар жасалды, поэзияның поэма, риликалық өлең, жыр, мысал, скақ-сатиралық өлеңдер сияқты ірілі-уақты түрлері марқайды. Қазіргі көркем әдебиеттің С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Т.Жароков сынды даңқты ақын- жазушылардың қатарына сап түзеген екі жүздей жазушылар одағының мүшелері бар. Әрбір аталған қалам қайраткерлерінің әдеби стиліне қосқан үлесі, өзінше жазу, стильдік тәсілдері, әдеби тілге алып келген байлығы бар. Сонымен қатар олардың бәріне ортақ тіл жұмсау дағдысы бар. М.Балақаев, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов “Қазақ әдеби тілінің тарихы” 241-бет.

Көркем әдебиет стилі – тарихи тұрғыдан ерте қалыптасқан функционалды стильдің бір түрі. Оның пайда болуына ықпал еткен негізгі арналары: XV-XIX ғғ. аралығындағы ақын- жыраулар поэзиясы, фольклор тіліне тән өлең-жырлар, лирикалық эпостар тілі, халықтың сөйлеу тілі, Абай, Ыбырайдан басталған жаңа көркем әдебиет тілі. Көркем әдебиет стилі – проза, поэзия, драматургия салаларында жазылған көркем шығармалардың тілі. Стильдің бұл түрінде сөздер екшеліп, сараланып қолданылады. Өмір фактілері шынайы образдар арқылы суреттелетіндіктен, ондағы дәстүрлі де төлтума сөздер, көркемдегіш, бейнелегіш құралдар стильдік мақсатта жұмсалады. Зерттеу еңбектерде айқындалғандай, көркем әдебиет стилінің өзіне тән ерекшеліктері бар. Соның ең бастысы – тіл байлығы, сөздік құрамының молдығы. Авторлық баяндаудың құрылымына қарай, кейіпкерлердің іс-әрекет, болмысына қарай тілдің бар байлығы қолданылады: кәсіби, диалект сөздер, этнографизмдер, қара- пайым сөздер мен жаргондар, сирек қолданылатын сөздер, тарихи, көнерген сөздер, окказионализмдер т.т. Мысалы:

- Шал мен кемпірді өстіп анда-санда болса да жіберіп алып тұрмайсың ба? Бас қосу, бастаңғы жасау дегенді ұмыттық қой мүлде, – деп лекіте күліп Қайыржан көрінді.

- Олай болса, «Ауған хан мен Қалған хан» ойнайық, – деп салдым (С.Шаймерденов)

Көркем әдебиет стилінің екінші бір ерекшелігі – оның көп стильділігі. Мұның мәнісі – көркем әдебиет тілінде өзге функционалды стильдердің элементтері стильдік уәжбен қолданысқа енеді, мұнда тілдік құралдардың барлық түрі пайдаланылады. Мысалы, Ғ.Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» тарихи драмасынан үзінді келтірелік:

Хан: тегі, бала жасынан би атанған Сырым қырыққа жете бере қартайайын деген-ау, сірә! Ханмен жауласпаймын, хандығымен жауласамын деген сөз бола ма екен? Ханы бар, хандығы жоқ ел болғанын қайдан естіп жүрсің?

Сырым: тегінде, екінің бірі дұрыс болар: мен қырыққа жетпей қартайған болармын, не кейбіреулер қырыққа жет-кенше қырқынан шыға алмай қойған болар... Бұдан ары шешен сөйлейтін Сырымның сөз желісі өзге мәнерге ауысып отырады: «Жер-су мәселесі әділетпен шешілмеген болса, халық кеңесі өз міндетін атқара алмаған болар еді... Халық кеңесінің кезекті жиналысын ашық деп жариялаймын...». Өзге стильдік элементтерді (ресми сипаттағы жер-су мәселесі, мәселе шешу, халық кеңесі, ашық деп жариялау, т.т.) эстетикалық мәнде жұмсай отырып, ерекше бір көркемдік тіл кестесін құрайды. Бөгде стильдік қолданыстар көркем әдебиет стилінің ерекшелігіне бағынып, жазушы идеясына тәуелді болады.

Көркем әдебиет стилінің тағы бір ерекшелігі – нақты эстетикалық қызметте жұмсалуды, сөздің эстетикалық қуаты, сөздің бейнелілігі негізгі орын алады, яғни бейнелі ойлау жүйесімен ерекшеленеді, сондықтан троптар мен стилистикалық ай-шықтаулардың барлық түрі жиі ұшырасады. Деректер келтірелік:

*Анадайдан оны көріп бүлкілдеп,
Жорытады атың.*

*Көзіңе де жылтың кеп, Қуаныштың домбырасы кеудеңе
Майда қоңыр күй тартады шіңкілдеп (Ә.Кекілбаев).*

Келтірілген үзіндідегі ұлттық мәдени ерекшеліктерден беретін қуаныштың домбырасы метафорасы Ә.Кекілбаевтың өзіндік таным ерекшелігінен туған. Негізінде қуаныштың символы ретінде алынып, мән мәтінде қуанып тұрған адам бейнесін көз алдыға елестетеді.

Өлеңді мәнерлеп оқыңдар БИІК ТАУЛАР, БИІКПІН ДЕП ШІРЕНБЕ..

Биік таулар, биікпін деп шіренбе,
Бір күн құлап, сен де типыл боларсың.
Терең теңіз, тәкаппарсып түнерме,
Суың кепсе, сен де бір шөл боларсың.
Таудағы аю, арыстан мен барыстар,
Піл мен бір күн тышқан, шыбын алысар.
Сең соғылса, Нілдегі нән балықтар,
Құлаққа ұрған есекке тең боларсың.
Қияметті болжап айтсам ұрпаққа:
Қарау біткен жығылмақшы таяққа,
Залым біткен тапталмақшы аяққа,
Ғаріп біткен әділет шері боларсың.
Тұлпар мініп, сұлу құшқан әуре жан,
Не әкетпекші сонда мынау жалғаннан.
Қор болмақшы ар-иманнан құр қалған,
Ұятты жан, жарық нұрдай боларсың.
Үлгі қылса, тыңдаған жан жұрт сөзінді,
Менменсімей, төмен ұста өзінді,
Ғалымға ерсең, күндей ашар көзіңді,
Наданға ерсең, қараңғы көр боларсың.
Лұқмандай тапсаң дерттің дауасын,
Рүстемдей жыртсаң жаудың жағасын,
Іскендірдей алсаң дүние қаласын,
Сонда да бір жермен-жексен боларсың.

Мақтымқұлы, өлшеп сөйле сөзіңді,
Асыңды бер қарай-қарай жайыңа,
Дана тапсаң – басыңды қи жолына,
Сонда өзің де кәміл адам боларсың.

Мақтымқұлы Түркімен ақыны

Өлеңді мәнерлеп оқындар

ӨЗБЕКСТАН – ӨЗ ЕЛІМ

Туған жерім – өзбекстан өз елім,
Өтті сенде жастығым мен кемелім.
Шыр еткеннен кіндік қаным тамған жер,
Анам айтқан бесік жырын, өлеңін.

Елбасымыз қамқоршы боп халыққа,
Алып шықты ой – арманын жарыққа.
Егеменді елімізді ел танып,
Ұшан теңіз қол жеткіздік табысқа.

Еліміз бар сан ұлттардың мекені,
Өлкесінде достық желі еседі.
Құда-жекжат, той думаны аралас,
Ырысы мол, ынтымағы еселі.

Өрісі кең Өзбекстан – өз елім,
Мейірі мол анамдайсың дегенім.
Шалғай жүрсем ешбір елге тең келмей,
Сағынам да құшағыңа енемін.

Күншуақты Өзбекстан – өз елім,
Өзіңе арнап сөз маржанын теремін.
Туған елге тіл тигізсе кімде-кім,
Қаным тасып, мен қалайша төземін?

Асқақтасын атағың мен өренің,
Ұлы елге мен өзіңді теңедім.
Жасым ұлы зейнеткердің болсам да,
Саған төгем поэзия өнерін.

Сапарбек Иманбеков

ӨЗБЕКСТАН – ОТАНЫМ

Гүл жайнаған Өзбекстан – Тұраным,
Жемісі мол кәусар суың, бұлағың.
Жүрегімнен қайнап шыққан жыр әннің,
Кең арнасын саған қарап бұрамын.

Біз кім едік, енді міне кім болдық,
Еркі өзінде егеменді ел болдық.
Елбасының арқасында мінеки,
Өркениетті елдерменен тең болдық.

Қай жеріміз кем боп жатыр шетелден,
Халқымыздың ақ ниеті өтелген.
Ел қуатты, ерім батыр болсын деп,
Спорт жағын жоғарыға көтерген.

Өзімізді шығып алтын, мұнайым,
Түрлі жеміс ашыт базар шырайын.
Жәннат мекен – Өзбекстан жеріне,
Тіл тимесін, көз тимесін, ылайым!

Елбасымыз, әрбір іске мән берген,
Жастарымды оқытуды жөн көрген.
Ынтымағы арта берсін елімнің,
Адаспасын осы барған күйінен.

Еліміздің тыныштығын сақатаған,
Өз борышын адалдықпен ақтаған.

Еліміздің қамқоршысы, қорғаны,
Шавкат аға, өзіңізбен мақтанам.

Анар Нәлібаева.

1-тапсырма. Өлеңді жаттап алыңдар.

2-тапсырма. Өлең мәтіні не туралы айтылғанын есте сақтаңдар.

3-тапсырма. Берілген суреттер бойынша «Өзбекстан» жайлы шағын мәтін құра.

4-тапсырма. Берілген суреттерден қандай қорытынды шығаруға болады?

5-тапсырма. Берілген суреттер арқылы нені аңғардыңдар?

6-тапсырма. Суреттер бойынша ой талқы жасаңдар.

“Өзбекстан – Отаным” тақырыбында әңгіме жазыңдар және жазылу стиліне көңіл аударыңдар.

III БӨЛІМ. БІЛІМДІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІ

1. Межелік бақылауға арналған тапсырмалар

1-нұсқа

№ 1 тапсырма.

Берілген мәтіндік үзіндіден стильдік белгілерді анықтап, олардың функционалдық стильдің қай түріне тән екенін ажыратыңыз. Тілдік құралдардың қолданылу ерекшеліктеріне талдау жасаңыз.

Түйсіну деп ақиқат дүниедегі заттар мен құбылыстардың сезім мүшелеріне тікелей әсер ету нәтижесінде олардың жеке қасиеттерінің сәулеленуін айтады. Түйсінуді біздің барлық біліміміздің бұлағы деуге болады. Түйсіну дегеніміз – қозғалушы материяның бейнесі. Түйсіну болмаса, біз басқа жолмен заттың, қозғалыстың ешқандай формалары туралы ешнәрсе біле алмаймыз. Түйсіну қозғалуы материяның біздің сезім мүшелерімізге әсер етуінен туады. Адам ақиқат дүниені ең алдымен, өзінің сезім мүшелері арқылы ғана түйсінеді. Заттар мен құбылыстар адамның сезім мүшелеріне тікелей әсер тигізбесе, түйсіну де пайда болмайды. Түйсіну арқылы адам әсер етуші заттың, я құбылыстың жеке қызметтерін, олардың қаттылығын, не жұмсақтығын, тегістігін, бұдырлығын, ауыр я жеңілдігін, ыстық-суықтығын, иісін, дәмін, түсін, шығаратын дыбысын, тағы басқа қасиеттерін сезеді (*Т.Тәжібаев*).

№ 2 – тапсырма.

Мәтіннің қай стильде жазылғанын анықтап, тілдік құралдардың стилистикалық қызметіне талдау жасаңыз.

Қазіргі бал араларының ата тегі мен жер бетіндегі гүлді өсімдіктердің арасындағы қарым-қатынас гүлдің тозаңдануына және онда бал шырынының жасалуына себепші болды. Мұндай ерекше құбылыс азық іздеген алғашқы адамның көзіне шалынды. Бұған тасқа жазылған

суреттер дәлел бола алады. Мысалы, шығыс Испания үңгірлерінен ағаш басынан бал жинап жүрген адам бейнесі бар суреттер табылды.

Ғалымдардың болжамына қарағанда, бұл суреттердің жасалғанына он мың жыл болған.

Сондай-ақ Орталық Үндістандағы ертедегі адамдар тұрған үңгірден де осындай суреттер табылған. Оның бірі көлемді ыдысқа бал тосып алып жатса, екіншісі баспалдақпен жоғары шығып бара жатыр.

Ғалымдар Алтайдағы Алтынкөлдің жағасын, Сібір жерлеріндегі тарихи ескерткіштерді зерттегенде, бал арасын бейнелейтін суреттер тапқан (*Қ.Сыбанбеков*).

2-нұсқа

№ 1- тапсырма.

Мәтінді оқып шығып тілдік құралдардың қолданыс ерекшелігін талдаңыз.

Тағы бір күндер Мамыр, Еңліктей қыздардың қайғылы жағдайын айтып берді. Абай қажымай, жалықпай, ылғи ғана ынтыға тыңдайтын. Кейде әжесі шаршап, айтпай қойса, өз шешесіне жабысатын. Ұлжан да көп әңгіме білуші еді. Және ол көбінесе өлең сөзді жиі айтады. Оқымаған шешесінің әлі күнге ұмытпай, бүлдірмей сақтап жүрген зейініне таң қалады. Нелер ескі заман жырларын, айтыс, өсиет, әзілдерін де көп айтып береді. Екі анасын көңілдендіріп, тағы айтқызу үшін, кейде өзі де қаладан әкелген кітаптарының ішінен «Жүсіп – Зылиха» сияқты қиссаларды оқып береді.

Әндетіп, мақамдап оқиды. Шешелеріне ұғымсыз болған түрік тілінің жеке сөздерін жолшыбай қазақшалап отырады. Осымен көңілдендіріп алып, ескі әңгімелерді тағы айтқызады. (*М.Әуезов*)

№ 2-тапсырма

Берілген ғылыми мақаланың стильдік қателерін тауып, талдаңыз.

Термин – белгілі бір салада тұрақты қолданылатын

арнаулы бір ұғымды білдіретін сөз. Терминнің анықтамасы, қазақ терминологиясының тарихы мен даму жолдары тілші ғалымдар Ө.Айтбайұлының, Ш.Құрманбайұлының еңбектерінде баяндалған.

Термин әлеуметтік-қоғамдық қатынастарға қатысты белгілі бір ұғымдарды нақты бейнелеуге тиіс. Оған тән белгілер – қолданылатын белгілі бір аясының болатындығы, объективтілігі, тұрақтылығы мен орнықтылығы, стильдік тұрғыдан бейтараптығы, яғни боямасыздығы, демек, онда экспрессия, әсірелеу, көңіл-күйі, субъективтік түсінік-пайым көрініс бермеуге тиіс.

Заңнамалық мәтінде термин неғұрлым көп болса, ол соғұрлым дәл, айқын, әрі тұжырымды болып шығары сөзсіз. Демек, терминдердің өзінің тура, көпшілікке түсінікті көз үйренген мағынасында қолданылуы шарт. Термин қарапайым, әрі оқушының ұғымына қонымды болуы керек. Яғни, мағынасы бұлыңғыр, екіұшты ой туғызатын, айқын тұжырылмаған терминдер болмауға тиіс. (*К.Юсуп.*)

2-межелік бақылауға арналған тапсырмалар

1- нұсқа

№ 1-тапсырма

Өз өмірбаяндарыңызды жазып, бір біріңіздің стильдік қателеріңізді тауып, түзетіңіздер

№ 2-тапсырма

Ауызекі сөйлеу стилі элементтерін қатыстырып мәтін құрып, оған тілдік, стилистикалық тұрғыдан талдау жасаңыздар.

2- нұсқа

№ 1-тапсырма

Газет материалдарынан стильдік қателерді тауып, оларға талдау жасаңыздар.

№ 2-тапсырма

Көркем шығармадан ауызекі сөйлеу стиліне тән белгілері бар мысалдар келтіріп, олардың қолданылу

мақсатын түсіндіріңіздер.

Ағымдағы бақылауға арналған сұрақтар

1. Стилистика ғылымы нені зерттейді?
2. «Стилистика» және «стиль» ұғымының пайда болу тарихы.
3. Стилистиканың неше саласы бар және олар қандай мәселелерді қарастырады?
4. Стилистикалық норма дегеніміз не?
5. Синонимия дегеніміз не?
6. Стилистикалық мағына дегеніміз не, оның қандай түрлері бар?
7. Қазақ тілінің стилистикасын зерттеуші қандай ғалымдарды білесіз?
8. Стилистикалық мағынаның қандай жасалу тәсілдері бар?
9. Функциональды стильдердің лексикалық құралдарының ұйымдастыру ерекшеліктеріне тоқталыңыз.
10. Стилистикалық фигура дегеніміз не, олардың қызметі?
11. Троптың түрлеріне не жатады, олардың стилистикалық қызметі.
12. Контекстік синонимдер мен антонимдер дегеніміз не?
13. Сөздің стилистикалық мағынасының функциональды стильдердегі ерекшелігі неде?
14. Функциональды стильдер дегеніміз не?
15. Функциональды стильдердің жасалуына әсер ететін тілдік емес факторларға не жатады?
16. Мақала дегеніміз не, оның қандай түрлері бар?
17. Очерк дегеніміз не, оның қандай түрлері бар?
18. Фельетон дегеніміз не, оның тілдік стильдік ерекшелігі неде?
19. Ресми іс-қағаздар стилінің неше түрі бар, олар несімен ерекшеленеді?

20. Ресми іс қағаздар стилінің тілдік, стильдік, композициялық ұйымдасуына қандай ерекшеліктер тән?

21. Ғылыми стильдің қандай түрлері бар, олардың өзара айырмашылықтары.

22. Ғылыми стильдегі тілдік құралдар қандай мақсатқа қызмет етеді?

23. Көркем әдебиет стиліндегі шығармаларға қандай ерекшелік тән, мысал келтіріңіз.

24. Ауызекі сөйлеу стилінің өзіне тән ерекшелігі неде?

25. Ауызекі сөйлеу стилі мен кітаби стильдің өзіндік ерекшелігі неде, мысал келтіріңіз.

«Қазақ тілінің стилистикасы» пәні бойынша қорытынды бақылау сұрақтары

1. Стиль дегеніміз не?
2. Стилистиканың зерттеу әдіс-тәсілдері
3. Лингвистикалық стилистиканың негізгі ұғымдары мен категориялары
4. Стильдік белгі дегеніміз не?
5. Функциональды стильдерді жіктеуде қандай көзқарастар бар?
6. Қазақ әдеби тілінің функциональды стильдері неше топқа жіктеледі?
7. Функциональды стильді тудырушы қандай факторлар бар?
8. Стильаралық диффузия дегеніміз не?
9. Стилистикалық норма дегеніміз не?
10. Стильдік норманың тілдік нормадан қандай ерекшелігі бар?
11. Стильдік қате дегеніміз не?
12. Ауызекі сөйлеу стиліне тән қандай экстралингвистикалық белгілер бар?
13. Ауызекі сөйлеу стилінің өзге функциональды стильдерден қандай тілдік ерекшеліктері бар?
14. Ауызекі сөйлеу стиліне тән қандай фонетикалық

- ерекшеліктер бар?
15. Ресми стиль дегеніміз не?
 16. Ресми стильдің қолданыс аясы қандай?
 17. Ресми стильдің өзге функционалдық стильдерден тілдік ерешеліктері қандай?
 18. Көсемсөз стилінің қолданыс аясы қандай?
 19. Көсемсөз стилінің өзіне тән қандай стильдік белгілері бар?
 20. Көсемсөз стиліндегі шешендік шеберлікке қандай талаптар қойылады?
 21. Көркем әдебиет стилінің өзіне тән белгілері қандай?
 22. Көркем әдебиет стилінің функционалдық стильдер жүйесіндегі орны қандай?
 23. Көркем әдебиет стилі және ауызекі сөйлеу стилі.
 24. Көркем әдебиет стилі және көсемсөз стилі.
 25. Дыбыстардың стильдік мақсатта жұмсалу тәсілдері қандай?
 26. Аллитерация дегеніміз не?
 27. Ассонанс дегеніміз не?
 28. Интонацияның стильдік мүмкіндіктеріне мысал келтіріңіз.
 29. Тіліміздегі синонимдер қандай стильдік мақсатта жұмсалуды мүмкін.
 30. Антонимдер көркем шығармада қандай стильдік қызметтер атқара алады?
 31. Контекстік антонимдер дегеніміз не?
 32. Омонимдер қандай стильдік қызмет атқарады?
 33. Каламбур дегеніміз не?

«ҚАЗАҚ ТІЛІ СТИЛИСТИКАСЫ» ПӘНІ БОЙЫНША ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ

1. Стилистика қандай салаларға бөлінеді?

- а. Тіл стилистикасы және сөз мәдениеті
- ә. Тіл стилистикасы және көркем әдебиет стилистикасы
- б. функционалдық стилистика және лингвистикалық стилистика
- в. құрылымдық стилистика, қолданымдық стилистика және көркем әдебиет стилистикасы.

2. Стилистиканың дұрыс түсініктемесі

- а. мәнерлеп сөйлеу нормасы
- ә. сөзді дәл қолдану принциптері
- б. лексикалық тәсілдердің жұмсалуды ерекшеліктері
- в. тілдік құралдардың қолданылу заңдылықтары

3. Стилистика ғылымының пайда болуы, қалыптасуы қандай мәселелерді зерттеумен тығыз байланысты?

- а. сөз мағыналарын
- ә. сөз құрамын
- б. экспрессиялық құралдарды
- в. әдеби тіл нормасын

4. Стилистикадағы басты ұғым

- а. стиль
- ә. синонимия
- б. стилизация
- в. мәнерлеу, бейнелеу құралдары

5. Тіл ғылымындағы стиль ұғымының кең түсініктемесі

- а. әдеби әдіс
- ә. сөз өрнегі
- б. мәнерлі, көркемдік тәсілдердің жиынтығы
- в. ойдың мазмұнына, қарым-қатынастың мақсатына қарай қолданылатын тілдік құралдар жүйесі

6. Стилистикадағы тілдік құралдарды пайдалану принциптері

- а. түсініктілік, уәжділік
- ә. дұрыстық, жүйелілік
- б. қажеттілік, әлеуметтік талғам
- в. мақсаттылық, дұрыстық, уәжділік

7. Әдеби тілге тән басты белгі

- а. тілдік қажеттілік ә. стильдік жүйе
б. мағына жүйелілігі в. сөз дәлдігі

8. Қазақ әдеби тілі қандай формада қызмет етеді?

- а. жазбаша және ауызша түрде ә. кітаби тіл ретінде
б. қарапайым сөйлеу тілінде в. диалект түрінде

9. Қазақ тілі стилистикасының әдістемесі бойынша

еңбек жазған авторлар

- а. Балақаев М., Сарыбаев Ш. ә. Хасенов Ә., Жапбаров А.
Б. Кеңесбаев І., Ысқақов А. в. Сарыбаев Ш., Мұсабаев Ғ.

10. Стиль түрлерінің барлығында қолданылатын

лексика

- а. сөйлеу тілі лексикасы ә. кітаби лексика
б. қарапайым лексика в. бейтарап немесе

стильаралық лексика

11. Стилистиканың тіл білімінің қай саласын арттыруда маңызы зор

- а. лексикология ә. синтаксис
б. әдеби тіл тарихы в. тіл мәдениеті

12. Стилистика мәселелерін практикалық

түрғыдан арнайы зерттеген ғалым

- а. Р.Әміров ә. С.Исаев
б. Р.Сыздық в. Ф.Мұсабекова

13. Көркем стиль, ресми стиль, бейтарап стильдерді топтастыру қай ғалымның еңбектерінде кездеседі?

- а. Сыздықова Р. ә. Балақаев М.
б. Манасбаев Б. в. Исаев С.

14. Функционалдық стилистиканың хабар беру қызметіне қарай қалыптасқан түрі

- а. сөйлеу ә. көсемсөз
б. ғылыми в. көркем әдебиет

15. Әдеби тілде орныққан тілдік элементтер жиынтығы мен жүйесі қалай аталады?

- а. Тілдік дағды ә. тілдік жүйе
б. тілдік норма в. тілдік дәстүр

16. Тілдің жүйесіне, оның заңдылықтарына сәйкес келу белгісі қай норманы айқындайды?

- а. көркем әдебиет ә. жалпы тілдік норма
б. сөз қолдану нормасы в. жазба тіл

17. Стильдік қатені табыңыз

- а. үмітімізді үзбейміз ә. үміті бар
б. үміттен бас тартпаймыз в. үміттеніп жүр

18. Синтаксистік стильдік қате

- а. қолма-қол берді ә. қолма-қол есіне алды
б. дереу есіне алды в. бірден есіне алды

19. Қай сөз оралымдарынан стильдік қате аңғарылады?

- а. өзіңе-өзің берік бол ә. өзіңді әрқашан қолға ұста
б. әрқашан қолға ұста в. әрқашан өзіңе бекем бол

20. Сөз тұлғасындағы стильдік қате

- а. біліктілік ә. білімділік
б. білімпаздық в. білімдарлық

21. Әдеби тілдің ішкі даму заңдылықтарына сәйкес жасалатын жүйе бойынша қалыптасқан норма қалай аталады?

- а. сөйлеу нормасы ә. тілдік норма
б. қатаң норма в. жазу нормасы

22. Әдеби тілден уәжді ауытқу қай стильде болады?

- а. көркем стиль ә. сөйлеу стилі
б. көсемсөз стилі в. ғылыми стиль

23. Сөздердің негізгі мағынада жұмсалуы, термин сөздердің молдығы қай стиль ерекшелігі?

- а. көркем әдебиет ә. ресми-іскери
б. ғылыми в. көсемсөз

24. Берілген сөйлемдердің ішінен ғылыми стиль ыңғайында берілген сөйлемді табыңыз

- а. Мін көп болса, сын да көп болады.
ә. Жазғы күпінің бірі еді
б. Өзен атауының шығу тарихы туралы бұдан бұрын айтылған екі пікір бар.

в. Қазір жаңа астанада құрылыс жұмысы жедел қарқынмен жүргізілуде.

25. Ғылыми стильдің ерекшелігі

а. Экспрессивтілігі ә. дәлелділігі, сөзді тура мағынада жұмсау

б. образдылық, эмоционалдылық в. үндеу, шақыру

26. Ғылыми стильге тән синтаксистік ерекшелік

а. инверсия ә. риторикалық қаратпа

б. сұраулы, лепті сөйлемдер в. толымды сөйлем

27. Ғылыми стильдегі терминологиялық нормаға қойылатын талаптар

а. коммуникативтік қажеттілік ә. мазмұнға сәйкестік, дәлдік

б. бейнелілік в. көп мағыналылық

28. Көпшілік қауым дұрыс, икемді деп қабылдаған лексикалық, грамматикалық заңдылықтар қалай аталады?

а. көркем тіл ә. кітаби тіл

б. жалпы халықтық тіл в. тілдік норма

29. Бейтарап стильге жататын сөз

а. заман ә. замана

б. етек алды в. бет қалмады

30. Көсемсөз стиліне тән экстралингвистикалық белгілер

а. Сөздердің орын тәртібінің еркіндігі

ә. бейнелілігі мен көпмағыналылығы

б. ойдың күрделілігі

в. ресми, көркем стильдерге жақындығы, фактографиялығы

31. Берілген сөйлем қай стиль үлгісіне жатады?

Саналы тәртіп пен ұйымшылдықты нығайту, жоғары өндірістік көрсеткіштерге

жету жөніндегі жұмыстарды жандандыру керек.

а. көркем әдебиет стилі ә. көсемсөз стилі

б. ғылыми стиль в. ауызекі сөйлеу стилі

32. Көсемсөз стилінің жұмсалыу формалары

а. көркем шығарма ә. оқулық

б. газет-журнал, радио-теледидар в. ғылыми еңбек

33. Көсемсөз стиліне тән сипат

а. түсіндіру ә. логикалық

б. образдылық в. үгіт-насихаттық

34. Стилистика мәселелеріне арналған алғаш рет пікірсайыс қашан, қайда ұйымдастырылды?

а. 1955 ж «Советская тюркология» ә. 1954 ж «Вопросы языкознания»

б. 1957 ж «Вопросы языкознания» в. 1971 ж Ашхабад

35. Ертедегі «stjlos» сөзі қандай мағына берген?

а. сөйлеу мәнері ә. шешендік өнер

б. жазу құралы в. көркем сөйлеу

36. Келіссөз, пікірсайыс, ұжымшар, төлтума – қай стильдің тілдік көрсеткіші?

а. ресми-іскери ә. көсемсөз

б. ғылыми в. ауызекі сөйлеу

37. Бөгде стильдік элементі бар мақсатсыз қолданылған сөйлем қайсы?

а. Бір ауыздан шешім қабылданды

ә. Үйлену мәселесі қалай шешілді?

б. Күн тәртібінде мынадай мәселе қаралды

в. оңды шешімін тапты

38. Ауызекі сөйлеу стиліне жататын сөздерді көрсетіңіз

а. мынау, қырау, ұзақ ә. боран, нәрсе, қатты

б. нетіп, байғұс, құрғыр в. шоқпыт, пеш, тамақ

39. Ауызекі сөйлеу стиліне тән сөйлем құрылысы

а. жайылма ә. толымды

б. толымсыз в. атаулы

40. Сөйлеу стиліне тән стильдік бояуы бар сөз

а. күлу ә. жырқылдау

б. езу тарту в. жымию

41. Ауызекі сөйлеу стиліне тән морфологиялық ерекшелік

- а. қосымшалардың талғаммен жұмсалуды
- ә. -и тұлғалы сөздер
- б. рең мәнін тудыратын жұрнақ
- в. ырықсыз етіс тұлғасында жұмсалуды

42. Төменгі стиль реңін беретін сөз

- а. беті ә. ажары
- б. ұсқыны в. жүзі

43. Дауыс ырғақтары арқылы, қыстырма, қаратпа сөздерді пайдалану қай стильдің тілдік құралдары?

- а. ауызекі сөйлеу стилі ә. көсемсөз стилі
- б. ғылыми стиль в. ресми-іскери стиль

44. Ресми-іскери стильге тән сөз тұлғасы

- а. өткізілген ә. өткізіле жатар
- б. өткізе салу в. өткізілсін

45. Кеңсе іс-қағаздарының стильдік нормаларына тән белгі

- а. шаблон құрылымдар, даяр тіркестер
- ә. суреттеме тәсілдер
- б. терминдік сөздер
- в. экспрессиялық құралдар

46. Кітаби және ресми сөздер мен тіркестер, хабарлы сөйлемдер қай стиль ерекшелігі?

- а. көркем әдебиет стилі ә. ресми-іскери стиль
- б. ғылыми стиль в. ауызекі сөйлеу стилі

47. Алғашқы іс қағаздары үлгілері қай кезеңнен көріне бастады?

- а. XIX - ғасырдың II жартысы ә. XVII - XVIII ғ
- б. XX - ғасырдың бас кезі в. XX - ғасырдың 30 -

жылдары

48. Ресми –іскери тілге тән сөз орамы

- а. міндеттелсін ә. міндет артты
- б. іске қосу в. қызмет көрсету

49. Ойдың қысқа сөйлемдермен бірілуі, кейбір сөйлем мүшелерінің түсіріліп айтылуы қай стильдегі синтаксистік амал?

- а. ауызекі сөйлеу ә. көркем әдебиет
- б. ғылыми стиль в. көсемсөз стилі

50. Жағымды образ тудыратын экспрессивті фразеологизм

- а. көксоққан ә. сормандай
- б. ит жанды в. мұратқа жет

ГЛОССАРИЙ

Стилистика – тіл білімінің, тілдің көркемдегіш амал-тәсілдерін, қолданылу аясын, қатысымдық әрекет-қызметін зерттейтін саласы. Стилистика тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық тәсілдерді қолдану принциптерін реттейді, сөйлеу процесінде тілді пайдаланудың заңдылықтарын қарастырады, сондай-ақ тілдік амал-тәсілдер мен стилистикалық мүмкіндіктер арқылы коммуникативті-прагматикалық, эстетикалық қызметті үйретеді.

Стиль – латынша *stylos* (қазақша – жазу құралы) деген сөз. Латын тіліндегі – стиль сөзі «жазу мәнері» деген мағынада қолданылатын болған. Лингвистикада «стиль» жазу мәнері, сөзге сендіру тәсілі, мәнерлі сөйлеу және белгілі бір әдеби жанрға тән тілдік құралдар жүйесі деген сияқты көптеген мағынада қолданылып келген.

Сөйлеу – бір мезгілде болатын нақтылы сөйлеу. Сөйлеудің дыбыстық және жазба түрлері бар. Сөйлеуге сөйлеу қызметі және сөйлеу нәтижесі жатады. Әдетте, сөйлеу мен тіл қарама-қарсы қойылады. Тіл – араласу құралы болса, сөйлеу – осы құрал арқылы араласуды жүзеге асырады. Сөйлеу арқылы тіл қолданыс табады.

Диалог – (грек. *dialogos* – әңгіме, екі адамның сөйлесуі) – екі немесе бірнеше адамның сұрақ-жауап ретіндегі сөйлесіп, тіл қатысуы. Диалогтың сөздік құрамына әсер ететін факторлардың негізгі сөзді қабылдау не қабылдамау.

Дискурс – (фр. *discours* – сөйлеу) – экстралингвистикалық, яғни, парадигматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлармен байланыста болатын мәтін. Белгілі бір оқиғаны баяндайтын мәтін. Дискурс – өмірдің тілі, сондықтан да дискурс термині «мәтін» терминімен салыстырғанда көне, басқа да бүгінгі өмірмен байланысы жоқ текстерге қолданылмайды.

Паралингвистика – (грек. *para* – қасындағы, маңындағы және лингвистика) – 1. Сөйлеуде қолданылатын

мағыналы хабар жеткізуші, бірақ тілге жатпайтын құралдар; 2. тілдік байланысқа қатысатын тілдік емес (вербальды емес) құралдардың жиынтығы.

Риторика – (грек. *rhetorike* – шешендік өнер) – прозалық қара сөз және ауызекі көркем сөздің жасалуын зерттейтін филологиялық пән. Поэтикамен, стилистикамен тығыз байланысты болады.

Монолог – (грек. *monos* – бір және *logos* – сөз, сөйлеу) – белсенді сөйлеудің нәтижесінде пайда болатын сөйлеу түрі. Монологқа интраперсональды сөйлеу деген анықтама береді.

Әдеби тіл – орныққан, тұрақты нормалары бар, жалпыға бірдей түсінікті, ортақ, қоғамдық қызметі әр алуан, жалпы халықтық тілдің екшеленген, сұрыпталған, сымбатталған жүйелі түрі. Әдеби тіл жалпыхалықтық тілдің бір түрі.

Табу – (полинезия сөзі) – кейбір сөздерді, есімдерді, сөйлемдерді атауға тиым салу. Табу құбылысы тілдің магиялық қызметімен байланысты, яғни, сөз арқылы қоршаған әлемді өзгертуге болады деген нанымнан туындайды. Табу барлық тілдерде бар. Ең көп тараған Табу адам есімімен байланысты: туыстардың атын айтуға тиым салынған, сонымен қатар құдайдың, патшаның атын атауға болмайды.

Эвфемизм – (грек. *euphemis* – *mos*, *eu* – жақсы және *rhemis* – сөйлеу) – эмоция жағынан бейтарап сөздер. Эвфемизм құлаққа ерсі естілетін сөздердің синонимдері ретінде жұмсалады. Мысалы: «семіз-толық, кәрі-егде, өлді-қайтыс болды» және т.б. эвфемизм – дисфемизм сөздерге қарсы қойылады.

Құрылымдық стилистика – контекстен тыс түрде тілдің стилистикалық қорын зерттейтін сала.

Функционалды немесе қолданымдық стилистика – тілдің әртүрлі қарым-қатынас саласында қолдану заңдылықтары туралы ілім.

Практикалық стилистика – стилистикалық тілдік

мәдениетті қалыптастырады.

Көркем әдебиет стилистикасы – көркем шығармада өнер тудырушы, өнер құбылысы ретіндегі қолданысын, яғни көркем шығармадағы өмірін зерттейді.

Стилистикалық мағына – тілдік тұлға-бірліктің мағыналық құрылымындағы лексикалық, заттық, грамматикалық мағыналарынан тысқары қосымша белгісі.

Стиль тезі – көркем шығарманың тілдік материалдарын белгілі бір ортаға немесе тарихи кезеңге, әдебиеттің белгілі бір бағытына, жанрына т.б. қарай үйлестіріп, таңдап қолдану.

Ғылыми стиль – стилистикалық бояуы бірыңғай сиятқа ие. Олар негізінен жазба тілге тән сөздер, морфологиялық тұлғалар, синтаксистік құрылымдар болып келеді.

Ресми іс қағаздар стилі – стильдік бояуы жағынан ғылыми стильге жақын, алайда оған қарағанда біртектес және синтаксисі бірқалыпты болып келеді.

Ауызекі-тұрмыстық сөйлеу стилі – қарапайым сөздер, эмоциялық бояуға ие сөздер. Толымсыз сөйлемдер, аяқталмаған сөйлемдер көп қолданылады.

Көркем сөз стилі – функционалды стильдердің ішінде ерекше орын алады. Тілдік құралдардың стилистикалық бояуы өте кең, бай және әр түрлі болып келеді.

Публицистикалық стиль - әртүрлі стильдік бояуға ие. Олардың ара қатынасы шығарманың жанры мен стиліне байланысты.

Әдеби тіл нормасы – белгілі кезеңде тілдік құралдарды қоғамдағы барлық адамдарға ортақ, орнықты түрде қолдану үлгісі.

Стилистикалық қате – белгілі бір сөйлеу жағдайына сай келмейтін, стилистикалық нормадан ауытқудың салдарынан болатын қатенің түрі.

Лингвистикалық стилистика-қоғамдық-әлеуметтік,

өндірістік, идеологиялық, моральдық-психологиялық т.б. салаларға байланысты қағаз бетіне түскен немесе ауызша айтылған мәтіндердегі жеке сөздердің, сөз тіркестерінің, сөйлемдердің немесе олардан да көлемді құрылымдағы конструкциялардың тілін қарастырады.

Стильдік белгі - белгілі бір функционалдық стильдің даралығын, басқа стильдерден өзгешелігін танытатын қасиеті.

Стильаралық диффузия - бір стильге тән тілдік ерекшеліктердің екіншісіне ауысып, өнімді қолданылуы.

Каламбур – сөз бен сөз тіркестерін ұқсас дыбыстаудан пайда болатын стилистикалық оралым. Көбінесе поэзияда қолданылып, эмоциялық әсерді, ұйқасымдылықты күшейту қызметін атқарады, кейде омографтардың, омофондардың көмегімен құрылады.

Эмоционалды-экспрессивті сөздер - тіліміздегі сан алуан стильдік мәні бар, сезімге түрлі әсері бар сөздер. Эмоционалды-экспрессивті сөздер адам сезімін білдіруге, мәнерлілік пен суреттілікті күшейтуге қызмет етеді.

Көркемдік әдіс (грек тілінде *methodos* – зерттеу жолы) – суреткердің өзі танып-білген ақиқат дүниеге шығармашылық қарым-қатынасының жалпы ұстанымы, яғни ақиқат дүниені қайта жасауы.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Өзбекстан Республикасы Президенті Шавкат Мирзиёевтің Олий Мажлиске жолдауынан «Нұрлы жол» газеті №104. 30 декабрь 2020 жыл.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. А., 1993.
3. Әбікенова Г.Т. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы - Семей, 2006
4. Әміров Р. Ауызекі сөйлеу стилінің синтаксистік ерекшеліктері –Алматы, 1997.
5. Балақаев М., Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаев Қазақ тілінің стилистикасы - Алматы, 2005
6. Балақаев М. Тіл мәдениетінің мәселелері – Алматы, 1965
7. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары – Алматы, 1994
8. Балтаева Ш. Сахна саңлағы. А., 2009.
9. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы - Алматы, 1992
10. Байкабилов У., Ботирова Ш. Мәнерлеп оқу және тіл мәдениеті. Т., 2020.
11. Байкабилов У. Қазақ тілі стилистикасы (оқу қолданба) Т., 2008.
12. Байкабилов У. Тіл білімінің негіздері (оқу қолданба) Т., 2023.
13. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. 2-басылым А., 1995
14. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. А., 1997.
15. Дүйсенбекова Л. Қазақ ресми іс қағаздары. А., Ана тілі, 2005
16. Досымбетова С. Кең дүние құшағыңды аш мен келемін. Т., 2020
17. Жапбаров А. Қазақ тілі стилистикасын оқыту методикасының негіздері. А., 1991.
18. Жұбанов Е. Қазақтың ауызекі көркем тілі -

Алматы, 1996

19. Жұмалиев Қ. Стиль өнер ерекшелігі - Алматы, 1996
20. Иманбеков С. Туған жер тынысы. Т., 2021.
21. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері. А., 2008.
22. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі 1-10 том,
23. Қожекеев Т. Сатиралық жанрлар – Алматы, 1993
24. Қожекеев Т. Жас тілшілер серігі – Алматы, 1991
25. Масатов З. Туған жер – тұғырым. Т., 2016.
26. Мұсабекова Ф. Қазақ тілі стилистиканың мәселелері (методикалық талдау) – Алматы, 1991
27. Мұсабаева Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы - А., 1996
28. Салагаев В., Б.Шалабай. Іс қағаздарын жүргізу. Составление деловых бумаг – Алматы, 2000
29. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі – Алматы, 1995
30. Серғалиев М. Синтаксистік синонимдер – Алматы, 2001
31. Сыздықова Р. Сөз құдіреті – Алматы, 1997
32. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі – А., Арыс, 2004
33. Ташметов А. Көкжиектер. Т., 2022.
34. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті – Алматы, 1985
35. Нәлібаева А. Өмір-өткел. Т., 2009.
36. Шалабай Б. Қазақ тілінің стилистикасы - Алматы, 2006
37. Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы - Алматы, 2000
38. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары – Алматы, 1999
39. Хасанова С., Ғ.Жексембаева Қазақ тілінің стилистикасы (жаттығулар жинағы) – Алматы, 1999
40. Хасенов Ә. Тіл білімі. А., 2003.

МАЗМҰНЫ

Түсінік хат	3
Кіріспе	4

I БӨЛІМ. ТЕОРИЯЛЫҚ САБАҚТАР БОЙЫНША ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК МАТЕРИАЛДАР

1-тақырып. Стилистиканың жалпы мәселелері	7
2-тақырып. Стилистика пәні және оның салалары	26
3-тақырып. Стыльдерді топтастыру және олардың түрлері	46
4-тақырып. Лексикалық стилистика	67
5-тақырып. Фразеологиялық стилистика	75
6-тақырып. Морфологиялық құрылыстың негізгі стилистикалық белгілері	82
7-тақырып. Синтаксистік стилистика туралы жалпы түсінік	88
8-тақырып. Стилистикалық ерекшеліктер	94
9-тақырып. Мәтін стилистикасы	116

II БӨЛІМ. ПРАКТИКА САБАҚТАРЫ БОЙЫНША ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК МАТЕРИАЛДАР

1. Практика тақырыбы: Стилистиканың ғылым және пән ретінде қалыптасуы	120
2. Практика тақырыбы: Стилистиканың негізгі ұғым-категориялары	128
3. Практика тақырыбы: Тілдік құралдардың стилистикалық бояуы, оның түрлері	132
4. Практика тақырыбы: Стилистикалық норма, оның әдеби норманың басқа түрлерінен ерекшеліктері	135
5. Практика тақырыбы: Стилистикалық қате туралы ұғым	143
6. Практика тақырыбы. Ауызекі сөйлеу стилі	148
7. Практика тақырыбы. Ресми-іскери стиль	157
8. Практика тақырыбы. Публицистикалық стиль	174
9. Практика тақырыбы. Ғылыми – көпшілік әдебиет стилі	187
10. Практика тақырыбы. Көркем әдебиет тілінің стилі	203

III БӨЛІМ. БІЛІМДІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІ

Қазақ тілінің стилистикасы пәні бойынша тест тапсырмалары	229
Глоссарий	226
Усынылатын әдебиеттер тізімі	240

БАЙКАБИЛОВ УСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ

ҚАЗАҚ ТІЛІ СТИЛИСТИКАСЫ

(Оқулық)

Мухаррир: Х. Тахиров
Техник мухаррир: С. Меликузийева
Мусаххих: М. Юнусова
Сахифаловчи: А. Исхоқов

Нашр. литс № 2244. 25.08.2020 й.
Босишга рухсат этилди 21.04.2024 й.
Бичими 60x84 1/16. Офсет қоғози. "Cambria"
гарнитураси. Ҳисоб-нашр табоғи. 15,25.
Адади 100 дона. Буюртма № 21.

«Osiyo tur» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тел рақам: 94 673 66 56

ISBN 978-9910-9392-2-8

9 789910 939228

